

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία:

*«Μια ατελής προσπάθεια συγκρότησης Λαϊκού Μετώπου
στην Ελλάδα: Το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα (19
Φεβρουαρίου 1936)»*

Όνοματεπώνυμο: Νίκος Ξηράκης, *Μεταπτυχιακός Φοιτητής*

A.M.: 1561201901051

Τριμελής επιτροπή

Επόπτης: Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Αναπλ. Καθηγητής Ιστορίας*

Μέλος: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Καθηγητής Ιστορίας*

Μέλος: Εμμανουήλ Κούμας, *Επίκουρος Καθηγητής Ιστορίας*

ΑΘΗΝΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022

Φωτογραφίες

ΣΥΜΦΩΝΗΤΙΚΟ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΕΛΕΥ- ΘΕΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΟΣ ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΪΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ

Υπό τὸν ὄρον καὶ τὴν προϋπόθεσιν ἔτι τὸ κέρμα τῶν Φιλελευθέρων ἀνολοκωδᾷ τὴν ὑπεχρέωσιν διὰ τοῦ παρόντος συμφωνητικῆς καὶ πρὸς κτηματοποιήσασθαι, ὅταν σχηματίσῃ Κυβέρνησιν, ἐντὸς τῶν καθοριζομένων προθεσμιῶν τὰ κατωτέρω μέτρα, ἡ Κοινεβουλευτικὴ Ὀμάδα τοῦ Παλλαϊκοῦ Μετώπου θὰ ψηφίσῃ τὸ ψηφιδόελτίον τὸ ἐπὶ τῆς ἐκθέσεως τὸ κέρμα τῶν Φιλελευθέρων κατὰ τὰς ἐκλογὰς πρὸς ἀνάδειξιν Προεδρείου τῆς Βουλῆς καὶ ἐκ πρῶτης ψήφου ἀνεχθῆς εἰς τὴν σχηματισθεῖσαν μετὰ τὴν συμμετοχὴν τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων Κυβέρνησιν.

Τὰ μέτρα ταῦτα εἶνε τὰ ἑξῆς:

1) Πλήρης ἀποκατάστασις καὶ κατεχύρωσις τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν ἐντὸς μηνὸς ἀπὸ τῆς σχηματισθῆσας τῆς Κυβερνήσεως ἤτοι :

α) Ἀκύρωσις τῆς διατάξεως τοῦ ἐκλογικοῦ Νόμου δυνάμει τῆς ἐπεὶ ἀφαιρῶνται τὰ ἐκλογικὰ δικαιώματα ἀπὸ τοὺς κατὰδικασθέντας ἐπὶ παραβάσει τοῦ ἰδιωτεύου. Ἡ ἀκύρωσις αὕτη θὰ ἔχει ἀναδρεμικὴν ἰσχύν.

β) Κατάργησις τοῦ Νόμου 4229 καὶ παρῶν τῶν τροποποιήσεων αὐτοῦ ὡς καὶ τῶν Ἐπιτροπῶν Ἀσφαλείας.

γ) Παρεχὴ ἀμνηστίας εἰς τοὺς βουλευτὰς τοῦ Παλλαϊκοῦ Μετώπου Β. Νεφελούδην, Β. Βερβέρην καὶ Ν. Σαχκιάδην.

δ) Παρεχὴ γενικῆς ἀμνηστίας εἰς ἅπαντας τοὺς πολιτικοὺς κατὰδικους, ἐξαιρετοὺς καὶ κατὰδικωμένους.

ε) Κατάργησις τῆς ὑπηρεσίας ἀμύνης τοῦ Κράτους.

στ) Καταπέλησις τῶν δικτατορικῶν φασιστικῶν τάσεων καὶ διάλυσις ἑλῶν τῶν ἐργασιῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπεβλέπουσιν εἰς τοιοῦτους σκοποὺς.

2) Καθιέρωσις ὡς μονίμου ἐκλογικοῦ συστήματος τῆς ἀνολογικῆς.

3) Ἐλάττωσις ἐντὸς διμήνου τῆς τιμῆς τοῦ ἄρτου κατὰ εὖς τοῦλάχιστον δρχμῶν.

4) Κατάργησις τῆς προσωπικρατικῆς διὰ χρέη πρὸς τὸ Δημόσιον, ἐπίσης χρεωστικῆς εἰς τοὺς ἐφειλέτας τοῦ Δημοσίου διὰ πρῶτον μέχρι 3.000 δρχμῶν.

Διὰ τὸ Κέρμα τῶν Φιλελευθέρων
Θ. ΣΟΦΟΥΛΗΣ
Διὰ τὴν Κοινεβουλευτικὴν Ὀμάδα
τοῦ Παλλαϊκοῦ Μετώπου
ΣΤ. ΣΚΛΑΒΑΙΝΑΣ

Οι πρωταγωνιστές του Συμφώνου

Εικόνα 3 Ο αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων, Θεμιστοκλής Σοφούλης.
<https://www.kathimerini.gr/k/100yk/1017481/symfono-sofoyli-sklavaina/>

Εικόνα 2 Η κοινοβουλευτική ομάδα του Παλλαϊκού Μετώπου. Στο κέντρο διακρίνεται ο Στυλιανός Σκλάβαινας, στα αριστερά του ο Δημήτρης Γληνός και στα δεξιά του ο Κώστας Θέος.
<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=10242555>

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Φωτογραφίες.....	1
Πίνακας Βραχυγραφιών	4
Πρόλογος.....	6
Μέρος Α΄: Πολιτική κρίση και διχασμός στον Μεσοπόλεμο.....	10
Κεφάλαιο 1: Οι εκλογές του 1932 και η αναζωπύρωση του Διχασμού	10
Κεφάλαιο 2: Το κίνημα της 1ης Μάρτη 1935 και η πορεία προς την Παλινόρθωση	16
Μέρος Β΄: Η διαμόρφωση της πολιτικής του ΚΚΕ την τελευταία περίοδο του Μεσοπολέμου και η υιοθέτηση της γραμμής των Λαϊκών Μετώπων	24
Κεφάλαιο 3: Το διεθνές πλαίσιο των Λαϊκών Μετώπων	24
Κεφάλαιο 4: Η παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1931 και η πολιτική του ΚΚΕ μέχρι το 1934.....	32
Κεφάλαιο 5: Η 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ ως σημείο αφετηρίας της νέας στρατηγικής στα χρόνια 1934 – 1936.....	37
Κεφάλαιο 6: Η 4η Ολομέλεια της ΚΕ του 1935 και η νέα πολιτική συμμαχιών....	46
Μέρος Γ΄: Το Σύμφωνο Σοφούλη - Σκλάβαινα (19 Φεβρουαρίου 1936): Περιεχόμενο, Στόχοι και αποτελέσματα	54
Κεφάλαιο 7: Οι εκλογές του 1936, το πολιτικό αδιέξοδο και η υπογραφή του Συμφώνου.....	54
Κεφάλαιο 8: Η συζήτηση στη Βουλή και στον Τύπο για την εκλογή του προέδρου της Βουλής στο πλαίσιο του Συμφώνου Σοφούλη – Σκλάβαινα	73
Κεφάλαιο 9: Η δημοσιοποίηση του Συμφώνου και οι αντιδράσεις	84
Κεφάλαιο 10: Από τον Απρίλιο στον Αύγουστο: Οι τελευταίες προσπάθειες για τη συγκρότηση Λαϊκού Μετώπου.....	103
Επίλογος	109
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	115

Πίνακας Βραχυγραφιών

- ΑΚΕ: Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας
- ΑΔΚ: Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα
- ΓΓ: Γενικός Γραμματέας
- ΓΚΚ: Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα
- ΓΛΡΕ: Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση
- ΓΣΕΕ: Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
- ΕΓΣΕΕ: Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας
- ΕΛΚ: Εθνικό Λαϊκό Κόμμα
- ΕΜΕΑ: Εναίο Μέτωπο Εργαζομένων Αγροτών
- ΕΡΚ: Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα
- ΕΣΚ: Εργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα
- ΕΣΣΔ: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
- ΚΔ: Κομμουνιστική Διεθνής
- ΚΕ: Κεντρική Επιτροπή
- ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
- ΚΚΙ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ισπανίας
- ΚΚΚ: Κομμουνιστικό Κόμμα Κίνας
- ΚΚΣΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης
- ΚτΕ: Κοινωνία των Εθνών
- ΣΚΕ: Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας

Πρόλογος

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η περαιτέρω εξέταση και διερεύνηση της προσπάθειας συγκρότησης λαϊκού – αντιφασιστικού μετώπου στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Βασικός σταθμός και κοινοβουλευτική έκφραση αυτής της προσπάθειας υπήρξε το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα (19 Φεβρουαρίου 1936). Το εν λόγω Σύμφωνο μεταξύ του Κόμματος των Φιλελευθέρων και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ) αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της πολιτικής κρίσης του ύστερου Μεσοπολέμου και έναν σημαντικό κρίκο των γεγονότων που οδήγησαν στην επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Η συμφωνία αφορούσε την ψήφο ανοχής των κομμουνιστών βουλευτών σε κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, υπό τον όρο ότι αυτή η κυβέρνηση θα εφαρμόσει σειρά μέτρων για την κατοχύρωση των δημοκρατικών ελευθεριών και την οικονομική ανακούφιση του λαού που υπέφερε από την υπερφορολόγηση και την ανεργία, ως απόρροια της οικονομικής κρίσης και της χρεωκοπίας του 1932. Η συγκεκριμένη κυβέρνηση θα έπρεπε να λάβει επίσης βάσει της συμφωνίας μέτρα και για την αποτροπή του κινδύνου επιβολής δικτατορίας.

Το συγκεκριμένο πλέγμα μέτρων που απέκτησε τη μορφή της «μίνιμουμ» προγραμματικής συμφωνίας για τη συγκρότηση κυβέρνησης, απέρρευε από μία σειρά προγραμματικών επεξεργασιών του ΚΚΕ, οι οποίες άνοιγαν τον δρόμο (για πρώτη φορά από την ίδρυση του), στην παροχή ψήφου ανοχής, ή ακόμα και συμμετοχής σε μία αστική κυβέρνηση. Η συγκεκριμένη πολιτική αποτελούσε εφαρμογή της στρατηγικής που χάραξε το 7ο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1935 στο πλαίσιο της ανάσχεσης του φασισμού και της αποτροπής του πολέμου, όπως θα αναλυθεί εκτενώς στη συνέχεια. Η σταδιακή μεταβολή της στρατηγικής αντίληψης της ΚΔ που απέρρευε από μία σειρά εξελίξεις με κυριότερη την άνοδο στην εξουσία του Αδόλφου Χίτλερ στη Γερμανία τον Ιανουάριο του 1933 και την πολεμική προετοιμασία που ακολούθησε, είχε αρχίσει ήδη από το φθινόπωρο του 1933 και την απόφαση της 13ης Ολομέλειας της Εκτελεστικής Επιτροπής της που προσανατόλιζε τα κομμουνιστικά κόμματα σε αυτήν την πάλη. Όσον αφορά την Ελλάδα, η απόφαση

της 6ης Ολομέλειας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ τον Ιανουάριο 1934, αποτελούσε το αφητηριακό σημείο της νέας στρατηγικής αντίληψης.

Το ιστορικό πλαίσιο που θα εξεταστεί αφορά την τελευταία περίοδο του Μεσοπολέμου. Οριοθετείται από τις εκλογές του 1932 όσον αφορά τις εξελίξεις στο πολιτικό σύστημα στην Ελλάδα, καθώς σηματοδοτούν την έναρξη της πολιτικής κρίσης και αστάθειας, που θα ολοκληρωθεί με την επιβολή της δικτατορίας στις 4 Αυγούστου 1936. Το δίπολο βενιζελικών - αντιβενιζελικών που κυριάρχησε στην πολιτική ζωή της χώρας καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, ολοκληρώνει τη συγκεκριμένη περίοδο τον κύκλο του. Η αντίφαση που χαρακτηρίζει αυτήν την περίοδο αφορά το γεγονός ότι ενώ η σύγκρουση μεταξύ των δύο «στρατοπέδων» παίρνει όλο και πιο οξεία χαρακτηριστικά, ταυτόχρονα η σύγκλιση μεταξύ τους όσον αφορά ζητήματα στρατηγικής σημασίας μεγαλώνει. Η πολιτική αστάθεια και η κυβερνητική κρίση στη χώρα την περίοδο από τον Ιανουάριο μέχρι τον Αύγουστο του 1936 λοιπόν, έστρωσε το έδαφος και για την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά, η οποία εξασφάλιζε την αναγκαία σταθερότητα σε ένα ρευστό και μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον. Και όχι μόνο: εξυπηρετούσε την πολεμική προετοιμασία της χώρας, από τη στιγμή που γεγονότα όπως η Ιταλική εισβολή στην Αιθιοπία το 1935 και η κατάληψη της Ρηνανίας από τον Χίτλερ, όπως και η ταχεία στρατιωτικοποίηση της Γερμανίας, ενέτειναν την αναμονή μίας γενικευμένης σύρραξης, στην οποία η χώρα λόγω της γεωστρατηγικής της θέσης ήταν δύσκολο να μην εμπλακεί. Εξάλλου πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι τη συγκεκριμένη περίοδο το φαινόμενο των δικτατοριών στην Ευρώπη μόνο ασυνήθιστο δεν ήταν.

Για να αποδειχθεί αυτή η πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στη χώρα, αρκεί να αναφερθεί ότι την υπό εξέταση περίοδο της τετραετίας 1932 – 1936 έγιναν τέσσερις φορές εκλογές, διεξήχθη ένα δημοψήφισμα για το πολιτειακό ζήτημα και έγιναν δύο στρατιωτικά κινήματα, το 1933 και το 1935. Ειδικά όταν έπειτα από το νόθο δημοψήφισμα του 1935 οι Φιλέυθεροι αποδέχτηκαν την πολιτειακή μεταβολή με την επαναφορά του θεσμού της μοναρχίας, τότε παρέμειναν τα δύο κινήματα και οι συνέπειες τους, ως αγκάθι στις σχέσεις μεταξύ των δύο παρατάξεων και εμπόδιο για την πολιτική εξομαλυνση. Τα δύο στρατιωτικά κινήματα αποτελούσαν ουσιαστικά δύο ένοπλες απόπειρες (με τη συμμετοχή μερίδας του στρατεύματος)

ανατροπής της κυβέρνησης των αντιβενιζελικών, απόπειρες που απέτυχαν και οι δύο. Πρωταγωνιστής και των δύο κινήματων, τόσο του μικρότερου και πιο περιορισμένου του 1933 όσο και του δεύτερου το 1935 που πήρε και χαρακτήρα ένοπλης σύγκρουσης, ήταν ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας. Στο δεύτερο κίνημα μάλιστα συμμετείχε άμεσα και ο ίδιος ο Ελεύθεριος Βενιζέλος, αναλαμβάνοντας ουσιαστικά την πολιτική ηγεσία του. Το χάσμα ανάμεσα στις δύο παρατάξεις γιγαντώθηκε έπειτα από αυτά τα γεγονότα, με αποτέλεσμα όταν γίνουν οι εκλογές του 1936, η απαραίτητη συνεννόηση λόγω του εκλογικού συστήματος της απλής αναλογικής με το οποίο διεξήχθησαν, να καταστεί εξαιρετικά δύσκολη.

Μπροστά σε αυτό το αδιέξοδο, οι βενιζελικοί προσέγγισαν την κοινοβουλευτική ομάδα του ΚΚΕ (που εκφραζόταν μέσα από τον εκλογικό συνδυασμό «Παλλαϊκό Μέτωπο») για να εξασφαλίσουν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Η προσέγγιση αυτή δεν προέκυψε εν κενώ. Είχε προηγηθεί η μεταβολή της στρατηγικής αντίληψης του ΚΚΕ μέσα από μία σειρά προγραμματικές επεξεργασίες (που θα παρουσιαστούν αναλυτικά), με προβλέψεις για συγκρότηση μετώπου ενάντια στο φασισμό (που επέλανε εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη) και τον πόλεμο, δυνατότητα συμμαχιών με αστικά κόμματα, ακόμα και συμμετοχή σε κυβέρνηση μαζί τους. Σε αυτό το έδαφος, πριν το 1936, είχαν προηγηθεί προσπάθειες συγκρότησης μετώπου με μικρότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και τις μερίδες του Αγροτικού κόμματος, αλλά και με τους ίδιους τους Φιλελεύθερους για την υιοθέτηση κοινής στάσης απέναντι στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό. Επίσης στο ίδιο πλαίσιο, έγιναν και προσπάθειες ενοποίησης του εργατικού κινήματος, των κινήματων της νεολαίας και των γυναικών σε αντιφασιστική – αντιπολεμική κατεύθυνση.

Τα βήματα που δειλά – δειλά ξεκίνησαν από το 1934 έχουν τη δική τους ξεχωριστή σημασία, στον βαθμό που αναδεικνύουν ότι το Σύμφωνο Φιλελευθέρων – Παλλαϊκού Μετώπου αποτελούσε την κατάληξη μίας πορείας, αλλά και το αποτέλεσμα συγκεκριμένων αναλύσεων. Αναλύσεων που όπως θα δούμε είχαν συγκεκριμένη προέλευση (η οποία αφορά τις προτεραιότητες του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος), αλλά και συγκεκριμένες συνέπειες – η προσπάθεια αυτή μπορεί να έληξε ανολοκλήρωτη το 1936, επέστρεψε και συνεχίστηκε όμως στα

χρόνια της κατοχής της χώρας οπότε και εκφράστηκε ολοκληρωμένα. Υπάρχει άλλωστε ευθεία σύνδεση μεταξύ της τακτικής του ΚΚΕ κατά την υπό εξέταση περίοδο, με τη συγκρότηση λίγα χρόνια αργότερα του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) που πρωταγωνίστησε στην εθνική αντίσταση κατά των κατακτητών της χώρας στο πλαίσιο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η σύνδεση αυτή προκύπτει τόσο από τις προγραμματικές επεξεργασίες και αποφάσεις που αποτέλεσαν τη βάση για την μετέπειτα πολιτική που ακολουθήθηκε, όσο και από την πρακτική πείρα που συγκεντρώθηκε από αυτήν την περίοδο και την, μάλλον «παραμελημένη» ιστοριογραφικά, απόπειρα δημιουργίας Λαϊκού Μετώπου στην Ελλάδα.

Παρά το περιορισμένο εύρος των πηγών και της βιβλιογραφίας για την περίοδο και ιδίως για το συγκεκριμένο θέμα, θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστεί μία όσο γίνεται ολοκληρωμένη εικόνα των γεγονότων που εκτυλίχθηκαν γύρω από το Σύμφωνο Σοφούλη - Σκλάβαινα, χωρίς σε καμία περίπτωση η εργασία να φιλοδοξεί να εξαντλήσει τόσο το θέμα, όσο και τις προεκτάσεις του, που ξεφεύγουν από τα όρια της. Θα γίνει επίσης προσπάθεια να παρουσιαστούν οι ανάλογες συζητήσεις με άλλα κόμματα και φορείς στο πλαίσιο της συγκρότησης του Λαϊκού – Αντιφασιστικού Μετώπου στην περίοδο από το 1934 έως το 1936, όπως και το διεθνές πλαίσιο εμφάνισης και συγκρότησης των Λαϊκών Μετώπων, με επίκεντρο τη Γαλλία και την Ισπανία κυρίως. Όλα αυτά μέσα και από την - πιο συνοπτική - παρουσίαση του ευρύτερου πολιτικού πλαισίου στο οποίο έλαβαν χώρα τα παραπάνω γεγονότα στην Ελλάδα.

Οι πηγές στις οποίες βασίστηκε η συγκεκριμένη εργασία, ήταν τα επίσημα κομματικά ντοκουμέντα του ΚΚΕ για τα χρόνια 1932 - 1936, ο Τύπος της εποχής για την ίδια περίοδο, διάφορες μαρτυρίες – από αυτοβιογραφικά έργα κυρίως - και τα πρακτικά της Βουλής κατά την κρίσιμη περίοδο Μαρτίου – Απριλίου του 1936, οπότε και τέθηκε σε εφαρμογή το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα, μέσα από την εκλογή του πρώτου ως προέδρου της Βουλής με τις ψήφους του Παλλαϊκού Μετώπου .

Μέρος Α΄: Πολιτική κρίση και διχασμός στον Μεσοπόλεμο

Κεφάλαιο 1: Οι εκλογές του 1932 και η αναζωπύρωση του Διχασμού

Οι εκλογές του 1932 σηματοδότησαν το τέλος της «χρυσής» τετραετίας της τελευταίας κυβέρνησης του Ελευθέριου Βενιζέλου με την οικονομική και πολιτική σταθερότητα, τη δημιουργία μεγάλων έργων υποδομής, αλλά και την ένταση της καταστολής απέναντι στο εργατικό κίνημα, περίοδος που έληξε με την έλευση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929 και τη χρεωκοπία της χώρας το 1932.¹ Με τις εκλογές του 1932 επίσης, εγκαινιάζεται μία περίοδος που χαρακτηρίζεται από την κυβερνητική αστάθεια και τη συνεχή εναλλαγή κυβερνήσεων, την όξυνση της αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο βασικών στρατοπέδων που οδήγησε μέχρι και την ένοπλη αντιπαράθεση (δύο στρατιωτικά κινήματα) και είχε ως κατάληξη την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936.

Ήδη από τα τέλη Μαρτίου 1932 ο Ελ. Βενιζέλος στράφηκε στη λύση της οικουμενικής κυβέρνησης ώστε να παρθούν από κοινού τα «δύσκολα» μέτρα που ήταν αναγκαία για την αντιμετώπιση της οικονομικής κατάστασης της χώρας που βρισκόταν στο χείλος της χρεωκοπίας.² Πρόταση που αρνήθηκε ο ηγέτης του Λαϊκού Κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις αντιδράσεις που προκάλεσε η χρεωκοπία, οδήγησε τον Βενιζέλο, στην ψήφιση νόμου με τον οποίο επανέφερε το σύστημα της απλής αναλογικής για τις επερχόμενες εκλογές.³

Σε αυτό το πλαίσιο διεξήχθησαν οι εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932. Το Λαϊκό Κόμμα με 395.974 ψήφους (33,8%) κατέλαβε 95 έδρες, το Κόμμα Φιλελευθέρων με 391.521 ψήφους (33,4%) 98 έδρες, το Προοδευτικό Κόμμα - Τρίτη

¹ Αυτή έγινε όταν η χώρα κήρυξε την αναστολή εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους, την 1η Μαΐου 1932. Βλ. Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2018, σελ. 635.

² Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2017, σελ. 59.

³ Αυτό έγινε με την ψήφιση του νόμου 5493, τον Μάιο του 1932. Το κίνητρο για αυτήν την επιλογή ήταν να μη χάσουν οι βενιζελικοί την πλειοψηφία στις κοινές συνεδριάσεις της Βουλής με τη Γερουσία, στην οποία κυριαρχούσαν. Αυτό έγινε με το σκεπτικό ότι σε μία ενδεχόμενη εκλογική ήττα στις επερχόμενες εκλογές, με το πλειοψηφικό σύστημα το Λαϊκό Κόμμα θα αποκτούσε μεγάλη πλειοψηφία εδρών. Νικόλαος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', *Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Συλλογικό, Χριστόπουλος Γεώργιος – Μπαστιάς Ιωάννης (Διευθ. Έκδοσης), εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σελ. 317-318.

Κατάσταση 97.836 (8,3%) και 15 έδρες, το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος 72.311 ψήφους (6,17%) 11 έδρες, το Αγροτικόν Εργατικόν Κόμμα 69.054 (5,89%) 8 έδρες, το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών και Αγροτών (ΚΚΕ) 58,223 (4,97%) 10 έδρες, το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα 47,698 (4,07%) 6 έδρες, το Κόμμα Ελευθεροφρόνων 18,591 (1,59%) 3 έδρες, το Κόμμα Συντηρητικών Δημοκρατικών 11,494 (0,63%) 2 έδρες και διάφοροι ανεξάρτητοι 2 έδρες. Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα αποτύπωνε και τη φθορά της κυβέρνησης Βενιζέλου λόγω της διαχείρισης της οικονομικής κρίσης, που τα αποτελέσματα της έγιναν φανερά στην ελληνική οικονομία κυρίως από το 1932. Το Λαϊκό κόμμα αύξησε κατά 10% την εκλογική του δύναμη σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές του 1928, ενώ ανάλογη μείωση κατέγραψε το κόμμα των Φιλελευθέρων.⁴

Αυτό το αποτέλεσμα σήμαινε ότι καμία πολιτική δύναμη δεν είχε την απόλυτη πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο. Έτσι, αφού ο Παναγής Τσαλδάρης έκανε δήλωση με την οποία αναγνώριζε την αβασίλευτη δημοκρατία, σχημάτισε κυβέρνηση μειοψηφίας με την ψήφο ανοχής των Φιλελευθέρων στις 3 Νοεμβρίου 1932.⁵ Σύντομα, στις 16 Ιανουαρίου 1933, οι Φιλελεύθεροι απέσυραν την στήριξη τους και έτσι σχηματίστηκε η τελευταία κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία και οδήγησε τη χώρα σε νέες εκλογές τον Μάρτιο του 1933 με πλειοψηφικό σύστημα αυτή τη φορά και με στόχο τη δημιουργία σταθερής κυβέρνησης.⁶

Ωστόσο στις εκλογές της 5ης Μάρτη 1933 οι δύο συνασπισμοί θα βγουν σχεδόν ισοδύναμοι, με πλειοψηφία των αντιβενιζελικών στην Βουλή λόγω του πλειοψηφικού συστήματος. Αναλυτικά, η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις έλαβε 527.150 ψήφους (46,2%) και 136 έδρες,⁷ ο Εθνικός Συνασπισμός 528.656 ψήφους (46,3%)

⁴ Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα 1961, σελ. 181. Για το συσχετισμό που διαμόρφωσαν οι εκλογές του 1932, βλ. επίσης Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, τόμος Β', μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006, σελ. 1175-1179.

⁵ Στη συγκεκριμένη κυβέρνηση συμμετείχαν εκτός του Λαϊκού κόμματος και το κόμμα Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά και το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του Γεώργιου Κονδύλη. Βλ. Νικόλαος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', ο.π., σελ. 320.

⁶ *Ο.π.*, σελ. 321.

⁷ Ο συνασπισμός αποτελούνταν από το Λαϊκό Κόμμα, το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα (Κονδύλης), το Κόμμα Ελευθεροφρόνων (Μεταξάς) και ορισμένα στελέχη του Αγροτικού Κόμματος. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, τόμος Β', ο.π., σελ. 1182.

και 110 έδρες,⁸ το ΚΚΕ 52.958 (4,64%) και καμία έδρα λόγω του πλειοψηφικού συστήματος και το Αγροτικό Κόμμα (Σοφιανόπουλος) 22.985 (2,01%) και 2 έδρες.⁹

Το βράδυ των εκλογών (5 προς 6 Μαρτίου), ο Νικόλαος Πλαστήρας βλέποντας ότι η εξουσία περνάει πλέον στα χέρια των αντιβενιζελικών, προχώρησε σε στρατιωτικό πραξικόπημα.¹⁰ Κατέλαβε το υπουργείο Στρατιωτικών και κήρυξε την «επανάστασιν». Διέταξε τη σύλληψη του Τσαλδάρη και άλλων πολιτικών, επέβαλλε λογοκρισία στις αντιβενιζελικές εφημερίδες, απαγόρευσε τις συγκεντρώσεις.¹¹ Στις 6 Μαρτίου μάλιστα, σε διάγγελμα του δήλωσε ότι ο κοινοβουλευτισμός χρεωκόπησε πλέον και ενισχύει τον κομμουνισμό.¹² Τελικά η αντίδραση σύσσωμου του πολιτικού κόσμου στάθηκε καθοριστική για την αποτυχία του πραξικοπήματος χωρίς ένοπλη σύγκρουση και το βράδυ της 6ης Μαρτίου ο Πλαστήρας παρέδωσε την εξουσία στον υποστράτηγο Αλέξανδρο Οθωναίο, ο οποίος σχημάτισε προσωρινή κυβέρνηση. Η λύση αυτή προκρίθηκε από τον ίδιο τον Βενιζέλο ώστε να ενδώσει ο Πλαστήρας να παραδώσει την εξουσία με ομαλό τρόπο. Στις 7 Μαρτίου ο Ελ. Βενιζέλος επισκέφθηκε τον Πλαστήρα, τον συνεχάρη που δέχτηκε αυτή τη λύση ώστε να αποφευχθεί η αιματοχυσία και τον βοήθησε να διαφύγει στο εξωτερικό.¹³

Ωστόσο το πραξικόπημα έπαιξε τον ρόλο του στην κλιμάκωση της αντιπαράθεσης και στην αναζωπύρωση του Εθνικού Διχασμού. Στις 6 Μαρτίου πραγματοποιήθηκαν διαδηλώσεις στο κέντρο της Αθήνας τόσο από αντιβενιζελικούς όσο και από τους κομμουνιστές εναντίον της καταπάτησης των λαϊκών ελευθεριών,

⁸ Αποτελούνταν από το Κόμμα Φιλελευθέρων, το Προοδευτικό Κόμμα (Καφαντάρης), το Αγροτικό Εργατικό Κόμμα (Παπαναστασίου), το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος (Μυλωνάς) και το Κόμμα Συντηρητικών Δημοκρατικών (Μιχαλακόπουλος). *Ο.π.*

⁹ Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, ο.π., σελ. 182.

¹⁰ Το πραξικόπημα αυτό, δεν ήταν καθαρά προσωπική υπόθεση του Πλαστήρα. Αντανακλούσε ανησυχίες δημοκρατικών αξιωματικών για την άνοδο των αντιβενιζελικών στην εξουσία (για πρώτη φορά από το 1922 επί της ουσίας) με βάση και τις προειδοποιήσεις του ίδιου του Βενιζέλου από την προεκλογική εκστρατεία του 1932, για τους κινδύνους που αυτή επεφύλασσε. Νικόλαος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', ο.π., σελ. 321.

¹¹ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Β', ο.π., σελ. 1194.

¹² Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 395. Η αντικομμουνιστική δήλωση του Πλαστήρα συνδεόταν άμεσα με το όραμα του για την εγκαθίδρυση δικτατορίας κατά το φασιστικό πρότυπο του Μουσολίνι στην Ιταλία. Ανέφερε ο Πλαστήρας στον Βενιζέλο το βράδυ των εκλογών: «Θα κάμουμε ό,τι και στην Ιταλία, που χάρις στον Φασισμό προοδεύει». Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923 – 1940*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1997, σελ. 618.

¹³ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Β', ο.π., σελ. 1195-1196, 1198.

οι οποίες κατεστάλησαν βίαια από τις αρχές, με αποτέλεσμα δύο νεκρούς και πολλούς τραυματίες.¹⁴

Η κυβέρνηση Οθωναίου απέρριψε το αίτημα Βενιζέλου να αμνηστεύσει τους πραξικοπηματίες έπειτα από την κατηγορηματική άρνηση του Λαϊκού Κόμματος, το οποίο σχημάτισε κυβέρνηση υπό τον Παναγή Τσαλδάρη στις 10 Μαρτίου.¹⁵ Στις προγραμματικές του δηλώσεις ο Τσαλδάρης ακολούθησε μετριοπαθή γραμμή, λέγοντας ότι η κυβέρνηση του θα υπερασπιζόταν το κράτος δικαίου και τη συνταγματική τάξη, ότι δεν θα επεδίωκε εκδίκηση, αλλά θα άφηνε τη δικαιοσύνη να κρίνει τους πραξικοπηματίες. Επέκρινε την παθητική στάση της κυβέρνησης Βενιζέλου τη νύχτα του πραξικοπήματος, χωρίς όμως να κατηγορήσει τον Ελ. Βενιζέλο ως υπαίτιο. Ο Ιωάννης Μεταξάς όμως ακολούθησε σκληρή γραμμή. Προκάλεσε συζήτηση στη Βουλή για συνενοχή του Βενιζέλου και ζήτησε δίωξη του βάσει του νόμου περί ευθύνης υπουργών. Την πρόταση του υπέγραψαν και 14 βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος. Η συγκεκριμένη συνεδρίαση της 15ης Μαΐου διακόπηκε λόγω τεταμένου κλίματος, χωρίς ποτέ να επαναληφθεί.¹⁶

Ως αποτέλεσμα του φαύλου κύκλου οξύτητας και βίας που ακολούθησε το πραξικόπημα Πλαστήρα, ήρθε η απόπειρα δολοφονίας του Ελευθέριου Βενιζέλου έπειτα από καταδίωξη του αυτοκινήτου του στην λεωφόρο Κηφισίας στις 6 Ιουνίου 1933. Ο ανακριτής διέταξε τη σύλληψη του διοικητή της Γενικής Ασφάλειας Ιωάννη Πολυχρονόπουλου ως ηθικού αυτουργού, καθώς και δύο αστυνομικών για συνέργεια.¹⁷ Μετά από μήνες αντιπαράθεσης και εκατέρωθεν κατηγοριών για τα δύο συμβάντα, ο Παναγής Τσαλδάρης στις 20 Νοεμβρίου 1933 εξέδωσε διάταγμα με το

¹⁴ Οι δύο νεκροί ήταν οπαδοί του Λαϊκού Κόμματος, ενώ και στη συγκέντρωση του ΚΚΕ στην πλατεία Κλαυθμώνος υπήρξε επίθεση του στρατού με πολλούς τραυματίες. Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν αργότερα και στην πλατεία Ομόνοιας. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 618.

¹⁵ Νικόλαος Οικονόμου, «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', ο.π., σελ. 323.

¹⁶ Στη συζήτηση ο Βενιζέλος παραδέχθηκε ότι δεν είχε πρόθεση να εμποδίσει με την βία το πραξικόπημα Πλαστήρα, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει ένταση στην αίθουσα και ο Βενιζέλος να αποχωρήσει. Βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, ο.π., σελ. 1200.

¹⁷ Το συγκεκριμένο συμβάν θα παρέμενε για μεγάλο χρονικό διάστημα ένα ακόμα σημείο τριβής για τις δύο παρατάξεις, καθώς οι βενιζελικοί θα κατηγορούσαν μονίμως την κυβέρνηση για την μη απονομή δικαιοσύνης. Πραγματικά, μετά από πολλές αναβολές η δίκη θα γινόταν τελικά τον Μάρτιο του 1935, όπου μέσα στο κλίμα του πραξικοπήματος της 1ης Μαρτίου θα απαλλάσσονταν όλοι οι κατηγορούμενοι. Gunnar Hering, ο.π., σελ. 1202-1203. Βλ. επίσης Τασος Βουρνας, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Τόμος Β', *Από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998, σελ. 363-365. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, χ.ε., Αθήνα 1958, σελ. 356-357.

οποίο αμνήστευε όλους τους πολίτες για τα γεγονότα του Μαρτίου, εξαιρώντας όμως τους στρατιωτικούς.¹⁸ Με τον τρόπο αυτό διευκόλυνε την εκκαθάριση του στρατεύματος και δημιουργούσε ένα νέο μεγάλο αγκάθι στις σχέσεις μεταξύ των δύο παρατάξεων, το αποτακτικό ζήτημα, το οποίο θα παρέμενε μέχρι και την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου.

Το πολιτικό κλίμα είχε ήδη «βαρύνει» πολύ. Οι βουλευτές των βενιζελικών κομμάτων διαμαρτυρόμενοι για το ζήτημα της τιμωρίας των ενόχων της απόπειρας δολοφονίας Βενιζέλου, είχαν κηρύξει αποχή από τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες επί τρεις μήνες, από το Σεπτέμβρη μέχρι και το Δεκέμβρη του 1933.¹⁹ Αλλά και κατά τη διάρκεια του 1934 η αντιπαράθεση συνεχίστηκε με διάφορες αφορμές. Μία από αυτές ήταν η σύναψη του Βαλκανικού Συμφώνου,²⁰ με το οποίο διαφώνησε ο Ελ. Βενιζέλος καθώς θεωρούσε ότι δημιουργούσε κινδύνους εμπλοκής της Ελλάδας σε πόλεμο με μεγάλη εξωβαλκανική δύναμη (κυρίως την Ιταλία). Άλλα ζητήματα που δημιούργησαν προστριβές ήταν η επανεκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας Αλέξανδρου Ζαΐμη,²¹ η αλλαγή του εκλογικού νόμου και η αλλαγή της επετηρίδας για τους αξιωματικούς στο στράτευμα, νομοσχέδια από τα οποία απείχε η βενιζελική αντιπολίτευση κατά την ψήφιση τους. Ενδεικτικό μάλιστα της όξυνσης ήταν το περιστατικό του τραυματισμού του Αλέξανδρου Παπαναστασίου κατά τη διάρκεια συζήτησης στην ολομέλεια της Βουλής τον Ιούνιο του 1934 για τον εκλογικό νόμο,

¹⁸ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 648-649.

¹⁹ *Ο.π.*, σελ. 651.

²⁰ Το Βαλκανικό Σύμφωνο υπογράφηκε στις 9 Φεβρουαρίου 1934 στην Αθήνα μεταξύ της Ελλάδας, της Τουρκίας, της Ρουμανίας και της Γιουγκοσλαβίας. Αντικείμενο του ήταν η αμοιβαία εγγύηση των υφισταμένων συνόρων. Richard Clogg, *Σύντομη ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μετ. Χάρης Φουντέας, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999, σελ. 188.

²¹ Παρότι το 1929 ο Αλέξανδρος Ζαΐμης εκλέχθηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας έπειτα από πρόταση των Φιλελευθέρων και το Λαϊκό Κόμμα είχε ταχθεί κατά της εκλογής του, το 1934 οι ρόλοι αντιστράφηκαν. Το Λαϊκό Κόμμα πρότεινε την επανεκλογή του και το κόμμα των Φιλελευθέρων στο φόντο και των γεγονότων που ακολούθησαν το αποτυχημένο πραξικόπημα της 5ης Μαρτίου 1933, θεωρούσε ότι ο Ζαΐμης είχε μετατραπεί σε μαριονέτα της κυβέρνησης και δεν μπορούσε πλέον να παίξει τον ρόλο του. Τελικά στις 19 Οκτώβρη 1934 επανεξελέγη με 197 ψήφους βουλευτών και γερουσιαστών επί συνόλου 368, με τους βενιζελικούς να ψηφίζουν λευκό. Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 685 – 690. Βλ. επίσης, Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, ο.π., σελ. 362-365.

όταν κατά την ομιλία του εκτοξεύθηκε καρέκλα προς το μέρος του από βουλευτή της συμπολίτευσης.²²

Με βάση τα παραπάνω περιστατικά, αλλά και την έκδοση βουλεύματος για παραπομπή σε δίκη 36 αξιωματικών ως υπεύθυνων του κινήματος,²³ ήδη από το καλοκαίρι του 1934 είχε ξεκινήσει η προετοιμασία νέου στρατιωτικού κινήματος. Αυτήν τη φορά εμπνευσμένο και καθοδηγημένο από τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος μετά από μία σειρά γεγονότων που είχαν οξύνει στο έπακρο την αντιπαράθεση με τη κυβέρνηση, θεωρούσε ότι λύση μπορούσε πλέον να δοθεί μόνο με την ένοπλη ανατροπή της κυβέρνησης Τσαλδάρη. Εξάλλου η αρχηγία του κινήματος θα ανατεθεί στον στρατηγό Πλαστήρα, του οποίου οι δικτατορικές βλέψεις και ο θαυμασμός του για το φασιστικό καθεστώς Μουσολίνι στην Ιταλία ήταν γνωστές.²⁴

²² Νικόλαος Οικονόμου, *ο.π.*, σελ. 326. Βλ. επίσης Σπυρίδων Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2000, σελ. 695-696.

²³ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Τόμος Β', *ο.π.*, σελ. 360.

²⁴ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, *ο.π.*, σελ. 1216.

Κεφάλαιο 2: Το κίνημα της 1ης Μάρτη 1935 και η πορεία προς την Παλινόρθωση

Το κίνημα της 1ης Μάρτη αποτελούσε σύμφωνα με τον Νίκο Αλιβιζάτο το αποκορύφωμα και ταυτόχρονα την τελευταία δραματική πράξη της σύγκρουσης μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών από το 1915 στο πλαίσιο του εθνικού διχασμού.²⁵ Μίας σύγκρουσης οξύτατης και συχνά αιματηρής, που εξέφραζε την υπαρκτή διαπάλη ανάμεσα στις αντίπαλες μερίδες της κυρίαρχης τάξης για το μείγμα της ακολουθούμενης πολιτικής και τον προσανατολισμό της χώρας ως προς τις διεθνείς συμμαχίες. Το συγκεκριμένο κίνημα ανοίγει επίσης, μία περίοδο θεσμικής κρίσης που κατέληξε περίπου ενάμιση χρόνο μετά στην επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Για να αντιμετωπίσει την κατάσταση, το Λαϊκό Κόμμα επέβαλλε τη νύχτα της 1ης Μαρτίου κατάσταση πολιορκίας. Η κυβέρνηση των Λαϊκών αξιοποίησε αυτήν την πρακτική για να εκδώσει μία σειρά αναγκαστικών νόμων και να προχωρήσει σε περιστολή των ατομικών και πολιτικών ελευθεριών και της ελευθερίας του τύπου.²⁶

Κατ' ιστορική ειρωνεία, τα έκτακτα και πολύ αυστηρά αυτά μέτρα αποτέλεσαν κινούμενη άμμο του εθνικού διχασμού, καθώς το βενιζελικό αίτημα για επαναφορά στο στράτευμα και στον κρατικό μηχανισμό όλων των αποταχθέντων αποτέλεσε το βασικό εμπόδιο για τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας για όλο το κρίσιμο διάστημα μεταξύ των εκλογών του Ιανουαρίου του 1936 και του Αυγούστου, οπότε επιβλήθηκε η Μεταξική δικτατορία, με αποτέλεσμα τα νέα διακυβεύματα να καταστήσουν πλέον ξεπερασμένη αυτήν την μεσοπολεμική διαίρεση του αστικού πολιτικού κόσμου.

Όσον αφορά το κίνημα της 1ης Μαρτίου, παρά το γεγονός ότι σχεδιαζόταν αρκετό καιρό πριν (τουλάχιστον από το καλοκαίρι του 1934) και ήταν μεγαλύτερης κλίμακας από το αντίστοιχο του 1933, εντέλει απέτυχε σύμφωνα με τον Γρηγόριο Δαφνή λόγω κακής οργάνωσης, έλλειψης αρχηγού (ο Πλαστήρας δεν κατάφερε ποτέ να φτάσει στην Ελλάδα και να αναλάβει την ηγεσία του, ο Βενιζέλος ανέλαβε μόνο

²⁵ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σελ. 88.

²⁶ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 734-735.

την πολιτική ευθύνη), έλλειψης σαφούς ιδεολογικού προσανατολισμού και λαϊκού ερείσματος.²⁷ Έτσι παρά την μεγάλη κινητοποίηση μονάδων, κατεστάλη εντός μόλις δέκα ημερών. Οι κινηματίες κατέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος του στόλου, αλλά αυτός κινήθηκε προς τα Χανιά όπου βρισκόταν ο Βενιζέλος και όχι προς Θεσσαλονίκη που ήταν το αρχικό σχέδιο. Αντίστοιχα το Δ' Σώμα Στρατού υπό τον στρατηγό Δημήτριο Καμμένο στην Καβάλα κινήθηκε αργά και το Γ' Σώμα Στρατού δεν κινήθηκε ποτέ λόγω κακής συνεννόησης, με αποτέλεσμα να μην τεθεί η Θεσσαλονίκη και η Λάρισα υπό των έλεγχο των κινηματιών όπου βρισκόταν ο κύριος όγκος των δυνάμεων τους και όπως είχε αρχικά σχεδιαστεί. Τέλος, στην Αθήνα κινήθηκαν μόνο η Σχολή Ευελπίδων και το πρότυπο τάγμα Ευζώνων που κατεστάλησαν την ίδια μέρα. Οι προσπάθειες του στόλου τις επόμενες μέρες να μεταφέρουν την «Επανάσταση» στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (Σάμο, Λέσβο, Χίο) και άλλες περιοχές δεν στάθηκαν αρκετές και σύντομα αυτό περιορίστηκε στην Ανατολική Μακεδονία με επίκεντρο την Καβάλα και στην Κρήτη όπου και εκεί έληξε η κατάληψη των αρχών μετά την διαφυγή του Βενιζέλου.²⁸

Η κυβέρνηση Τσαλδάρη από την πλευρά της αντέδρασε άμεσα κηρύσσοντας στρατιωτικό νόμο, επιβάλλοντας προληπτική λογοκρισία και απαγορεύοντας τη κυκλοφορία των βενιζελικών εφημερίδων, ενώ κάλεσε και σε μερική επιστράτευση τριών κλάσεων από συγκεκριμένες περιοχές που διέθετε ερείσματα (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, Εύβοια, Θεσσαλία, Κυκλάδες).²⁹ Ταυτόχρονα ανακοίνωσε την είσοδο του Ιωάννη Μεταξά στην κυβέρνηση στις 2 Μαρτίου ως υπουργού άνευ χαρτοφυλακίου. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην καταστολή του κινήματος έπαιξε ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης και υπουργός Στρατιωτικών Γεώργιος Κονδύλης, ο οποίος ανέλαβε προσωπικά τη διοίκηση των επιχειρήσεων.³⁰

²⁷ Βλ. «Τα αίτια της αποτυχίας», Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 762-766.

²⁸ Συνολικά για τα γεγονότα του στρατιωτικού κινήματος της 1ης Μαρτίου, η πλέον ολοκληρωμένη καταγραφή παραμένει του Γρηγόριου Δαφνής. *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 698-762.

²⁹ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', *Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Συλλογικό, Χριστόπουλος Γεώργιος – Μπαστιάς Ιωάννης (Διεύθ. Έκδοσης), εκδ. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σελ. 360.

³⁰ Μετά από σύντομη διάρκεια αψιμαχίες στην γραμμή άμυνας του ποταμού Στρυμόνα όπου υποχώρησε το Δ' Σώμα Στρατού υπό τον στρατηγό Δ. Καμμένο, στις 11 Μαρτίου τα κυβερνητικά στρατεύματα επικράτησαν ολοκληρωτικά. Τη νύχτα της 11ης προς 12 Μαρτίου το θωρηκτό Αβέρωφ μετέφερε στην ιταλοκρατούμενη Κάσο τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τους συνεργάτες του για να περάσουν κατόπιν στη Ρόδο και από εκεί στη Νάπολη, ενώ ο στρατηγός Καμμένος θα ζητήσει και θα

Το συγκεκριμένο στρατιωτικό κίνημα και η αποτυχία του είχαν βαθιές συνέπειες στην πολιτική ζωή της χώρας καθώς σηματοδότησε νέα φάση όξυνσης της αντιπαράθεσης ανάμεσα στους δύο πολιτικούς συνασπισμούς. Την επαύριο της ήττας του βενιζελικού κινήματος, εκδηλώθηκε διαπάλη στο κυβερνητικό στρατόπεδο για την αντιμετώπιση των κινηματιών. Ο Μεταξάς θα αποχωρήσει από την κυβέρνηση λίγες μέρες μετά την προσχώρηση του σε αυτήν (στις 18 Μαρτίου) καθώς οι εισηγήσεις του για πιο σκληρές τιμωρίες των βενιζελικών δεν έγιναν δεκτές. Ταυτόχρονα τόσο στις διαδηλώσεις των οπαδών της κυβέρνησης όσο και στο εσωτερικό του κόμματος ακούγονταν φωνές για μαζικές εκτελέσεις από τα στρατοδικεία. Σε αυτό το κλίμα, τους επόμενους δύο μήνες το ενδιαφέρον θα μονοπωλήσουν οι δίκες των στρατιωτικών και πολιτικών ηγετών του κινήματος. Η κυβέρνηση στην πραγματικότητα είχε στα χέρια της μόνο δευτερεύοντα στελέχη και τους επικεφαλής της εξέγερσης στην Αθήνα, καθώς όλοι οι ηγέτες του κινήματος είχαν διαφύγει στο εξωτερικό.³¹

Στις 30 Μαρτίου θα εκδοθεί η πρώτη απόφαση στρατοδικείου για τη στάση στους στρατώνες Μακρυγιάννη. Οι αδερφοί Τσιγάντε και οι Σπάης, Σαράφης θα καταδικαστούν σε ισόβια και οι υπόλοιποι συμμετέχοντες σε μικρότερες ποινές. Στις 2 Απριλίου θα γίνει η καθαίρεση των καταδικασθέντων που συνοδεύεται από δημόσια διαπόμπευση. Στις 5 Απριλίου θα γίνει η πρώτη εκτέλεση, του επίλαρχου Βολάνη, έπειτα από απόφαση (στις 3 Απρίλη) του έκτακτου στρατοδικείου Θεσσαλονίκης. Στις 13 Απριλίου θα γίνει η δίκη της Δημοκρατικής Άμυνας και στις 22 Απριλίου θα εκδοθεί η απόφαση, με βάση την οποία δύο μέρες αργότερα (24 Απριλίου) θα εκτελεστούν οι στρατηγοί Παπούλας και Κοιμήσης. Η αντιπαράθεση είχε πάρει πλέον χαρακτηριστικά βεντέτας, καθώς οι δύο απόστρατοι στρατηγοί δεν είχαν πάρει ενεργό μέρος στο κίνημα και μάλλον βάρυνε περισσότερο η συμμετοχή τους στα γεγονότα που οδήγησαν στην εκτέλεση των Έξι το 1922. Έπειτα από τις συγκεκριμένες εκτελέσεις πλήθυναν οι διαμαρτυρίες και τα διαβήματα για την τύχη των υπόλοιπων κρατούμενων.³²

λάβει με τους επιτελείς του πολιτικό άσυλο στα σύνορα με τη Βουλγαρία. Βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 1224-1225.

³¹ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 768.

³² *Ο.π.*, σελ. 773-774.

Ακολούθησε στις 23 Απριλίου η δίκη των πολιτικών αρχηγών, όπου στην απόφαση που εκδόθηκε στις 5 Μαΐου καταδικάστηκαν ερήμην σε θάνατο οι Βενιζέλος και Πλαστήρας, ενώ απαλλάχτηκαν είτε αθωώθηκαν σχετικά με την ανάμιξη τους οι βενιζελικοί ηγέτες Καφαντάρης, Παπαναστασίου, Σοφούλης, Μυλωνάς. Το στρατοδικείο Καβάλας τέλος, καταδίκασε ερήμην σε θάνατο 30 αξιωματικούς που είχαν διαφύγει στο εξωτερικό, ανάμεσα τους και ο επικεφαλής του Δ' Σώματος Στρατού, στρατηγός Δ. Καμμένος.³³ Συνολικά μέχρι τις 14 Μαΐου που η κυβέρνηση ήρε τον στρατιωτικό νόμο,³⁴ δικάστηκαν 1.130 στρατιωτικοί και πολίτες. Καταδικάστηκαν 60 σε θάνατο (από τους οποίους οι 55 είχαν διαφύγει στο εξωτερικό και οι υποπλοίαρχος Παπάζογλου και κελευστής Τριγυράκης πήραν χάρη), 57 σε ισόβια και 705 σε μικρότερες ποινές.³⁵

Πέρα από τις δίκες όμως, η κυβέρνηση πήρε δραστικά μέτρα στο πλαίσιο της οξυτάτης αντιπαράθεσης. Ήδη από τις 1 Απριλίου διέλυσε τη Βουλή και προκήρυξε εκλογές. Ταυτόχρονα με 4 συντακτικές πράξεις κατάργησε τη Γερουσία, ήρε την ισοβιότητα των δικαστών, ανέστειλε τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων και διέταξε την εκκαθάριση των οργανισμών δημοσίου δικαίου, ανοίγοντας τον δρόμο για μεγάλης κλίμακας εκκαθαρίσεις στον κρατικό μηχανισμό.³⁶ Ταυτόχρονα καθ' όλη τη συγκεκριμένη περίοδο συνεχιζόταν με βάση την κατάσταση πολιορκίας το όργιο καταστολής όχι μόνο απέναντι στους πραξικοπηματίες, αλλά και απέναντι στον οποιοδήποτε θεωρούνταν ότι ήταν με το πλευρό των κινηματιών.³⁷

Με βάση τα παραπάνω τα βενιζελικά κόμματα κήρυξαν αποχή από τις επερχόμενες εκλογές του Ιουνίου επικαλούμενα το κλίμα τρομοκρατίας και διώξεων κατά την προεκλογική περίοδο, το γεγονός ότι οι πολιτικοί τους ηγέτες δικαζόταν και βρισκόταν στην φυλακή μέχρι και τις αρχές Μαΐου και ότι η κατάσταση έκτακτης ανάγκης δεν άρθηκε παρά 20 μέρες πριν τις εκλογές. Αντίθετα, η Κεντρική Επιτροπή

³³ Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Τόμος Β', ο.π., σελ. 375-377.

³⁴ Ακόμα και τότε όμως, με συντακτική πράξη η κυβέρνηση διατήρησε το δικαίωμα να αναστέλλει τα πολύ βασικά για τις πολιτικές ελευθερίες, άρθρα 10-16 του Συντάγματος. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, εκδόσεις Διάλογος, Αθήνα 1978, σελ. 71.

³⁵ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 772.

³⁶ Για αυτήν την πρακτική της κυβέρνησης Τσαλδάρη που εξέδωσε συνολικά 46 συντακτικές πράξεις το διαστημα Απριλίου – Ιουλίου 1935 και τις επιπτώσεις που είχε στις μετέπειτα εξελίξεις η αυθαίρετη ιδιοποίηση της συντακτικής εξουσίας από την εκτελεστική εξουσία που εγκαινίασε, βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ο.π., σελ. 90-96.

³⁷ Για το πολιτικό κλίμα των ημερών, αλλά και τις εκτεταμένες διώξεις απεναντι ακόμα και σε απλούς πολίτες, βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 48-51.

του ΚΚΕ αποφάσισε τη συμμετοχή του κόμματος στις εκλογές με τον συνδυασμό του Ενιαίου Μετώπου Εργατών – Αγροτών (ΕΜΕΑ), και σε αυτές τις συνθήκες έδωσε τον προεκλογικό αγώνα.³⁸ Παρά το γεγονός ότι ήρθε αντιμέτωπο με συλλήψεις υποψηφίων, κλείσιμο εκλογικών κέντρων από την αστυνομία, ξυλοδαρμούς εκλογικών αντιπροσώπων και άλλες διώξεις, το ΚΚΕ κατέγραψε το μεγαλύτερο μέχρι τότε ποσοστό από την ίδρυσή του.³⁹

Στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935, οι αντιβενιζελικοί κατέλαβαν το σύνολο σχεδόν των εδρών. Τα Συμπράττοντα Κυβερνητικά Κόμματα συγκέντρωσαν 669.434 ψήφους (65%) και 287 έδρες,⁴⁰ η Ένωση Βασιλοφρόνων 152.285 ψήφους (14,80%) και 7 έδρες,⁴¹ και το ΕΜΕΑ παρότι συγκέντρωσε 98.669 ψήφους και 9,59%, δεν κατέλαβε καμία έδρα, λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος. Διάφοροι ανεξάρτητοι υποψήφιοι κατέλαβαν 6 έδρες.⁴²

Μετά τις εκλογές το πολιτειακό αναδείχθηκε ως το μείζον ζήτημα. Εκτός από τον Μεταξά που από τον Μάρτιο είχε αναγάγει σε κεντρικό σύνθημα την επαναφορά της βασιλείας και ο Κονδύλης που συμμετείχε στην κυβέρνηση, λίγες μέρες μετά τις εκλογές με δηλώσεις ζήτησε δημοψήφισμα και τοποθετήθηκε πλέον ανοικτά υπέρ της παλινόρθωσης. Τελικά ο πρωθυπουργός Παναγής Τσαλδάρης, υποχωρώντας στις πιέσεις των αδιαλλάκτων της παράταξής του, στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης στις 4 Ιουλίου ανακοίνωσε την διεξαγωγή δημοψηφίσματος για το πολιτειακό το φθινόπωρο του 1935, αποφεύγοντας ωστόσο να τοποθετηθεί ανοικτά υπέρ της επιστροφής του βασιλιά.⁴³

³⁸ Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ' (1934-1940), εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1975, σελ. 178-185.

³⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *ο.π.*, σελ. 77.

⁴⁰ Κοινός συνδυασμός του Λαϊκού Κόμματος υπό τον Παναγή Τσαλδάρη και του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος του Γεώργιου Κονδύλη. Αντίστοιχα οι έδρες κατανεμήθηκαν 255 για το Λαϊκό Κόμμα και 32 για το κόμμα Κονδύλη.

⁴¹ Κοινός Συνδυασμός του κόμματος Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά, με ανεξάρτητους πολιτευτές που συσπειρώνονταν γύρω από τον Ιωάννη Ράλλη και τον Γεώργιο Στράτο.

⁴² Συμμετείχαν ακόμα χωρίς να εκλέξουν βουλευτή και οι εξής συνδυασμοί: Μακεδονική Ένωση (Διοικούσα Επιτροπή - 29.664 ψήφοι και 2,88%), Εθνικό κόμμα (Θεόδωρος Πάγκαλος - 5.636 ψήφοι και 0,55%), Εθνική Ένωση (Αριστομένης Μητσotάκης - 2.590 ψήφοι και 0,25%). Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, *ο.π.*, σελ. 783. Βλ. επίσης *Αναλυτικοί Στατιστικοί Πίνακες Βουλευτικών Εκλογών 1935 και 1936*, στο Βουλή των Ελλήνων, Αλεξόπουλος Αναστάσιος (επιμ.), *Μητρώων Γερουσιαστών και Βουλευτών, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών*, Αθήνα 1977, σελ. 41.

⁴³ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, *ο.π.*, σελ. 785.

Η διαπάλη στο εσωτερικό της κυβέρνησης των Λαϊκών για το ζήτημα της επαναφοράς του θεσμού της μοναρχίας και την επιστροφή του Γεώργιου Β΄ τους επόμενους μήνες πήρε γενικευμένα χαρακτηριστικά. Παρά τη δέσμευση του Τσαλδάρη ότι θα πάρει δημόσια θέση υπέρ της παλινόρθωσης για το δημοψήφισμα, οι ακραίοι υποστηρικτές του θρόνου στο εσωτερικό της κυβέρνησης με ηγέτη τον Κονδύλη δεν ικανοποιήθηκαν καθώς επεδίωκαν την πολιτειακή μεταβολή απλά με ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης και στη συνέχεια το δημοψήφισμα να έχει κυρωτικό χαρακτήρα.⁴⁴

Έτσι στις 10 Οκτωβρίου οι αρχηγοί των τριών σωμάτων του στρατού αντιστράτηγοι Παπάγος, Ρέππας και υποναύαρχος Οικονόμου, ανέτρεψαν την κυβέρνηση Τσαλδάρη.⁴⁵ Ο Κονδύλης ορκίστηκε πρωθυπουργός την ίδια μέρα με αντιπρόεδρο τον Ι. Θεοτόκη και με ψήφισμα κατάργησε την αβασίλευτη δημοκρατία επαναφέροντας προσωρινά το Σύνταγμα του 1911.⁴⁶ Ορίστηκε δε ο ίδιος ως αντιβασιλιάς μέχρι να γίνει το δημοψήφισμα, ενώ κήρυξε και στρατιωτικό νόμο με αποτέλεσμα να ακολουθήσουν εκτεταμένες διώξεις τόσο πολιτικών όσο και απλών πολιτών το επόμενο διάστημα.⁴⁷

Το δημοψήφισμα της 3ης Νοεμβρίου έμεινε στην ιστορία για την έκταση της νοθείας, τόσο ως προς τη συμμετοχή (παρουσίασε 1.527.714 ψηφίσαντες παρά το γεγονός ότι σύσσωμη η αντιπολίτευση κήρυξε αποχή), όσο και ως προς το αποτέλεσμα (97,8% υπέρ της επαναφοράς της βασιλείας). Είναι ενδεικτικό ότι εμφανίστηκε μεγαλύτερη συμμετοχή από τις εκλογές του 1935 κατά 400.000 ψηφίσαντες. Αλλά και από τις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936 που ακολούθησαν και συμμετείχαν όλα τα κόμματα, το δημοψήφισμα είχε περίπου 250.000 παραπάνω

⁴⁴ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 127-128.

⁴⁵ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 796.

⁴⁶ Στη συγκεκριμένη συνεδρίαση της Βουλής, ο Τσαλδάρης αφού παρουσίασε τα γεγονότα που τον εξανάγκασαν σε παραίτηση, αποχώρησε από την αίθουσα. Τον ακολούθησε η πλειοψηφία της κοινοβουλευτικής ομάδας του Λαϊκού κόμματος και παρέμειναν μόλις 82 βουλευτές που υπερψήφισαν την κυβέρνηση Κονδύλη. Βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 1244.

⁴⁷ Με τη συντακτική πράξη της 14ης Οκτωβρίου η κυβέρνηση μετέφερε στη δικαιοδοσία των στρατοδικείων την εφαρμογή ποινών για τα σχετικά με το Ιδιώνυμο αδικήματα. Ταυτόχρονα στις 23 Οκτωβρίου με τον αναγκαστικό νόμο «Περί εκτοπίσεως ατόμων αποπειρωμένων να προκαλέσωσι διατάραξιν της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας...», έδινε τη δυνατότητα εκτοπισμού με μία απλή υπουργική απόφαση. Με βάση τα παραπάνω εκτοπίστηκαν οι Γεώργιος Παπανδρέου και Αλέξανδρος Παπαναστασίου, αλλά και πλήθος μελών και στελεχών του ΚΚΕ. Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ', ο.π., σελ. 372.

ψηφίσαντες.⁴⁸ Για τις συνθήκες διεξαγωγής επίσης, υπήρχαν καταγγελίες για διπλοψηφίες ή ακόμα και πολυψηφίες με μία απλή επίδειξη βεβαίωσης, έλλειψη παραβάν – ειδικά στην ύπαιθρο, ενώ το ψηφοδέλτιο υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας είχε έντονο ροζ χρώμα και το οποίο έπρεπε να εισέλθει σε έναν λεπτό αδιαφανή φάκελο.⁴⁹

Η επιστροφή του Γεώργιου Β΄ στις 25 Νοέμβρη συνοδεύτηκε από την προσπάθεια να επιτευχθεί συναίνεση ανάμεσα στους δύο μεγάλους αστικούς πολιτικούς συνασπισμούς και να δοθεί λύση στο πολιτικό αδιέξοδο. Έτσι προς γενική έκπληξη απομάκρυνε τον Κονδύλη του οποίου η δικτατορική διακυβέρνηση είχε προκαλέσει καθολικές αντιδράσεις και διόρισε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον καθηγητή αστικού δικαίου Κωνσταντίνο Δεμερτζή στις 30 Νοεμβρίου. Ταυτόχρονα παραχώρησε αμνήστευση για τους καταδικασμένους πολιτικούς και χάρη στους στρατιωτικούς.⁵⁰ Ωστόσο η αμνηστία δεν ήταν γενική, καθώς εκατοντάδες κομμουνιστές και άλλοι πολίτες που χαρακτηριζόταν ως «επικίνδunami» για το πολίτευμα και το καθεστώς, παρέμειναν στις φυλακές και στα νησιά της εξορίας.⁵¹ Επίσης η εξαίρεση των στρατιωτικών από την αμνήστευση δεν επέτρεπε την αποκατάσταση τους στο στράτευμα με αποτέλεσμα να παραμείνει ένα από τα βασικά σημεία τριβής για την πολιτική εξομάλυνση.⁵²

Στη συνέχεια ο Γεώργιος κάλεσε τους αρχηγούς των πολιτικών κομμάτων πλην του ΚΚΕ. Οι βενιζελικοί ηγέτες αρχικά αρνήθηκαν για να μην νομιμοποιήσουν το νόθο δημοψήφισμα. Ο αρχηγός ωστόσο των Φιλελευθέρων μετά την αποχώρηση του Βενιζέλου,⁵³ Θεμιστοκλής Σοφούλης, αρχικά ανταποκρίθηκε με υπόμνημα όπου έθετε το πλαίσιο στο οποίο έπρεπε να γίνει η συνεννόηση⁵⁴ και κατόπιν στις 3

⁴⁸ Ιωάννης Κολιόπουλος, *ο.π.* Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, *ο.π.*, σελ. 183-184.

⁴⁹ Βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, *ο.π.*, σελ. 1247.

⁵⁰ Η κυβέρνηση στις 1 Δεκεμβρίου εξέδωσε τον αναγκαστικό νόμο «Περί παροχής αμνηστίας εις μη όντας αξιωματικούς...» και το διάταγμα «Περί απονομής χάριτος εις στρατιωτικούς και πολιτικούς υπαλλήλους...». Ιωάννης Κολιόπουλος, *ο.π.*, σελ. 372.

⁵¹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, *ο.π.*, σελ. 160.

⁵² Ιωάννης Κολιόπουλος, *ο.π.*, σελ. 374.

⁵³ Ήδη από την 1η Ιούνη 1935, ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε δηλώσει δημόσια την παραίτηση του από την αρχηγία του κόμματος των Φιλελευθέρων και την πρόθεση του να μην διεκδικήσει στο μέλλον αιρετό αξίωμα. *Ο.π.*, σελ. 367.

⁵⁴ Ο Σοφούλης και οι υπόλοιποι βενιζελικοί ηγέτες (Καφαντάρης, Παπαναστασίου, Μιχαλακόπουλος, Παπανδρέου), είχαν κληθεί στα ανάκτορα στις 28 και 29 Νοεμβρίου. Επικαλούμενος ασθένεια δεν

Δεκεμβρίου προχώρησε σε συνάντηση με τον βασιλιά. Ο Σοφούλης, ευρισκόμενος προ του τετελεσμένου της Παλινόρθωσης, βεβαίωσε τον βασιλιά ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων έθετε ως πρώτη προτεραιότητα τον τερματισμό του διχασμού που είχε κορυφωθεί τη συγκεκριμένη περίοδο.⁵⁵

Λόγω του ότι η σύνθεση του κοινοβουλίου ήταν μονόπλευρη αφού το σύνολο των εδρών κατείχαν οι αντιβενιζελικοί και στεκόταν εμπόδιο στην πολυπόθητη συναίνεση για την σταθεροποίηση του πολιτικού συστήματος, ο Γεώργιος Β΄ προχώρησε στη διάλυση της Βουλής στις 17 Δεκεμβρίου και την προκήρυξη εκλογών για τις 26 Ιανουαρίου του 1936.

Οι κινήσεις του Γεώργιου αυτήν την πρώτη περίοδο από την απομάκρυνση Κονδύλη, την παροχή αμνηστίας, το κάλεσμα των πολιτικών αρχηγών μέχρι και τη διάλυση της Βουλής, μαρτυρούν την επιδίωξη του για επίτευξη συνεννόησης ανάμεσα στους δύο πολιτικούς συνασπισμούς και το ξεπέρασμα της πολιτικής κρίσης.⁵⁶ Αλλά και την περίοδο αμέσως μετά τις εκλογές του Ιανουαρίου, οι προσπάθειες του επικεντρώθηκαν στον ίδιο στόχο, ώσπου να καταλήξουν οριστικά σε αδιέξοδο.

προσήλθε και επέδωσε το εν λόγω υπόμνημα. Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 809.

⁵⁵ Ο.π., σελ. 813.

⁵⁶ Βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 1255-1256.

Μέρος Β΄: Η διαμόρφωση της πολιτικής του ΚΚΕ την τελευταία περίοδο του Μεσοπολέμου και η υιοθέτηση της γραμμής των Λαϊκών Μετώπων

Κεφάλαιο 3: Το διεθνές πλαίσιο των Λαϊκών Μετώπων

Την ίδια περίοδο στην Ευρώπη, οι πολιτικές εξελίξεις πυροδότησαν μία σημαντική αλλαγή στη στρατηγική του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, η οποία είχε σημαντική επίδραση στην πολιτική του ΚΚΕ και κατ' επέκταση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Η αλλαγή αυτή αφορούσε στη διαμόρφωση της πολιτικής των αντιφασιστικών λαϊκών μετώπων από την Κομμουνιστική Διεθνή. Ουσιαστικά επρόκειτο για μία προσπάθεια ανάπτυξης κινήματων σε κάθε χώρα ξεχωριστά, με βασικό χαρακτηριστικό τον αγώνα ενάντια στο φασισμό και τον πόλεμο.⁵⁷

Οι λόγοι που οδήγησαν την ΚΔ σε αυτήν την αλλαγή οφειλόταν πρωτίστως στην επικράτηση φασιστικών καθεστώτων σε σειρά χωρών, την ένταση των επιθετικών ενεργειών και την πολεμική προετοιμασία από μέρους αυτών των δυνάμεων. Η άνοδος του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1933 στη Γερμανία, η αποχώρηση της χώρας στη συνέχεια τον Οκτώβρη του ίδιου χρόνου από την Κοινωνία των Εθνών και τη Διάσκεψη Αφοπλισμού ενέτεινε τις ανησυχίες για το ενδεχόμενο ενός νέου γενικευμένου πολέμου. Το 1935 το ναζιστικό καθεστώς προσάρτησε το Σάαρ, κατήγγειλε τη συνθήκη των Βερσαλλιών, ζήτησε την ένωση με την Αυστρία και την προσάρτηση ενός μέρους της Τσεχοσλοβακίας, ανασυγκρότησε σε πλήρη βάση το γερμανικό στρατό.⁵⁸ Την ίδια χρονιά η φασιστική Ιταλία του Μουσολίνι εισέβαλλε στην Αιθιοπία, μία εισβολή που δεν συνοδεύτηκε από ουσιαστικές κυρώσεις από την ΚτΕ.⁵⁹ Η Ιαπωνία τέλος, κατέλαβε το 1933 τη Μαντζουρία στη βόρεια Κίνα και ξεκίνησε επιθετικές ενέργειες στα σύνορα με την ΕΣΣΔ.⁶⁰ Τα ανησυχητικά δείγματα όμως δεν εξαντλούνταν στα παραπάνω. Σε μία

⁵⁷ Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, εκδόσεις Γνώσεις, Αθήνα 1980, σελ. 509.

⁵⁸ Serge Bernstein, Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμος Γ΄ (*Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*), μετ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα 1997, σελ. 101-103. Alan Cassels, *Ideology and international affairs in the modern world*, London and New York, 1996, σελ. 165.

⁵⁹ Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, μετάφραση Αντρέας Σ. Σαραντόπουλος, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1963, σελ. 453.

⁶⁰ Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, ο.π., σελ. 495.

σειρά από χώρες είχαν επικρατήσει φασιστικά ή φιλοφασιστικά καθεστώτα. Ενδεικτικά, σύμφωνα με τον Ούιλιαμ Φόστερ πέρα από τις 3 προαναφερθείσες χώρες, όταν ξέσπασε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τέτοιου τύπου καθεστώτα είχαν επικρατήσει και σε Αυστρία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Γιουγκοσλαβία, Ουγγαρία, Αλβανία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Ισπανία, Τουρκία, Λετονία, Λιθουανία, Εσθονία και Φινλανδία.⁶¹

Το πρώτο δείγμα αντίδρασης από πλευράς του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος απέναντι στην κατάσταση που διαμορφωνόταν, ήρθε το φθινόπωρο του 1933 από την 13η Ολομέλεια της Εκτελεστικής Επιτροπής της ΚΔ, η οποία χαρακτήρισε το φασιστικό φαινόμενο ως την «ανοιχτή τρομοκρατική δικτατορία των πιο σωβινιστικών, πιο αντιδραστικών και πιο ιμπεριαλιστικών στοιχείων του χρηματιστικού κεφαλαίου».⁶² Παράλληλα η ΚΔ δημοσίευσε Έκκληση «ενάντια στη λευκή τρομοκρατία», στην οποία αφού απαριθμούσε τους νεκρούς, τραυματίες και φυλακισμένους «επαναστάτες εργάτες» στη Γερμανία και σε άλλες χώρες με βάση στοιχεία της Διεθνούς Κόκκινης Βοήθειας, καλούσε τους προλετάριους «στον αγώνα ενάντια στην αιματηρή φασιστική τρομοκρατία».⁶³ Λίγους μήνες αργότερα, τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1934, ακολούθησε το 17ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ. Σε αυτό επισημάνθηκε ο κίνδυνος για την ειρήνη από την άνοδο του φασισμού.⁶⁴

Αντίστοιχα πλήθυναν σε διεθνές επίπεδο οι πρωτοβουλίες της ΕΣΣΔ για τη δημιουργία μετώπου απέναντι στο φασισμό, καθώς διέβλεπε ότι αργά ή γρήγορα θα γινόταν στόχος των φασιστικών κρατών και έτσι προσανατόλισε την εξωτερική της πολιτική προς την κατεύθυνση της θωράκισης της. Η ΕΣΣΔ εισήλθε στην Κοινωνία των Εθνών τον Σεπτέμβρη του 1934 και από την πρώτη στιγμή έκανε έκκληση για διεθνές αντιφασιστικό μέτωπο της ειρήνης. Το 1935, η ΕΣΣΔ υπέγραψε συμφωνία αμοιβαίας βοήθειας σε περίπτωση επίθεσης με τη Γαλλία και την Τσεχοσλοβακία.⁶⁵ Στο ίδιο πλαίσιο των πρωτοβουλιών, τον Οκτώβρη του 1934 η ΚΔ έκανε πρόταση στη Β΄ Διεθνή για ενιαίο μέτωπο για την υπεράσπιση των αγωνιζόμενων Ισπανών

⁶¹ *Ο.π.*, σελ. 492.

⁶² *Ο.π.*, σελ. 485.

⁶³ *Νέος Ριζοσπάστης*, 7/1/1934.

⁶⁴ Γιάννης Σκαλιδάκης, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και ο πόλεμος», στο *28 Οκτωβρίου 1940: Η Ελλάδα στη δίνη του πολέμου*, Συλλογικό, Ελευθεροτυπία 2011, σελ. 3.

⁶⁵ Υπογράφηκαν αντίστοιχα στις 2 Μαΐου 1935 στο Παρίσι και στις 16 Μαΐου 1935 στην Πράγα. Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, ο.π., σελ. 423-424.

εργατών και τον Σεπτέμβρη του 1935 για μέτωπο ενάντια στην εισβολή Μουσολίνι στην Αιθιοπία, προτάσεις που απορρίφθηκαν.⁶⁶ Οι λόγοι που ιεραρχήθηκε η συγκεκριμένη πολιτική από την ΕΣΣΔ έγιναν ακόμα πιο ξεκάθαροι, όταν στις 25 Νοεμβρίου 1936 η Γερμανία και η Ιαπωνία ανακοίνωσαν τη σύναψη συνθήκης που στρεφόταν εναντίον της, στην οποία προσχώρησε στις 6 Νοεμβρίου 1937 και η Ιταλία σχηματίζοντας το λεγόμενο «σύμφωνο αντικομμιντέρμ».⁶⁷

Η κλιμάκωση της πολεμικής προετοιμασίας από τα φασιστικά καθεστώτα στην Ευρώπη και αλλού, καθόρισαν επίσης την τακτική του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος για τα καθήκοντα των κομμουνιστών στις χώρες τους. Οι πιο σημαντικές εξελίξεις σε αυτήν την κατεύθυνση ήταν στη Γαλλία. Στις 6 Φεβρουαρίου 1934 εκδηλώθηκε φασιστικό πραξικόπημα. Την επόμενη μέρα, η κυβέρνηση Νταλαντιέ παραιτήθηκε.⁶⁸ Στις 9 Φεβρουαρίου το Γαλλικό ΚΚ οργάνωσε μεγάλη αντιφασιστική διαδήλωση, που στη διάρκεια της έπειτα από σκληρές συγκρούσεις με τις δυνάμεις καταστολής σκοτώθηκαν 10 διαδηλωτές.⁶⁹ Σε ένδειξη διαμαρτυρίας στις 12 Φεβρουαρίου διοργανώθηκε γενική απεργία, στην οποία σοσιαλιστές και κομμουνιστές ενώθηκαν κατά τη διάρκεια της διαδήλωσης.⁷⁰ Η Εκτελεστική Επιτροπή της ΚΔ, στο πλαίσιο και των αποφάσεων της 13ης Ολομέλειας της το φθινόπωρο του 1933, επικρότησε δημόσια την πολιτική του Γαλλικού ΚΚ για τη συνεργασία με τους σοσιαλιστές. Ταυτόχρονα προσανατόλιζε τα κομμουνιστικά κόμματα προς μία διεύρυνση της πολιτικής του ενιαίου μετώπου.⁷¹ Σε άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Πράβντα* και αναδημοσίευσε η *Humanite* (όργανο της ΚΕ του ΓΚΚ) στις 31 Μαΐου 1934, αναφερόταν ότι δεν συντρέχει κανένας λόγος να μη γίνει προσπάθεια συμμαχίας με τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα.⁷² Έτσι στις 14 Ιουλίου έγινε νέα μεγάλη κοινή διαδήλωση κομμουνιστών – σοσιαλιστών στο Παρίσι

⁶⁶ Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, ο.π., σελ. 494.

⁶⁷ Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, ο.π., σελ. 439-440.

⁶⁸ Σύμφωνα με τον Joel Colton, η Γαλλία ένωσε εκείνη τη μέρα την απειλή του φασισμού περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη στιγμή του Μεσοπολέμου. Εκτιμά μάλιστα ότι τα συγκεκριμένα γεγονότα επέδρασαν καθοριστικά στη δημιουργία του Λαϊκού Μετώπου. Joel Colton, *The Formation of the French Popular Front, 1934-1936*, στο Martin Alexander, Helen Graham (επιμέλεια), *The French and Spanish Popular Fronts. Comparative Perspectives*, Cambridge University, 1989, σελ.11-12.

⁶⁹ Ουίλιαμ Φόστερ, ο.π., σελ. 497-498.

⁷⁰ Joel Colton, *The Formation of the French Popular Front, 1934-1936*, ο.π., σελ. 14.

⁷¹ Γιάννης Σκαλιδάκης, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και ο πόλεμος», ο.π., σελ. 4.

⁷² Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ. 230.

και λίγες μέρες αργότερα, στις 27 Ιουλίου 1934, υπογράφηκε το σύμφωνο ενότητας δράσης του ΓΚΚ με το Σοσιαλιστικό Κόμμα Γαλλίας.⁷³ Με αυτόν τον τρόπο, η Γαλλία σηματοδοτούσε την επίσημη αλλαγή στάσης των κομμουνιστικών κομμάτων απέναντι στα αντίστοιχα σοσιαλδημοκρατικά.

Σημαντικές ήταν οι εξελίξεις όμως και στην Αυστρία. Τον Μάρτιο του 1933 η κυβέρνηση Ντόλφους διέλυσε την Βουλή δηλώνοντας ότι θα κυβερνάει μόνο με διατάγματα στο εξής. Το πανίσχυρο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα αρχικά αρνήθηκε να αναλάβει δράση, μέχρι που τον Φλεβάρη του 1934 η κυβέρνηση το έθεσε εκτός νόμου. Ακολούθησε γενική απεργία, η οποία οδήγησε μέχρι και σε ένοπλη εξέγερση εργαζόμενων στη Βιέννη. Οι μάχες διήρκεσαν τέσσερις μέρες και η ήττα της εξέγερσης σηματοδότησε την εγκαθίδρυση φασιστικού καθεστώτος στη χώρα. Οι εκκλήσεις του ΚΚ Αυστρίας προς το σοσιαλδημοκρατικό για ενεργό στήριξη του στις κινητοποιήσεις δεν απέδωσαν, ενώ οι μικρές δυνάμεις του ίδιου δεν στάθηκαν ικανές να καθορίσουν τις εξελίξεις.⁷⁴ Στην Ισπανία τέλος, τον Οκτώβρη του 1934 ξέσπασε γενική απεργία στη χώρα που πήρε χαρακτηριστικά εξέγερσης. Έπειτα από 15 μέρες μαχών κατεστάλη από τον κυβερνητικό στρατό, με αποτέλεσμα εκτελέσεις, φυλακίσεις, βασανισμούς και εκτοπισμούς εργατών. Το ΚΚΙ απεύθυνε πρόταση προς τους σοσιαλιστές για ενιαίο μέτωπο και κοινή δράση επ' αφορμή των γεγονότων, η οποία δεν έγινε δεκτή.⁷⁵

Υπό το φως αυτών των εξελίξεων, συνήλθε το 1935 στη Μόσχα το καθοριστικό για το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα, 7ο συνέδριο της ΚΔ.⁷⁶ Το κεντρικό θέμα του συνεδρίου περιεχόταν στην εισήγηση του Γκεόργκι Ντιμιτρόφ, ο οποίος μετά το πέρας των εργασιών εκλέχτηκε και Γραμματέας της ΕΕ της ΚΔ. Ο Ντιμιτρόφ περιέγραψε αναλυτικά το διεθνές πολιτικό πλαίσιο και εξειδίκευσε τα καθήκοντα των κομμουνιστών απέναντι στη φασιστική απειλή και μπροστά στον

⁷³ Joel Colton, *The Formation of the French Popular Front, 1934-1936*, ο.π., σελ. 15.

⁷⁴ Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, ο.π., σελ. 500 – 502. Βλ. επίσης Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, ο.π., σελ. 518-520.

⁷⁵ Helen Graham, *The Spanish Republic at war 1936-1939*, Cambridge University, 2002, σελ. 57-59.

⁷⁶ Διεξήχθη από τις 25 Ιουλίου μέχρι τις 21 Αυγούστου 1935 και συμμετείχαν 510 αντιπρόσωποι, οι 371 με αποφασιστική ψήφο. Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, ο.π. σελ. 585. Την αντιπροσωπεία του ΚΚΕ αποτελούσαν οι: Στέλιος Σκλάβαινας (επικεφαλής), Γιάννης Ιωαννίδης, Γιάννης Μιχαηλίδης, Μιχάλης Τυρίμος, Μιχάλης Σινάκος, Δημήτρης Σακαρέλος, Ανδρέας Τσίπας. Βλ. Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Εξήντα χρόνια κομμουνιστής*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986, σελ. 116.

κίνδυνο ενός γενικευμένου πολέμου. Η συγκεκριμένη ανάλυση αποτέλεσε τον οδηγό για τη στάση των κομμουνιστικών κομμάτων στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι γενικές γραμμές της τακτικής, που είχαν ήδη καθοριστεί μέσα από την πρακτική δράση της ΚΔ, αφορούσαν τη δημιουργία διεθνούς μετώπου της ειρήνης αφενός και ενιαίων εθνικών μετώπων πάλης ενάντια στο φασισμό και τον πόλεμο αφετέρου.

Ο Ντιμιτρόφ επανέλαβε τον ορισμό της 13ης Ολομέλειας της ΕΕ της ΚΔ για το φασιστικό φαινόμενο και έριξε την κύρια ευθύνη για τον επικείμενο πόλεμο στους Γερμανούς ιμπεριαλιστές που ανέβασαν στην εξουσία το ναζιστικό κόμμα του Χίτλερ για να εξυπηρετήσουν τους στόχους τους (αν και περιέγραφε τον Άγγλο – Αμερικάνικο ιμπεριαλιστικό ανταγωνισμό ως τον κυρίαρχο). Παράλληλα ανέφερε για το γερμανικό φασισμό ότι παίζει τον ρόλο του υπηρέτη των δήμιων της διεθνούς αντεπανάστασης, του βασικού υποκινητή του ιμπεριαλιστικού πολέμου, του εμπνευστή της αντισοβιετικής σταυροφορίας.⁷⁷

Όσον αφορά το δεύτερο σκέλος, τον αγώνα των ΚΚ στις καπιταλιστικές χώρες, περιέγραψε τη συγκρότηση του ενιαίου μετώπου ως βάση συσπείρωσης για άμεσες διεκδικήσεις των πλατειών μαζών κόντρα στη φασιστική απειλή και όχι ως άμεσο αγώνα για τη δικτατορία του προλεταριάτου. Χαρακτηριστικά στο κλείσιμο της συζήτησης στο θέμα του φασισμού ανέφερε: «Σήμερα, η φασιστική αντεπανάσταση επιτίθεται στην αστική δημοκρατία και σκοπεύει να εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς βάρβαρης εκμετάλλευσης και καταπίεσης σε βάρος των εργαζομένων. Αυτόν τον καιρό, οι εργαζόμενες μάζες σε μία σειρά καπιταλιστικές χώρες έχουν να διαλέξουν, συγκεκριμένα για σήμερα, όχι ανάμεσα στην προλεταριακή δικτατορία και την αστική δημοκρατία, αλλά ανάμεσα στην αστική δημοκρατία και το φασισμό».⁷⁸ Αυτή η ανάλυση είχε μεγάλη σημασία για τα άμεσα καθήκοντα που απέρρεαν για τα κομμουνιστικά κόμματα, όπως και για το ΚΚΕ στην Ελλάδα.

Το ενιαίο μέτωπο της εργατικής τάξης σύμφωνα με την απόφαση θα αποτελούσε συνεργασία των ΚΚ με διάφορους τύπους οργανώσεων – κόμματα, συνδικάτα, γυναικείες οργανώσεις, νεολαιίστικες οργανώσεις, συνεταιρισμούς, αλλά και σοσιαλιστές, αναρχοσυνδικαλιστές, καθολικούς και άλλους. Αυτές οι συμμαχίες

⁷⁷ Γκεόργκι Ντιμιτρόφ, *Ο φασισμός*, μετ. Δ.Χ., εκδ. Πορεία, Αθήνα 1978, σελ. 21.

⁷⁸ *Ο.π.*, σελ. 135-136.

θα αποτελούσαν στη συνέχεια τη βάση για τη δημιουργία ενός πλατιού Λαϊκού – Αντιφασιστικού Μετώπου, που υπό προϋποθέσεις θα μπορούσαν να συγκροτήσουν κυβέρνηση. Οι κυβερνήσεις αυτές στηριζόταν στους 5 τύπους κυβερνήσεων που προέβλεπε το 4ο συνέδριο της ΚΔ το 1921 και θα συγκροτούνταν πριν και όχι μετά την ανατροπή του καπιταλισμού, στη βάση ενός συγκεκριμένου αντιφασιστικού προγράμματος.⁷⁹ Η απόφαση του συνεδρίου προέβλεπε επίσης τη δυνατότητα συγχώνευσης μεταξύ κομμουνιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και νεολαϊστικών οργανώσεων και εν γένει σηματοδοτούσε αλλαγή στάσης απέναντι στη σοσιαλδημοκρατία.⁸⁰ Όλα τα παραπάνω αποτέλεσαν τη βάση της μετωπικής πολιτικής του ΚΚΕ στην κρίσιμη διετία 1935 - 1936, αλλά και αργότερα στη δράση του μέσα από την εθνική αντίσταση, στο πλαίσιο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα χρόνια που ακολούθησαν μέχρι και την έναρξη του πολέμου, οι μετωπικές πολιτικές παρουσίασαν συγκεκριμένα αποτελέσματα σε περιορισμένο αριθμό χωρών, με σημαντικό ωστόσο αντίκτυπο. Τα πιο σημαντικά παραδείγματα ήταν αυτά της Γαλλίας, της Ισπανίας και της Κίνας. Αυτό που προχώρησε σε μεγαλύτερο βαθμό σε διεθνές επίπεδο, ήταν η προσπάθεια για συνδικαλιστική ενότητα στο πλαίσιο του ενιαίου μετώπου, με συνέπεια βέβαια η Κόκκινη Συνδικαλιστική Διεθνής να απωλέσει σταδιακά την αυτοτέλεια της, μέχρι την οριστική αυτοδιάλυση. Ακολούθησε εξάλλου τα χνάρια της ίδιας της Κομμουνιστικής Διεθνούς, το 7ο Συνέδριο της οποίας έμελλε να είναι και το τελευταίο.⁸¹

Πέρα όμως από αυτές τις συνέπειες για το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα, το πιο σημαντικό όσον αφορά τις αποφάσεις του συνεδρίου ήταν η διαφοροποιημένη στάση που προέβλεπε απέναντι στη σοσιαλδημοκρατία και κατ' επέκταση με

⁷⁹ Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, ο.π., σελ. 510.

⁸⁰ Υπό την προϋπόθεση μίας πολύ προωθημένης συμφωνίας σοσιαλδημοκρατικών δυνάμεων με στόχους και αρχές του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, κάτι που στην πράξη δεν εφαρμόστηκε σε όσες συγχωνεύσεις πραγματοποιήθηκαν. Βλ. ΚΚΕ: Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ (επιμ.), *Το ΚΚΕ στον ιταλοελληνικό πόλεμο 1940-41*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2015, σελ. 26-27.

⁸¹ Οι βάσεις για την αυτοδιάλυση τέθηκαν στο ίδιο το 7ο Συνέδριο, καθώς αναγνώριζε την ανάγκη για ακόμα μεγαλύτερη ανεξαρτησία των μελών της, στη βάση των ιδιαίτερων συνθηκών σε κάθε χώρα. Βλ. ΚΚΕ: Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ (επιμ.), *Το ΚΚΕ στον ιταλοελληνικό πόλεμο 1940-41*, ο.π., σελ. 28. Η ίδια η απόφαση του προεδρείου της ΕΕ της ΚΔ για τη διάλυση της το 1943, ανέφερε ότι αυτή είχε πάψει πλέον να ανταποκρίνεται στις ανάγκες της περαιτέρω ανάπτυξης των κομμουνιστικών κομμάτων ορισμένων χωρών και είχε εξελιχθεί ακόμα και σε εμπόδιο. Για τη διάλυση της ΚΔ, βλ. αναλυτικά Ναταλία Λεμπεντέβα - Μιχαήλ Ναρίνσκι, *Η Κομμουνιστική Διεθνής στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετ. Θόδωρος Ψαλιδόπουλος, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σελ. 143-159.

τμήματα της αστικής τάξης στο πλαίσιο του μετώπου. Η γραμμή που δόθηκε αντίστοιχα από το Συνέδριο στις «αποικιακές και μισοαποικιακές» χώρες ήταν αυτή του αντιϊμπεριαλιστικού μετώπου. Στην Κίνα, το ΚΚΚ που είχε σηκώσει το βάρος της αντίστασης απέναντι στους Ιάπωνες εισβολείς, υπέγραψε συμφωνία με την κυβέρνηση του Κουόμινταγκ.⁸² Ήταν η πρώτη τέτοιου τύπου συμφωνία που στο όνομα της κοινής πάλης προχώρησε σε παραχωρήσεις σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο (οπότε παράλληλα με την αντίσταση στον κατακτητή μαινόταν και εμφύλιος ανάμεσα στις αντάρτικες ομάδες και τον κυβερνητικό στρατό). Χαρακτηριστικά το ΚΚΚ δέχτηκε τη διάλυση των Σοβιέτ που είχαν ιδρυθεί στις απελευθερωμένες περιοχές και την υπαγωγή του κόκκινου στρατού στο στρατηγείο του κυβερνητικού στρατού.⁸³

Στη Γαλλία, έπειτα από τη συμφωνία μεταξύ σοσιαλιστών και κομμουνιστών, ο επόμενος σταθμός ήταν η συνένωση των δύο συνδικαλιστικών συννομοσπονδιών τον Μάρτιο του 1936 στο πλαίσιο του ενιαίου εργατικού μετώπου.⁸⁴ Είχε προηγηθεί το 8ο συνέδριο του ΓΚΚ στις 22-25 Ιανουάριου 1936 που μετέτρεψε την τακτική του Λαϊκού Μετώπου σε βασικό του σύνθημα.⁸⁵ Η εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου στις εκλογές της 26ης Απριλίου 1936 αδιαμφισβήτητα προκάλεσε ενθουσιασμό και πολύ μεγάλες προσδοκίες, τόσο στους Γάλλους εργαζόμενους, όσο και διεθνώς.⁸⁶ Σύντομα πάντως αυτές οι ελπίδες διαψεύστηκαν, καθώς η κυβέρνηση υπό τον Λέων Μπλουμ μετά τις πρώτες εντυπωσιακές κινήσεις ως προς τα δικαιώματα των εργαζόμενων (καθιέρωση άδειας μετ' αποδοχών, 40ωρου εβδομαδιαίου χρόνου κ.α.),⁸⁷ ήδη από τις αρχές του 1937 μετέβαλλε την πολιτική της πριν παραιτηθεί τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου.⁸⁸ Η ανάδειξη πάντως μίας κυβέρνησης με τη στήριξη και τη συμμετοχή των κομμουνιστών σε μία χώρα όπως η Γαλλία, προκάλεσε μεγάλη αίσθηση στην Ευρώπη, όπως και στην Ελλάδα. Το ΚΚΕ χρησιμοποιούσε την εκλογική επιτυχία του Λαϊκού Μετώπου στη Γαλλία ως παράδειγμα για το

⁸² Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, ο.π. σελ. 595-596.

⁸³ Ουίλιαμ Φόστερ, ο.π., σελ. 519.

⁸⁴ Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, ο.π., σελ. 498.

⁸⁵ Joel Colton, *The Formation of the French Popular Front, 1934-1936*, ο.π., σελ.22.

⁸⁶ Εκλογές στις οποίες το Λαϊκό Μέτωπο συγκέντρωσε 376 έδρες, έναντι 222 της αντιπολίτευσης. Το ΓΚΚ βγήκε μάλιστα πολύ ενισχυμένο από τις εκλογές αυξάνοντας τις έδρες του από 10 σε 72. Βλ. Joel Colton, ο.π.

⁸⁷ Ο.π.

⁸⁸ Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, ο.π., σελ. 500.

σχηματισμό κυβέρνησης από τη δημοκρατική – αντιφασιστική πλειοψηφία της Βουλής.⁸⁹

Στην Ισπανία το Λαϊκό Μέτωπο συγκροτήθηκε στις 15 Ιανουαρίου 1936 με τη συμμετοχή πλήθους κομμάτων και οργανώσεων, ανάμεσα τους το ΚΚΙ (PCE) και το Σοσιαλιστικό κόμμα (PSOE).⁹⁰ Στις εκλογές στις 16 Φεβρουαρίου 1936 το Λαϊκό Μέτωπο κέρδισε ευρεία κοινοβουλευτική πλειοψηφία σχηματίζοντας κυβέρνηση υπό τον Μανουήλ Αθάνα.⁹¹ Η εκλογική νίκη του Λαϊκού Μετώπου έγινε και εδώ δεκτή με ενθουσιασμό, ο οποίος όμως έμελλε να αποδειχθεί επίσης βραχύβιος, λόγω του στρατιωτικού πραξικοπήματος που ακολούθησε τον Ιούλιο του ίδιου έτους από τον στρατηγό Φράνκο και οδήγησε στον τριετή εμφύλιο που πήρε διεθνείς διαστάσεις.⁹²

⁸⁹ Ριζοσπάστης, 5/4/1936.

⁹⁰ Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, ο.π., σελ. 465-466.

⁹¹ Συνολικά το Λαϊκό Μέτωπο απέσπασε το 60% των εδρών στο κοινοβούλιο. Stanley Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*, Yale University, 2004, σελ. 82.

⁹² Η κυβέρνηση Αθάνα παραιτήθηκε, για να σχηματιστεί νέα υπό τον σοσιαλιστή Φρανσίσκο Καμπαγιέρο με τη συμμετοχή των κομμουνιστών τον Σεπτέμβριο του 1936. Ωστόσο με τη στήριξη των Χίτλερ και Μουσολίνι η σύρραξη γενικεύτηκε. Η ΚΔ κάλεσε τους εργαζόμενους να πολεμήσουν σαν εθελοντές στην Ισπανία και έτσι σχηματίστηκαν κατά κύριο λόγο από την Ευρώπη και την Αμερική οι Διεθνείς Ταξιαρχίες, που έφτασαν να αριθμούν 30 – 40.000 εθελοντές. Επίσης, από την πρώτη στιγμή Γερμανία και Ιταλία παρείχαν αφειδώς εξοπλισμούς και στρατιωτικό υλικό στον στρατηγό Φράνκο. Η ΕΣΣΔ από την πλευρά της στήριξε ενεργά τον Δημοκρατικό Στρατό. Ωστόσο η άρνηση Γαλλίας και Βρετανίας για στήριξη της δημοκρατικής κυβέρνησης της Ισπανίας, έγειρε την πλάστιγγα υπέρ του Φράνκο. Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, ο.π., σελ. 525-527.

Κεφάλαιο 4: Η παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς το 1931 και η πολιτική του ΚΚΕ μέχρι το 1934

Η παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς στο ΚΚΕ το 1931 τερμάτισε μία διετή εσωκομματική διαμάχη, από το 1929, η οποία πήρε ανοικτά χαρακτηριστικά από ένα σημείο και μετά, με αποτέλεσμα φέρει το Κόμμα σε αδιέξοδο. Οι δύο διαφορετικές «γραμμές» στο εσωτερικό του Κόμματος εκφραζόταν από τις ομάδες των Ανδρόνικου Χάϊτα (εκλεγμένου Γραμματέα της ΚΕ από το 4ο συνέδριο το 1928) και Κώστα Ευτυχιάδη (μέλος του ΠΓ) από τη μία και των Γιώργου Σιάντου, Κώστα Θέου, Δημήτρη Παπαρήγα (μελών του ΠΓ), από την άλλη. Η ομάδα Χάϊτα – Ευτυχιάδη, μπροστά στις δυσκολίες που αντιμετώπιζε το Κόμμα και την υποχώρηση του εργατικού κινήματος,⁹³ υποστήριζε ότι θα πρέπει να δοθεί πρώτα έμφαση στην οργανωτική προσπάθεια και στις άμεσες οικονομικές και πολιτικές διεκδικήσεις των εργαζομένων, ενώ η ομάδα των Σιάντου – Θέου – Παπαρήγα ότι ήταν ώριμο το σύνθημα για γενική πολιτική απεργία.⁹⁴

Η συγκεκριμένη συζήτηση αποτελούσε αντανάκλαση των προβλημάτων επεξεργασιών του ίδιου του Κόμματος (ενδεικτικά το 4ο συνέδριο του 1928 δεν κατέληξε σε πρόγραμμα και παρέπεμψε την οριστική απόφαση για τη στρατηγική του στο 5ο συνέδριο), αλλά και της συζήτησης που διεξαγόταν την ίδια περίοδο στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα και αφορούσε τον χαρακτήρα της επαγγελλόμενης επανάστασης, τα καθήκοντα και τη γραμμή πάλης των κομμουνιστών στις χώρες τους. Μία συζήτηση που ως αφετηρία είχε την εκτίμηση του 5ου συνεδρίου της ΚΔ για «σχετική σταθεροποίηση του καπιταλισμού», έπειτα από την περίοδο των επαναστάσεων με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.⁹⁵

Η Έκκληση της Εκτελεστικής Επιτροπής της Κομμουνιστικής Διεθνούς που δημοσιεύτηκε στο *Νέο Ριζοσπάστη* στις 1 Νοέμβρη 1931,⁹⁶ ανέφερε ότι στην

⁹³ Το γεγονός αυτό σε ένα βαθμό οφείλονταν και στην καταστολή που γνώρισε το ΚΚΕ από το κράτος αυτήν την περίοδο από την κυβέρνηση Βενιζέλου (4/7/1928-26/5/1932), με πο χαρακτηριστικό μέτρο την εφάρμογη του Ιδιώνυμου (νόμος 4229/1929) που αντιμετώπιζε την κομμουνιστική ιδεολογία και δράση ως αδίκημα. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 505-507.

⁹⁴ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, ο.π., σελ. 99-101.

⁹⁵ Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, ο.π., σελ. 431-437.

⁹⁶ Στις 31 Αυγούστου 1931 ο *Ριζοσπάστης* παραπέμφθηκε σε δίκη για ρεπορτάζ του για τον υπουργό Δικαιοσύνης Νικόλαο Αβραάμ και το δικαστήριο επέβαλε στέρηση του τίτλου της εφημερίδας. Έτσι

καθοδήγηση του ΚΚΕ που εκλέχτηκε στο 4ο συνέδριο διαμορφώθηκαν δύο ομάδες οι οποίες ανέπτυξαν μία διαμάχη που αγκάλιασε όλο το κόμμα με αποτέλεσμα να το φέρει σε πολύ δύσκολη θέση. Η αιτιολόγηση για την παρέμβαση ήταν ότι η συγκέντρωση της προσοχής του Κόμματος σε αυτή την εσωκομματική πάλη το εμπόδιζε να μπει επικεφαλής του εργατικού και λαϊκού κινήματος και το απομάκρυνε από τις μάζες των εργαζομένων. Η έκκληση συνέχιζε ότι οι πλατφόρμες και των δύο ομάδων αντιπροσώπευαν «ένα μίγμα δεξιών και «αριστερών» παρεκκλίσεων» και καλούσε όλα τα μέλη του ΚΚΕ «να ξεκόψουν αποφασιστικά με «την εγκληματική και άνευ αρχών φραξιονιστική πάλη», να αποκαταστήσουν την ενότητα του κόμματος και να μπουν επικεφαλής των αγώνων του λαού». Τέλος, η παρέμβαση της ΚΔ συμπεριέλαβε και την ανάδειξη νέου Πολιτικού Γραφείου και του Νίκου Ζαχαριάδη ως Γραμματέα της ΚΕ.⁹⁷

Γενικά οι παρεμβάσεις της ΚΔ στα κόμματα που ήταν μέλη της, δεν ήταν μία ασυνήθιστη διαδικασία εκείνη την εποχή. Το ίδιο είχε κάνει με τα ΚΚ της Ρουμανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Γερμανίας το 1928, της Τσεχοσλοβακίας, της Αυστρίας, της Μ. Βρετανίας, των Η.Π.Α. και της Γαλλίας το 1929, της Ισπανίας και της Πολωνίας το 1932. Στην περίπτωση του ΚΚΕ μάλιστα, ζητήθηκε από το ίδιο το Κόμμα η παρέμβαση, λόγω των δυσκολιών που είχαν προκύψει από την εσωκομματική διαπάλη και είχαν οδηγήσει σε αδιέξοδο την πολιτική του δράση (την παρέμβαση της ΚΔ ζήτησαν και οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές).⁹⁸

Όπως αποδείχθηκε, η συγκεκριμένη παρέμβαση και ο τερματισμός της εσωκομματικής διαπάλης είχε όντως ευεργετική επίδραση, καθώς η βελτίωση σε μία σειρά από δείκτες υπήρξε εντυπωσιακή. Αύξηση της οργανωτικής δύναμης, της κυκλοφορίας του *Ριζοσπάστη* και της εκλογικής επιρροής.⁹⁹ Το Κόμμα γνώρισε

κυκλοφόρησε ως *Νέος Ριζοσπάστης* μέχρι τις 10 Μαρτίου 1934. Βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τόμος Α2, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2019, σελ. 372. Βλ. επίσης, *Νέος Ριζοσπάστης*, 1/9/1931.

⁹⁷ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Γ' (1929 - 1933), εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1975, σελ. 292, 294-306.

⁹⁸ Αναστάσης Γκίκας, *Ρήξη και ενσωμάτωση, Συμβολή στην ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010, σελ. 188-189.

⁹⁹ Στις εκλογές του 1932, το ΚΚΕ πήρε 58.332 ψήφους, το καλύτερο μέχρι τότε εκλογικό αποτέλεσμα της ιστορίας του, ενώ σημαντικό στοιχείο για την άνοδο της επιρροής του στα μεγάλα αστικά κέντρα ήταν το γεγονός ότι για πρώτη φορά επίσης το ποσοστό του σε Αθήνα – Πειραιά (8,38%) ήταν υψηλότερο από τον εθνικό μέσο όρο. G. Hering, *ο.π.*, σελ. 1193. Βλ. επίσης, Χ. Ν. Γεωργαντίδης, Η. Νικολακόπουλος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 36, 1979, σελ. 454. Η κυκλοφορία του *Ριζοσπάστη* επίσης,

σταθερά ανοδική πορεία τα επόμενα χρόνια μέχρι και τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, παρά την ταραγμένη πολιτικά περίοδο και τις διώξεις που ακολούθησαν.¹⁰⁰

Η παρέμβαση της ΚΔ επίσης, δεν επέφερε αρχικά καμία μεταβολή στις υπάρχουσες προγραμματικές κατευθύνσεις. Σύμφωνα με τον Άγγελο Ελεφάντη μάλιστα, η παρέμβαση όχι μόνο δεν άλλαξε τη μέχρι τότε γραμμή του κόμματος, αλλά την επισημοποίησε κιόλας, μένοντας η ίδια μέχρι το 1934.¹⁰¹

Ενδεικτικά η 4η Ολομέλεια της ΚΕ του Κόμματος (Δεκέμβρης 1931) που ακολούθησε, έκανε λόγο στην απόφαση της για επαναστατική διέξοδο από την κρίση,¹⁰² ενώ ένα χρόνο αργότερα (Δεκέμβρης 1932) η 5η Ολομέλεια της ΚΕ έθετε ως στόχο την προετοιμασία της εργατικής τάξης και των εργαζόμενων μαζών «για την εξουσία, για τη δικτατορία του προλεταριάτου».¹⁰³ Στην ίδια κατεύθυνση, η απόφαση του Πολιτικού Γραφείου στις 28 Οκτώβρη 1933 μιλούσε για Σοβιετική Ελλάδα.¹⁰⁴ Με αυτόν τον τρόπο ο στρατηγικός στόχος για επαναστατική κατάληψη της εξουσίας χωρίς ενδιάμεσα στάδια παρέμενε αυτούσιος.

Αλλά και η στάση απέναντι στα αστικά κόμματα παρέμεινε η ίδια, στη βάση των παραπάνω επεξεργασιών. Για τις εξελίξεις μετά τις εκλογές του 1932 και την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου που οδήγησαν σε όξυνση των αντιθέσεων μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, η εκτίμηση του ΚΚΕ ήταν ότι όχι μόνο δεν εξέφραζαν την πάλη ανάμεσα στη δημοκρατία και τη βασιλεία, αλλά απεναντίας

γνώρισε αύξηση σε ένα μόνο χρόνο, από 2.650 φύλλα το 1931 σε 4.317 φύλλα το 1932. Βλ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, τόμος Α2, ο.π., σελ. 365.

¹⁰⁰ Ενδεικτικά, ο Άγγελος Ελεφάντης αναφέρει ότι το ΚΚΕ από 1.800 εγγεγραμμένα μέλη το 1931 έφτασε τα 6.000 το 1934 και 15.000 – 16.000 λίγο πριν τη δικτατορία. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, ο.π., σελ. 123. Ο Αλέκος Παπαπαναγιώτου παρομοίως, αναφέρει ότι μέσα σε δύο χρόνια (1932-1933) το ΚΚΕ τριπλασιάζει τα μέλη του. Βλ. Αλέξανδρος Δάγκας – Γιώργος Λεοντιάδης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα έναντι του φασισμού και του πολέμου, 1934-1941. Οι απόψεις Παπαπαναγιώτου*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007, σελ. 73. Χαρακτηριστική για την άνοδο των αγώνων επίσης, είναι η εκτίμηση του Κόμματος ότι μόνο το 1932, στο πλαίσιο και της χρεωκοπίας της χώρας, έγιναν 200 συντεχνιακές απεργίες με τη συμμετοχή 80.000 εργαζομένων. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Γ', ο.π., σελ. 640.

¹⁰¹ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, ο.π., σελ. 221.

¹⁰² Αντίστοιχα η 3η Ολομέλεια της ΚΕ (28-31/1/1930) που είχε προηγηθεί είχε προσδιορίσει τον χαρακτήρα της επανάστασης στην Ελλάδα ως προλεταριακό, όπως και η 2η Ολομέλεια της ΚΕ (10-15/6/1929). ΚΚΕ: Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ (επιμέλεια), *Το ΚΚΕ στον ιταλοελληνικό πόλεμο 1940-41*, ο.π., σελ. 24-25.

¹⁰³ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Γ', ο.π., σελ. 462.

¹⁰⁴ *Στο ίδιο*, σελ. 577-578.

μπροστά στη μεγάλη απειλή του επαναστατικού κινήματος θα υπήρχε συνένωση. Ανέφερε η απόφαση του ΠΓ για τα αποτελέσματα των εκλογών της 25ης Σεπτεμβρίου: «Οι αντιθέσεις αυτές, που στις εκλογές πήραν τη δημαγωγική και εξαπατητική για τις μάζες μορφή της «πάλης» ανάμεσα στη «δημοκρατία και τη βασιλεία» (...) δεν πρόκειται να πάρουν και ούτε θα πάρουν την μορφή εξωκοινοβουλευτικής πάλης. (...) Απεναντίας μπροστά στη μεγάλη απειλή από μέρους του επαναστατικού κινήματος (...), η τάση προς τη συνένωση και την πραγματοποίηση της «Εθνικής Ένωσης» κτλ. ανάμεσα στα αστικά κόμματα ενισχύεται και δυναμώνει σημαντικά».¹⁰⁵

Αυτή η γραμμή θα κυριαρχούσε σε όλους τους σταθμούς της οξυμένης αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο αστικών μπλοκ τα επόμενα χρόνια. Ενδεικτική είναι η ανακοίνωση του ΠΓ της ΚΕ του Κόμματος για την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου τον Ιούνιο του 1933, όπου διέβλεπε «νέα όξυνση των ενδοαστικών αντιθέσεων, τη δημιουργία νέας κατάστασης στη χώρα και το δυνάμωμα του μοναρχοφασιστικού κινδύνου». Ο «κίνδυνος» αυτός εντοπιζόταν, σύμφωνα με την ανακοίνωση, στις «προσπάθειες της κεφαλαιοκρατίας και της κυβέρνησης να εγκαθιδρύσει ανοιχτή στρατιωτικοφασιστική δικτατορία και να επαναφέρει τη μοναρχία».¹⁰⁶

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της περιόδου για την πολιτική στάση του Κόμματος απέναντι σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς, ήταν οι επαναληπτικές εκλογές στη Θεσσαλονίκη στις 2 Ιουλίου 1933.¹⁰⁷ Σε αυτές παρά τις έντονες πιέσεις που δέχτηκε το ΚΚΕ για τη στήριξη των βενιζελικών υποψηφίων στο πλαίσιο της οξύτατης πόλωσης που ακολούθησε την απόπειρα δολοφονίας Βενιζέλου, ακόμα και από το εσωτερικό του, αυτό διατήρησε τη θέση του για αυτόνομη

¹⁰⁵ Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Γ', ο.π., σελ. 448-449.

¹⁰⁶ *Νέος Ριζοσπάστης*, 15/6/1933.

¹⁰⁷ Αυτές έγιναν μετά από απόφαση του εκλογοδικείου ότι ο διαχωρισμός των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης στις εκλογές της 5ης Μάρτη 1933, σε ξεχωριστό εκλογικό τμήμα ήταν αντισυνταγματικός. Το πραγματικό διακύβευμα των εκλογών ήταν ότι σε περίπτωση νίκης, η κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος αποκτούσε την απόλυτη πλειοψηφία και στα δύο νομοθετικά σώματα, τη Βουλή και τη Γερουσία. Το συγκεκριμένο γεγονός προσέδωσε και για τα δύο κόμματα τον χαρακτήρα γενικής οξύτατης πολιτικής αναμέτρησης. Τελικά ο βενιζελικός συνδυασμός του «Εθνικού Συνασπισμού» επικράτησε κατακτώντας και τις 20 βουλευτικές έδρες. Βλ. Στυλιανός Γονατάς, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, ο.π., σελ. 357.

εκλογική κάθοδο.¹⁰⁸ Στην ανακοίνωσή του για τα αποτελέσματα των εκλογών, το ΠΓ του Κόμματος κατήγγειλε τις προβοκάτσες και τις συκοφαντίες που εκπορευόταν από κυβέρνηση και βενιζελική αντιπολίτευση ότι το ΚΚΕ εξαγοράστηκε, είτε από τη μία πλευρά είτε από την άλλη, με στόχο τη σύγχυση των ψηφοφόρων του.¹⁰⁹ Παράλληλα, έβαζε στο στόχαστρο «όλο το σκυλολόι της κεφαλαιοκρατίας», τους «σοσιαλφασίστες» ηγέτες της ΓΣΕΕ και τους «αγροτοφασίστες» Μυλωνά, Τανούλα και Σοφιανόπουλο, που πέρασαν είτε με την μία πλευρά είτε με την άλλη.¹¹⁰ Οι συγκεκριμένοι χαρακτηρισμοί απέρρεαν από τη γραμμή του «σοσιαλφασισμού» που εγκαινίασε το 4ο συνέδριο του ΚΚΕ (1928) και η οποία διήρκεσε μέχρι και το 1934 και την αλλαγή της στρατηγικής απέναντι στη σοσιαλδημοκρατία και συνολικά απέναντι στα αστικά κόμματα.¹¹¹ Αυτή η γραμμή, με τη σειρά της είχε τη βάση της στις αναλύσεις της ΚΔ. Στο πλαίσιο της διαπάλης του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος με τη διεθνή σοσιαλδημοκρατία, το 6ο συνέδριο της ΚΔ εκτιμούσε ότι η τελευταία «παίζει συχνά, στις πιο κρίσιμες για τον καπιταλισμό στιγμές, φασιστικό ρόλο».¹¹²

Οι επαναληπτικές εκλογές της Θεσσαλονίκης ήταν το τελευταίο παράδειγμα της συγκεκριμένης πολιτικής που ακολούθησε το ΚΚΕ απέναντι στις αστικές πολιτικές δυνάμεις, μέχρι να επέλθει η μεταβολή που σηματοδότησε λίγους μήνες αργότερα η 6η Ολομέλεια της ΚΕ τον Ιανουάριο του 1934.

¹⁰⁸ Το μέλος του ΠΓ και γραμματέας της Περιφερειακής Επιτροπής Θεσσαλονίκης του Κόμματος, Ασημίδης (πραγματικό όνομα Γιώργος Κωνσταντινίδης), συμφώνησε με τη στήριξη των βενιζελικών υποψηφίων και ζήτησε να μην κατεβάσει το ΚΚΕ ξεχωριστό συνδυασμό, με το επιχείρημα να χτυπηθεί ο μοναρχισμός και το Λαϊκό κόμμα, με αποτέλεσμα να καθαιρεθεί και αργότερα να διαγραφεί. Βλ. απόφαση του ΠΓ του ΚΚΕ σχετικά με τις απόψεις Ασημίδα, *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Γ', ο.π., σελ. 575-579.

¹⁰⁹ Αναφέρει χαρακτηριστικά η απόφαση του Πολιτικού Γραφείου για τα αποτελέσματα: «Για πρώτη φορά επίσης σε τέτοια έκταση, προς το σκοπό να δυσφημίσουν το Κόμμα μας και να του αποσπάσουν τις μάζες που επηρέαζε, μπήκε σε ενέργεια (...) η προβοκάτσια και η συκοφαντία. Κυβερνητικοί και αντιπολιτευόμενοι έθεσαν σε κυκλοφορίες τερατώδικες πληροφορίες περί εξαγοράς (...). Για συμφωνία μεταξύ Κομμουνιστών – Κονδύλη, Λαϊκών, Κομμουνιστών – Βενιζέλου κλπ.». *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Γ', ο.π., σελ. 547.

¹¹⁰ Η «μομφή» στη συγκεκριμένη περίπτωση απέναντι στους 3 αγροτικούς ηγέτες, είχε να κάνει με το γεγονός ότι στο πλαίσιο της οξυμένης αντιπαράθεσης στις συγκεκριμένες εκλογές, πέρασαν ανοιχτά στο πλευρό είτε της μίας είτε της άλλης παράταξης. Οι Σοφιανόπουλος και Μυλωνάς με τους βενιζελικούς και ο Τανούλας με τον κυβερνητικό συνδυασμό. *Ο.π.*, σελ. 548.

¹¹¹ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, ο.π., σελ. 93-94.

¹¹² Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, ο.π., σελ. 456-458.

Κεφάλαιο 5: Η 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ ως σημείο αφετηρίας της νέας στρατηγικής στα χρόνια 1934 – 1936

Το ξεκίνημα της πολιτικής των μετώπων για το ΚΚΕ, εδράζεται στην 6η Ολομέλεια της ΚΕ τον Ιανουάριο του 1934. Οι βασικές αναλύσεις της Ολομέλειας, επηρέασαν τις επόμενες δεκαετίες την πολιτική του κόμματος με τη νέα οπτική και τη στρατηγική που σταδιακά διαμόρφωσαν. Θεμελιακό ζήτημα ήταν αυτό της εξάρτησης της Ελλάδας από το ξένο κεφάλαιο, η οποία εκτιμήθηκε ως ιδιομορφία της χώρας που ήταν υπεύθυνη για την ασθενή ανάπτυξη της βιομηχανίας και γενικά των παραγωγικών δυνάμεων. Η απόφαση έκανε λόγο για «υπολείμματα μισοφεουδαρχικών σχέσεων που πιέζουν τη βασική μάζα της αγροτιάς».¹¹³ Η παραπάνω ανάλυση οδηγούσε στον προσδιορισμό της επικείμενης επανάστασης στην Ελλάδα ως αστικο-δημοκρατικής με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή – σοσιαλιστική. Αυτό βασιζόταν στο συμπέρασμα της Ολομέλειας ότι δεν είχε ολοκληρωθεί ακόμα ο αστικο-δημοκρατικός μετασχηματισμός της χώρας (λόγω της επιβίωσης φεουδαρχικού τύπου σχέσεων παραγωγής), με αποτέλεσμα να μεταβληθεί για πρώτη φορά από την ίδρυση του κόμματος ο άμεσος στρατηγικός του στόχος.¹¹⁴

Στο πλαίσιο επίσης των νέων κατευθύνσεων της ΚΔ, η απόφαση της 6ης Ολομέλειας έθετε για πρώτη φορά στο Κόμμα «το καθήκον της πάλης ενάντια στο φασισμό και στον πόλεμο σαν σπουδαιότατο καθήκον της πολιτικής μας δράσης».¹¹⁵ Εξάλλου η 6η Ολομέλεια στην απόφαση της ανέφερε ότι χαιρετίζει και αποδέχεται τις αντίστοιχες αποφάσεις της 13ης Ολομέλειας της ΕΕ της ΚΔ, δεσμευόμενη να τις εφαρμόσει «για την αποφασιστική ανάπτυξη της αντιφασιστικής πάλης και της αντιπολεμικής δουλειάς του Κόμματος».¹¹⁶

¹¹³ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ' (1934 - 1940), εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1975, σελ. 19,23.

¹¹⁴ Στη συνέχεια το 5ο συνέδριο του ΚΚΕ (Μάρτης 1934) ενέκρινε την απόφαση της 6ης Ολομέλειας για το χαρακτήρα της επανάστασης και τις κινητήριες δυνάμεις. Μάκης Μαΐλης, «Η στρατηγική του ΚΚΕ με ΓΓ της ΚΕ τον Νίκο Ζαχαριαδή (1931-1956)», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τεύχος 6, 2013.

¹¹⁵ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 32.

¹¹⁶ Ο φασιστικός κίνδυνος εντοπιζόταν στην περίπτωση της Ελλάδας στις προσπάθειες της «κεφαλαιοκρατίας» και των «τσιφλικάδων» να επιβάλλουν «φασιστική δικτατορία». Όσο για τον κίνδυνο του πολέμου, ο αγώνας του Κόμματος θα στρεφόταν κατά των πολεμικών προετοιμασιών της «αστικής Ελλάδας και του παγκόσμιου ιμπεριαλισμού» εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης. *Ο.π.*, σελ. 35.

Η παραπάνω απόφαση ακόμα και αν δεν μετέβαλλε άμεσα τη στάση απέναντι στα αστικά κόμματα και την πολιτική συμμαχιών,¹¹⁷ έδωσε σύντομα τα πρώτα αποτελέσματα. Το πρώτο σημαντικό βήμα έγινε τον Απρίλιο του 1934. Έπειτα από πρωτοβουλία συνδικαλιστικών στελεχών και διανοούμενων,¹¹⁸ αναγγελλόταν μέσω διακήρυξης προετοιμασία Πανελλαδικού Αντιφασιστικού Συνεδρίου που στόχο είχε να συνενώσει «έξω από κάθε ιδεολογική και πολιτική διαφορά όλα τα τίμια και αντιφασιστικά στοιχεία».¹¹⁹ Κατά την προετοιμασία εκλέχτηκαν περίπου 2.700 αντιπρόσωποι από όλη την Ελλάδα. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη απαγόρευσε όμως το αντιφασιστικό συνέδριο,¹²⁰ με αποτέλεσμα τον τραυματισμό και τις συλλήψεις εκατοντάδων διαδηλωτών από την αστυνομία σε συλλαλητήριο διαμαρτυρίας, που επακολούθησε (3 Ιουνίου 1934) στην Αθήνα.¹²¹

Παρά την απαγόρευση, αργότερα την ίδια μέρα έγινε στον Κοκκιναρά Κηφισιάς η Πανελλαδική Αντιφασιστική και Αντιπολεμική Συνδιάσκεψη που εξέλεξε 90μελή Αντιφασιστική Επιτροπή. Στη συνδιάσκεψη που ακολούθησε τις οδομαχίες που είχαν προηγηθεί στο κέντρο της Αθήνας, συμμετείχαν, πέρα από το ΚΚΕ, το Σοσιαλιστικό κόμμα Ελλάδας (ΣΚΕ) και μία μερίδα του Αγροτικού κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ) που όρισαν αντιπροσώπους και εκπροσωπήθηκαν στην Επιτροπή που εκλέχτηκε. Ο εκπρόσωπος του ΚΚΕ Υδραίος,¹²² που έκανε την κεντρική ομιλία, επανέλαβε ουσιαστικά τους στόχους που έθετε η απόφαση του 5ου συνεδρίου του κόμματος για δημοκρατική δικτατορία εργατών και αγροτών, για Σοβιετική

¹¹⁷ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, ο.π., σελ. 227-228.

¹¹⁸ Ανάμεσα τους ήταν οι Κώστας Θέος και Γιώργος Σιάντος από την ΕΓΣΕΕ και οι διανοούμενοι Δημήτρης Γληνός, Κώστας Βάρναλης, Νίκος Καρβούνης, Αιμίλιος Βεάκης και Γαλάτεια Καζαντζάκη. Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987, σελ. 204.

¹¹⁹ Ο.π.

¹²⁰ Η αρχική πρόθεση ήταν το συνέδριο να γίνει στο θέατρο Ολύμπια επί της οδού Ακαδημίας στο κέντρο της Αθήνας. *Ριζοσπάστης*, 3/6/1934.

¹²¹ Στο *Ριζοσπάστη* της 4ης Ιουνίου 1934 αναφέρεται ότι 3 τραυματίστηκαν βαριά και πάνω από 400 συνελήφθησαν. Υπολογίζει μάλιστα ότι πάνω από 4.000 συμμετείχαν στη διαδήλωση.

¹²² Αναφέρεται έτσι στο δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη* την επόμενη μέρα. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το γνωστό στέλεχος και μετέπειτα μέλος του ΠΓ του κόμματος, Πέτρο Ρούσσο, ο οποίος δρούσε με το συγκεκριμένο ψευδώνυμο.

Ελλάδα.¹²³ Ωστόσο λίγες μέρες αργότερα, οι εκπρόσωποι τόσο του ΣΚΕ όσο του ΑΚΕ αποχώρησαν από την Επιτροπή.¹²⁴

Το επόμενο βήμα προς την κατεύθυνση της αντιφασιστικής ενότητας και του ενιαίου μετώπου έγινε στις 9 Σεπτεμβρίου 1934 με το ανοιχτό γράμμα του ΚΚΕ και της Ενωτικής ΓΣΕΕ προς τη ΓΣΕΕ, τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα, το Αγροτικό κόμμα, το ΣΚΕ και τη ΓΣΕΒΕ.¹²⁵ Αυτό αφορούσε την πρόταση διεξαγωγής κοινής πάλης ενάντια στο φασισμό. Ανέφερε ότι «το μαχαίρι έχει φτάσει ως το κόκκαλο», καθώς η επίθεση κυρίαρχων τάξεων και κυβέρνησης απέναντι στις κατακτήσεις των εργαζομένων, η καταστολή απέναντι στις οργανώσεις τους και η αποθράσυνση «φασιστικών οργανώσεων και των στρατιωτικοφασιστικών παραγόντων» που απειλούν καθημερινά με δικτατορία, δείχνουν την όξυνση της κατάστασης. Και συνέχιζε αναφέροντας ότι τα παραπάνω αναδεικνύουν την ανάγκη μίας πανελλαδικής κινητοποίησης των εργαζομένων για να αναχαιτίσει αυτήν την επίθεση και τον κίνδυνο του φασισμού.¹²⁶ Η πρόταση αυτή έθετε ένα μίνιμουμ πρόγραμμα δράσης και διεκδικήσεων που θα είχε τις προδιαγραφές να αποτελέσει τη βάση για να δημιουργηθεί η «αντιφασιστική ενότητα δράσης» που αποτελεί «ζήτημα ζωής ή θανάτου για τον καταπιεζόμενο λαό». Είναι χαρακτηριστικό ότι ΚΚΕ και ΕΓΣΕΕ ανέλαβαν την υποχρέωση να σταματήσουν την πολεμική εναντίον των οργανώσεων που θα συμμετείχαν στη συμφωνία, με την επιφύλαξη πάντως ότι θα χτυπήσουν «αποφασιστικά οποιαδήποτε παρασπονδία».¹²⁷

Οι απαντήσεις των οργανώσεων και των κομμάτων που απευθυνόταν το κάλεσμα, προσφέρουν μία ενδεικτική εικόνα πρώτον για το επίπεδο συμφωνίας που είχαν απέναντι στην προοπτική συγκρότησης ενός τέτοιου μετώπου σε αντιφασιστική βάση και δεύτερον, το επίπεδο συμφωνίας με τους κομμουνιστές τη δεδομένη στιγμή τόσο σε πολιτικό, όσο και σε συνδικαλιστικό επίπεδο.

¹²³ Ριζοσπάστης, 8/6/1934.

¹²⁴ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 205.

¹²⁵ «Για το ενιαίο αντιφασιστικό μέτωπο των εργαζομένων». *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 84-86.

¹²⁶ Ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «παρά το γεγονός ότι μέχρι τα σήμερα οι λεγόμενοι ρεφορμιστές, αγροτιστές και σοσιαλιστές αρχηγοί συνεργάστηκαν επανειλημμένα όξω και μέσα στη Βουλή και τη Γερουσία με τους εκμεταλλευτές των μαζών (...) είμαστε και πάλι έτοιμοι, για το συμφέρον του αντιφασιστικού αγώνα, να αποκαταστήσουμε μαζί τους την αντιφασιστική ενότητα δράσης». *Ο.π.*

¹²⁷ *Ο.π.*, σελ. 88.

Το ΣΚΕ δεχόταν καταρχήν την πρόταση για την πραγματοποίηση της ενότητας δράσης, αλλά με την προϋπόθεση ότι αυτή η κοινή δράση δεν θα παρέκκλινε «από τους σκοπούς που θα τους προσδιοριστούν». Στη συνέχεια έθετε κάποιους όρους που έπρεπε να προϋπάρξουν για τη σύμπραξη.¹²⁸ Το Αγροτικό κόμμα (ομάδα των Α. Τανούλα και Α. Βογιατζή) δεχόταν, αν και ξεκαθάριζε ότι δεν είχε κοινές θέσεις και πρόγραμμα με το ΚΚΕ. Δήλωνε μάλιστα ότι αντιλαμβανόταν πλήρως την ανάγκη συγκρότησης ενός πλατιού αντιφασιστικού μετώπου στις συγκεκριμένες συνθήκες, ότι ήταν έτοιμο να ορίσει αντιπροσώπους για την κατάρτιση κοινής επιτροπής και καλούσε και τα άλλα κόμματα να δεχτούν την πρόταση του ΚΚΕ και της ΕΓΣΕΕ.¹²⁹ Το Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα (ομάδα Αλέξανδρου Μυλωνά) αντίθετα, απέκρουε κάθε συνεργασία δηλώνοντας ότι θα έκανε παράλληλο αγώνα κατά φασισμού και κομμουνισμού. Αυτή η άρνηση προκάλεσε την οργισμένη απάντηση του ΚΚΕ ότι όσο το ΑΔΚ έκανε αυτήν την «απαράδεκτη» ταύτιση, θα ήταν αδύνατη οποιαδήποτε συνεργασία αρχών μαζί του σε αντιφασιστική βάση.¹³⁰

Η ΓΣΕΒΕ ήταν επίσης αρνητική και δεν μπόρεσε καν στη διαδικασία να απαντήσει δημόσια στο γράμμα του ΚΚΕ και της ΕΓΣΕΕ.¹³¹ Τα Ανεξάρτητα Εργατικά Συνδικάτα (Γ. Λάσκαρης) στην απάντησή τους εξέφραζαν τη δυσπιστία τους για τις προθέσεις του ΚΚΕ, αλλά τασσόταν υπέρ της δημιουργίας του προτεινόμενου από το ΚΚΕ και την ΕΓΣΕΕ ενιαίου μετώπου παρ' όλα αυτά.¹³² Η ΓΣΕΕ τέλος, με επιστολή του Γενικού Γραμματέα της Ιωάννη Καλομοίρη εκ μέρους της διοίκησης στις 27 Σεπτεμβρίου, απάντησε ότι αυτού του είδους τα μέτωπα στο εργατικό κίνημα μεταξύ ρεφορμιστών και κομμουνιστών όχι μόνο δεν φέρνουν αποτελέσματα, αλλά πολλές φορές εντείνουν τη διάσπαση και οξύνουν τη σύγκρουση ανάμεσα τους. Παρ' όλα αυτά αναγνώριζε κάπως αντιφατικά ότι «στους εργάτες και υπαλλήλους η ιδέα της ενότητας έχει ωριμάσει». Ως βάση συζήτησης βέβαια για τη συνδικαλιστική ενότητα έθετε την προσχώρηση όλων των άλλων οργανώσεων υπό

¹²⁸ Σε έγγραφη απάντησή τους, η ΚΕ του ΚΚΕ και η ΚΕ της ΕΓΣΕΕ ανέφεραν πως οι προϋποθέσεις που έθετε το ΣΚΕ, είναι ζητήματα που μπορούν να λυθούν. *Ριζοσπάστης*, 16/9/1934.

¹²⁹ *Ριζοσπάστης*, 19/9/1934.

¹³⁰ *Ριζοσπάστης*, 19/9/1934.

¹³¹ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 211.

¹³² *Ο.π.*

την αιγίδα της ΓΣΕΕ. Από την άλλη δήλωσε ότι συμφωνούσε με τη συγκρότηση ενιαίου πολιτικού μετώπου για την αποτροπή του φασιστικού κινδύνου, καθώς «α φασιστικάί οργανώσεις, εργάζονται νυχθημερόν, να επιβληθούν εις τας μάζας διά διαφόρων μέσων και μέτρων». ¹³³

Έτσι, στις 5 Οκτωβρίου 1934 υπογράφηκε από το ΚΚΕ, την ΕΓΣΕΕ, το Αγροτικό Κόμμα (ομάδα Τανούλα - Βογιατζή), το ΣΚΕ, το Εργατικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (ΕΣΚ), τη ΓΣΕΕ και τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα το «Σύμφωνο κοινής δράσης ενάντια στη στρατιωτικοφασιστική δικτατορία». ¹³⁴ Αυτό προέβλεπε τη στάση που θα κρατούσαν σε ενδεχόμενη απόπειρα «στρατιωτικοφασιστικού κινήματος». Προέβλεπε επίσης ένα κοινό πρόγραμμα δράσης με διαδηλώσεις και εργατικές συγκεντρώσεις, αλλά και την οργάνωση πανελλαδικής απεργίας σε όλους τους κλάδους σε περίπτωση απόπειρας ενός τέτοιου κινήματος. Αν και επρόκειτο για ένα θνησιγενές σύμφωνο με πολύ περιορισμένο ορίζοντα, αποτελούσε την πρώτη μορφή αντιφασιστικής συσπείρωσης οργανώσεων και κομμάτων στην Ελλάδα έπειτα από πρωτοβουλία των κομμουνιστών, μία πρώτη εμβρυακή μορφή λαϊκού – αντιφασιστικού μετώπου.

Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία στο σύντομο διάστημα που διήρκεσε μέτρησε κάποια περιορισμένα βήματα κοινού συντονισμού και δράσης. Ένα από αυτά ήταν στην κατεύθυνση συγκρότησης του ενιαίου εργατικού μετώπου. Στο 7ο συνέδριο της ΓΣΕΕ τον Οκτώβρη του 1934, σύνεδροι εμπνευσμένοι και από τις εξελίξεις σε Γαλλία και Ισπανία επεσήμαναν στις ομιλίες τους την ανάγκη ενότητας του εργατικού κινήματος. Η ίδια η απόφαση του συνεδρίου επίσης, έκανε λόγο για την ανάγκη συγκρότησης ενιαίου εργατικού μετώπου ως πρώτο βήμα για την ενότητα του εργατικού κινήματος. ¹³⁵ Ανάλογες αποφάσεις πήρε και το συνέδριο των Ανεξάρτητων Συνδικάτων που έγινε τις ίδιες μέρες, που επίσης ψήφισε την πρόταση για το ενιαίο μέτωπο και την ενότητα. ¹³⁶ Πρακτικό αποτέλεσμα αυτών των αποφάσεων, ήταν να γίνουν τον Νοέμβρη και Δεκέμβρη του 1934, 13 απεργίες που

¹³³ Ριζοσπάστης, 10/10/1934.

¹³⁴ Εκ μέρους του ΚΚΕ υπέγραψε ο Μ. Τατασόπουλος, για το ΣΚΕ ο Στρ. Σωμερίτης, για το ΑΚΕ οι Α. Τανούλας, Α. Βογιατζής, Ε. Παγούρας, για το ΕΣΚ ο Γ. Πυρπασόπουλος, για τη ΓΣΕΕ ο Ι. Καλομοίρης, για την ΕΓΣΕΕ ο Γ. Σιάντος, για τα ανεξάρτητα Συνδικάτα ο Γ. Λάσκαρης. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 87-89.

¹³⁵ Ριζοσπάστης, 18/10/1934.

¹³⁶ Ριζοσπάστης, 19/10/1934.

διοργάνωσαν και οι τρεις τριτοβάθμιες συνδικαλιστικές οργανώσεις, με τη συμμετοχή 37.960 εργατών. Επίσης, σε Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη ενώθηκαν μία σειρά από παράλληλες συνδικαλιστικές οργανώσεις, ενώ σε Ηράκλειο και Δράμα ιδρύθηκαν ενιαία εργατικά κέντρα.¹³⁷

Ο συντονισμός περιλάμβανε τους επόμενους μήνες επίσης την κοινή αντίδραση των πολιτικών δυνάμεων του Συμφώνου κοινής δράσης απέναντι στην πρόθεση φασιστικών οργανώσεων για διεξαγωγή συνεδρίου στις 18 Νοέμβρη που στόχο είχε τη δημιουργία «Πανελλήνιου ενιαίου εθνικού μετώπου».¹³⁸ Μπροστά σε αυτό το γεγονός, το ΚΚΕ, το ΣΚΕ, το ΑΚΕ (ομάδα Τανούλα - Βογιατζή) και το ΕΣΚ συνέταξαν κοινή ανακοίνωση όπου προανήγγειλαν κινητοποιήσεις.¹³⁹ Ταυτόχρονα προχώρησαν σε διάβημα στην κυβέρνηση όπου απαίτησαν την απαγόρευση του.¹⁴⁰ Αντίστοιχα στις 3 Φλεβάρη 1935, το ΚΚΕ, το ΣΚΕ, το ΑΚΕ, η ΕΓΣΕΕ και η ΓΣΕΕ δημοσίευσαν κοινή ανακοίνωση μπροστά σε συλλαλητήριο που είχαν ανακοινώσει και πάλι φασιστικές οργανώσεις με αίτημα την απαγόρευση των εργατικών οργανώσεων.¹⁴¹

Στις παραπάνω πρωτοβουλίες εξαντλήθηκε η περιορισμένη κοινή δράση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις 5 Νοεμβρίου, μόλις ένα μήνα από την υπογραφή του «Συμφώνου», το ΚΚΕ και η ΕΓΣΕΕ με επιστολή τους επισημαίνουν προς τις υπόλοιπες δυνάμεις ότι παρά τις επίμονες προσκλήσεις τους προς αυτές και παρά το γεγονός ότι η φασιστική απειλή έχει ενταθεί, δεν έχει προχωρήσει καμία από τις κοινές δράσεις που είχαν συμφωνηθεί. Αντίθετα συγχαίρει τις «κατώτερες οργανώσεις» σε μία σειρά από πόλεις που έχουν προχωρήσει «πιο θετικά» και αποτυπώνουν τις τεράστιες αντιφασιστικές διαθέσεις των μαζών.¹⁴² Την ίδια περίοδο όμως, προκλήθηκε συζήτηση τόσο μεταξύ των σύμμαχων οργανώσεων στο

¹³⁷ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 215.

¹³⁸ Ο.π., σελ. 216. Επί της ουσίας, το συνέδριο απέβλεπε στη συνένωση των φασιστικών ομάδων και οργανώσεων. Βλ. Βασίλης Νεφελούδης, *Αχτίνα Θ': Αναμνήσεις 1930-1940*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2007, σελ. 94.

¹³⁹ *Ριζοσπάστης*, 16/11/1934.

¹⁴⁰ *Ριζοσπάστης*, 15/11/1934. Οι συγκεκριμένες ενέργειες προκάλεσαν επίθεση και καταστροφές από «βανδάλους» στα γραφεία του *Ριζοσπάστη*. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 17/11/1934.

¹⁴¹ Τελικά το συλλαλητήριο απαγορεύθηκε από την κυβέρνηση με τον *Ριζοσπάστη* να σημειώνει ότι πρόκειται για «μία καινούργια λαμπρή νίκη των εργαζομένων». Βλ. Δημήτρης Σαρλής, ο.π., σελ. 220. Το ενδιαφέρον είναι ότι τη συγκεκριμένη ανακοίνωση υπέγραφαν και 9 ομοσπονδίες εργαζομένων, 5 Εργατικά Κέντρα της Αττικής, 37 σωματεία και πλήθος δημοσιόυπαλληλικών οργανώσεων. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 3/2/1935.

¹⁴² *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 93-94.

πλαίσιο του Συμφώνου, όσο και στο εσωτερικό τους, που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τις διεργασίες που συντελούνταν. Χαρακτηριστικός είναι ο δημόσιος διάλογος μεταξύ ΣΚΕ και ΚΚΕ όπου το πρώτο έθετε συνεχώς τον προβληματισμό για τις προγραμματικές διαφορές και την διαφορετική αντίληψη στο θέμα της εξουσίας μεταξύ των δύο κομμάτων ως εμπόδιο για την κοινή δράση. Ενδιαφέρον έχει η απάντηση του ΚΚΕ που χρησιμοποίησε σαν παράδειγμα τη Γαλλία, αναφέροντας ότι στο «Ενιαίο Μέτωπο Κομμουνιστικού και Σοσιαλιστικού Κόμματος, κανένα από τα δύο κόμματα δεν παραιτήθηκε απ' τις προγραμματικές του αρχές», για να συνεχίσει ότι πίσω από αυτό το επιχείρημα «θέλετε να σκεπάσετε την άρνηση σας να αγωνισθούμε άμεσα και συγκεκριμένα ενάντια στο φασισμό και όλα τα άλλα εξοντωτικά κατά του εργαζόμενου λαού κυβερνητικά μέτρα».¹⁴³ Αντίστοιχα, συζήτηση άνοιξε και στο εσωτερικό του Αγροτικού Κόμματος (ομάδα Βογιατζή), με αποτέλεσμα να εκδηλωθεί εσωκομματική διαπάλη στο συνέδριο του τον Φλεβάρη του 1935 στη Δράμα σχετικά με τη συνεργασία του με τους κομμουνιστές. Ο Α. Τανούλας και άλλα στελέχη χαρακτήρισαν την πρόταση του ΚΚΕ για ενότητα δράσης ως «μη ειλικρινή και μη σοβαρά». Η πλειοψηφία των συνέδρων όμως τάχθηκε υπέρ της συνεργασίας με τους κομμουνιστές. Στην απόφαση που πάρθηκε, τονιζόταν ότι το Συνέδριο του ΑΚΕ «δέχεται κατ' αρχήν τη συνεργασία με το κομμουνιστικό κόμμα και όλα τα συγγενικά κόμματα κι αναθέτει στο Γενικό Συμβούλιο τη διαπραγμάτευση του ζητήματος».¹⁴⁴ Η παραπάνω συζήτηση φανερώνει ότι παρά το γεγονός ότι αρχικά η προσπάθεια συγκρότησης λαϊκού αντιφασιστικού μετώπου από πλευράς του ΚΚΕ αφορούσε πολιτικές οργανώσεις με μικρή απήχηση, ταυτόχρονα εξέφραζε υπαρκτές διεργασίες στην ελληνική κοινωνία.

Στο στρατιωτικό κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935 αποκαλύφθηκαν τα όρια της συγκεκριμένης συμμαχίας. Το ΚΚΕ πρότεινε στα κόμματα και τις οργανώσεις του «Συμφώνου» κοινή δράση ενάντια τόσο στο στρατιωτικό κίνημα, όσο και στην κυβέρνηση Τσαλδάρη με βάση τις προβλέψεις της συμφωνίας, πρόταση που οι ηγέτες των κομμάτων και των Συνομοσπονδιών την απέρριψαν.¹⁴⁵ Αυτό ουσιαστικά

¹⁴³ Ο.π., σελ. 152.

¹⁴⁴ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 222. Βλ. επίσης επιστολή του Α. Βογιατζή εκ μέρους του Γενικού Συμβουλίου του ΑΚΕ προς ΚΚΕ και ΕΓΣΕΕ σε αυτό το πλαίσιο με ημερομηνία 15/2/1935. *Ριζοσπάστης*, 24/2/1935

¹⁴⁵ Δημήτρης Σαρλής, ο.π., σελ. 241.

απονέκρωσε οριστικά τη συμφωνία για κοινή δράση του Οκτώβρη του 1934. Το ΚΚΕ έκανε λόγο για προδοσία ρεφορμιστών και αγροτιστών. Όπως αναφέρει η απόφαση της ΚΕ του Κόμματος για τα γεγονότα του Μαρτίου: «Και όταν την 1η του Μάρτη 1935 το αντιφασιστικό πρωτόκολλο της 5ης Οκτώβρη του 1934 έπρεπε να μπει σε εφαρμογή, οι αγροτιστές και σοσιαλιστές, μα κυρίως και πρώτ' απ' όλα οι ρεφορμιστές αρχηγοί, το κουρέλιασαν ολοκληρωτικά, αφού επί μήνες ολόκληρους το είχαν σαμποτάρει συστηματικά. Στην 1η του Μάρτη οι Καλομοίρηδες – Ευαγγέληδες – Λασκάρηδες, όπως και το σοσιαλιστικό και το αγροτικό κόμμα, για μία ακόμα φορά πρόδωσαν επαίσχυντα τον αντιφασιστικό αγώνα, τάχθηκαν στο πλευρό των κινηματιών, είτε της φασιστικής τριανδρίας Κονδύλη, Μεταξά, Δουσμάνη. Οι Καλομοίρης, Λάσκαρης, Τανούλας υποστήριξαν τη φασιστική τριανδρία (...), οι Σοφιανόπουλος – Ανθρακόπουλος, ο Δημητράτος, οι ρεφορμιστές της Καβάλας τάχθηκαν στο πλευρό του φασιστικού κινήματος».¹⁴⁶ Παρότι στη συγκεκριμένη απόφαση το ΚΚΕ κατακεραύνωνε τη στάση των ηγετών που δεν τήρησαν τη συμφωνία του 1934 που προέβλεπε την κοινή αντιμετώπιση ενός στρατιωτικοφασιστικού κινήματος από τη στιγμή που θα ξεσπούσε, επαναλάμβανε την προσήλωση του στην οικοδόμηση του αντιφασιστικού μετώπου.

Στις εκλογές της 9ης Ιούνη λίγους μήνες αργότερα, παρά το γεγονός ότι το σύνολο της βενιζελικής αντιπολίτευσης επέλεξε την αποχή, το ΚΚΕ κατήλθε με τον συνδυασμό του Ενιαίου Μετώπου Εργατών και Αγροτών (ΕΜΕΑ). Σε αυτές συγκέντρωσε σχεδόν 100.00 ψήφους και κατέγραψε το καλύτερο ποσοστό του την περίοδο του Μεσοπολέμου (9,59%). Λόγω του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος δεν εξέλεξε βουλευτή, ωστόσο σύμφωνα με τους Χ. Ν. Γεωργαντίδη και Η. Νικολακόπουλο, το συγκεκριμένο εκλογικό αποτέλεσμα αποτελούσε μία πρώτη ένδειξη για «τους εν δυνάμει προσανατολισμούς ενός τμήματος των βενιζελικών ψηφοφόρων».¹⁴⁷ Πριν τις εκλογές, η κεντρική εκλογική επιτροπή του ΕΜΕΑ με ανακοίνωση της στις 18 Μαΐου στο *Ριζοσπάστη*, ενημέρωνε για τις διαπραγματεύσεις που έκανε με άλλα κόμματα για κοινή εκλογική κάθοδο. Σε αυτήν αποκάλυπτε ότι απευθύνθηκε εκ νέου στις δυνάμεις που είχαν υπογράψει το αντιφασιστικό σύμφωνο

¹⁴⁶ Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 158-169.

¹⁴⁷ Χ. Ν. Γεωργαντίδης, Η. Νικολακόπουλος, «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», ο.π., σελ. 454.

του 1934. Όμως τόσο το ΣΚΕ, όσο και οι ρεφορμιστές ηγέτες της ΓΣΕΕ, παρά το γεγονός ότι συμφώνησαν με το πρόγραμμα του ΕΜΕΑ, με διάφορα προσχήματα δεν υπέγραψαν τη συμφωνία για εκλογική συμμαχία. Αντίστοιχα το ΑΚΕ παρότι συμφώνησε, εξάρτησε τη στάση από αυτή των υπόλοιπων κομμάτων. Η συγκεκριμένη ανακοίνωση ενημέρωνε επίσης ότι απέκρουσε την πρόταση συνεργασίας από πλευράς πολιτικών όπως ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο Κώστας Γαβριηλίδης λόγω του παρελθόντος τους στις βενιζελικές κυβερνήσεις που άσκησαν εκτεταμένες αντικομμουνιστικές διώξεις.¹⁴⁸ Η στάση αυτή του ΚΚΕ δεν διέφερε από την στάση όλου του προηγούμενου διαστήματος απέναντι στη βενιζελική παράταξη. Παρ' όλα αυτά, τόσο ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου όσο και ο Γεώργιος Παπανδρέου με δηλώσεις τους αμέσως μετά τις εκλογές συμπεριλάμβαναν (εμμέσως) και τους κομμουνιστές στον αγώνα που έπρεπε να δοθεί για την υπεράσπιση του πολιτεύματος.¹⁴⁹ Το πολιτικό διακύβευμα της συγκεκριμένης στιγμής όπως αποτυπώνεται από τις δηλώσεις των δύο βενιζελικών ηγετών, διαμόρφωσε το έδαφος για το σχηματισμό ενός μετώπου που κύριο καθήκον θα είχε την αποτροπή της παλινόρθωσης που βρισκόταν προ των πυλών, κάτι που εκφράστηκε σε ένα βαθμό τους επόμενους μήνες.

¹⁴⁸ Συγκεκριμένα η ανακοίνωση του ΕΜΕΑ ανέφερε ότι ο Παπανδρέου δεν είχε πρόβλημα να δηλώσει τη συμφωνία του με το πρόγραμμα του ΕΜΕΑ, την ίδια στιγμή που δήλωνε υπερήφανος για «την.. «ένδοξη» κοινοβουλευτική δράση του βενιζελισμού». Αντίστοιχη κρίση διατύπωνε και για τον Γαβριηλίδη, ότι έπαιζε τον ρόλο μεσάζοντα με τα βενιζελικά κόμματα. Στη συνέχεια η ανακοίνωση υπενθύμιζε τα πεπραγμένα της κυβέρνησης Βενιζέλου όπως το Ιδιώνυμο, με το οποίο «έστειλαν στις φυλακές και εξορίες χιλιάδες αγωνιστές της φτωχολογιάς, που διέλυσαν μία σειρά εργατικές και υπαλληλικές οργανώσεις, που έπνιξαν στο αίμα τους αγώνες του εργαζόμενου λαού...». Για να ξεκαθαρίσει ότι με τα κόμματα αυτά το ΕΜΕΑ δεν έχει και δεν μπορεί να έχει καμία σχέση, απεναντίας διεξάγει εναντίον τους τον πιο αμείλικτο αγώνα. *Ριζοσπάστης*, 18/5/1935.

¹⁴⁹ Σε άρθρο του στις 16 Ιουνίου ο Παπανδρέου ισχυριζόταν ότι για να ευοδωθεί ο αγώνας ενάντια στην παλινόρθωση, ο παλιός «Εθνικός Συνασπισμός» (το όνομα του συνδυασμού με το οποίο συμμετείχε το σύνολο της βενιζελικής παράταξης στις εκλογές του 1933) δεν αρκούσε από μόνος του. Αντίθετα έγραφε: «Τόσον η διεύθυνσις καθώς και ο τόνος του αγώνος πρέπει να είναι γενικότεροι...Πρέπει να μετάσχουν εις τον αγώνα και όλαι αι φιλικαί δυνάμεις και της αριστεράς και της δεξιάς». *Έθνος*, 16/6/1935. Ο Παπαναστασίου στα τέλη Ιουνίου, λίγο πριν φύγει για την Αμερική, δήλωσε στους δημοσιογράφους ότι ο ίδιος και οι άλλοι δημοκρατικοί αρχηγοί «θα ηγηθούν του αγώνος υπέρ της Δημοκρατίας, καλούντες όλα τα δημοκρατικά στοιχεία του τόπου, από της άκρας αριστεράς μέχρι των ανηκόντων εις τα τάξεις της κυβερνήσεως...προς διάσωσιν του πολιτεύματος». Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 82.

Κεφάλαιο 6: Η 4η Ολομέλεια της ΚΕ του 1935 και η νέα πολιτική συμμαχιών

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, το 7ο συνέδριο της ΚΔ τον Ιούλιο και Αύγουστο του 1935 ήταν αυτό που έθεσε σε κίνηση τη δημιουργία του Λαϊκού Μετώπου και στην Ελλάδα, σε εντελώς νέα βάση. Στις 27 και 28 Σεπτεμβρίου 1935 συνήλθε η 4η Ολομέλεια της ΚΕ, η οποία αφού ενέκρινε τις αποφάσεις του 7ου συνεδρίου της ΚΔ, άλλαξε τη στάση του κόμματος απέναντι στο αστικό – δημοκρατικό πολίτευμα, θέτοντας ως καθήκον την υπεράσπιση του απέναντι στη μοναρχία και το φασισμό που ανάγονταν πλέον στους βασικούς αντιπάλους. Αναγνώριζε τη δημοκρατία ως το μικρότερο κακό και το τεκμηριώνει με το επιχείρημα ότι με αυτόν τον τρόπο το κόμμα υπερασπιζόταν τις κατακτήσεις και τις ελευθερίες του λαού.¹⁵⁰

Το «Παλλαϊκό Μέτωπο κατά του φασισμού και της μοναρχίας» χωρούσε πλέον όχι μόνο τα σοσιαλιστικά και τα αγροτικά κόμματα και οργανώσεις, αλλά και αστικά κόμματα όπως οι Φιλελεύθεροι, σε μία «ελάχιστη δημοκρατική – αντιφασιστική βάση».¹⁵¹ Έτσι μπροστά στη φασιστική απειλή, η απόφαση έθετε πλέον σαν υπέρτατο καθήκον του ΚΚΕ την «υπεράσπιση της εθνικής ελευθερίας» και να παλέψει με όλες του τις δυνάμεις για να κατακτήσει την ηγεμονία αυτής της πάλης. Στον αγώνα αυτό, δήλωνε ότι θα συνεργαστεί με όλες τις οργανώσεις και κόμματα, που θα παλέψουν πραγματικά για την εθνική ακεραιότητα και ανεξαρτησία.¹⁵²

¹⁵⁰ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 296.

¹⁵¹ Το επιχείρημα που προβάλλεται στην απόφαση της Ολομέλειας ειδικά για τη συνεργασία με το κόμμα των Φιλελευθέρων, είναι ότι το συγκεκριμένο κόμμα παρά το παρελθόν του, αντιτίθεται στην μοναρχική παλινόρθωση. Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 246.

¹⁵² Συγκεκριμένα η απόφαση ανέφερε «μπροστά στον άμεσο κίνδυνο φασιστικής ιταλικής επιδρομής, είτε άλλης μεγαλοϊμπεριαλιστικής (λ.χ. από την πλευρά της χιτλερικής Γερμανίας), απειλής κατά της εθνικής ακεραιότητας και ανεξαρτησίας, θέτει σαν υπέρτατο καθήκον του την υπεράσπιση της εθνικής ελευθερίας και θα παλέψει με όλες του τις δυνάμεις, για να κατακτήσει αυτό την ηγεμονία της πάλης [...]». Το ΚΚΕ στον αγώνα αυτόν θα συνεργαστεί με όλες τις οργανώσεις και κόμματα, που θα παλαίψουν πραγματικά για την εθνική ακεραιότητα και ανεξαρτησία». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 249-250. Έχει ενδιαφέρον η μετέπειτα εκτίμηση του Βασίλη Νεφελούδη, μέλους του ΠΓ του ΚΚΕ τη συγκεκριμένη περίοδο, ότι το γράμμα του Ν. Ζαχαριάδη στις 31 Οκτωβρίου 1940, το οποίο καλούσε τον ελληνικό λαό στην αντίσταση κατά της φασιστικής επιδρομής, εξέφραζε αυτό ακριβώς το πνεύμα και το γράμμα των αποφάσεων της 4ης Ολομέλειας του 1935. Βασίλης Νεφελούδης, *Αχτίνα Θ': Αναμνήσεις 1930-1940*, ο.π., σελ. 102.

Η πιο σημαντική συνέπεια των αποφάσεων της 4ης Ολομέλειας με βάση και τις μετέπειτα εξελίξεις, ήταν ότι από τη στιγμή που η ικανοποίηση άμεσων οικονομικών και πολιτικών αιτημάτων τεθόταν ως το βασικό καθήκον, άνοιγε ο δρόμος για το μίνιμουμ πρόγραμμα και τη συμμετοχή ή έστω στήριξη μέσω ψήφου ανοχής μίας αστικής κυβέρνησης. Το παραπάνω σχετιζόταν φυσικά και με το στρατηγικό στόχο της αστικο-δημοκρατικής επανάστασης ως απαραίτητο στάδιο για τη σοσιαλιστική επανάσταση, όπως διαμορφώθηκε από την 6η Ολομέλεια του 1934. Αυτό που μεταβλήθηκε σε αυτήν τη φάση, ήταν η πολιτική συμμαχιών και η στάση απέναντι στα αστικά κόμματα. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Σαρλή, αυτή η απόφαση έφερε σε «αρμονία» την πολιτική συμμαχιών του ΚΚΕ με το στρατηγικό του στόχο όπως είχε διαμορφωθεί κάποιους μήνες πριν, στην 6η Ολομέλεια.¹⁵³

Βέβαια, το κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν κόμμα καθαρά αστικό που δεν μπορούσε να συμπεριληφθεί ούτε καν υπό την ευρεία έννοια στην πολιτική των συμμαχιών που εισήγαγε το 7ο συνέδριο της ΚΔ. Είναι ενδεικτικό ότι ο Δημητρώφ στην εισήγηση του κατά τη διάρκεια του συνεδρίου ανέφερε στην περίπτωση της Ελλάδας σαν παράδειγμα τέτοιου κόμματος τους αγροτιστές.¹⁵⁴ Επίσης, ακόμα και αν υποτεθεί ότι μία συμμαχία με τους Φιλελεύθερους θα μπορούσε να στερεωθεί σε αντιφασιστική – αντιμοναρχική βάση, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι μετά το κίνημα του 1935 και ειδικά μετά τις εκλογές του Ιουνίου που ακολούθησαν, οι φιλελεύθεροι ηγέτες προοδευτικά συμφιλώθηκαν με την ιδέα της επαναφοράς του θεσμού της μοναρχίας.¹⁵⁵

Στο πλαίσιο αυτών των αποφάσεων λοιπόν, η ΚΕ του ΚΚΕ διακήρυττε τον Σεπτέμβριο ότι θα επιδιώξει την «κοινή εμφάνιση όλων των δημοκρατικών κομμάτων κατά το δημοψήφισμα». Και αυτό «παρά τη βασική αντίθεση του προς τη «δημοκρατία» των ιδιώνυμων, των επιτροπών ασφαλείας (...) και της αχαλίνωτης

¹⁵³ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 337.

¹⁵⁴ Γκεόργκι Ντιμιτρόφ, *Ο φασισμός*, ο.π., σελ. 55.

¹⁵⁵ Βλ. επιστολή Ελ. Βενιζέλου προς Λ Ρούφο στις 31 Οκτωβρίου 1935 που ανέφερε ότι ο δημοκρατικός κόσμος θα μπορούσε να παράσχει την ανοχή του για μία «δοκιμαστική περίοδο» προς τον βασιλιά, όπως επίσης και ανακοίνωση κόμματος Φιλελευθέρων που ακολούθησε στο ίδιο πνεύμα λίγες μέρες αργότερα και ζητούσε διασφαλίσεις από πλευράς βασιλιά για την αποδοχή της πολιτειακής μεταβολής. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923 – 1940*, ο.π., σελ. 804. Για τη μεταστροφή των Φιλελευθέρων από τον Νοέμβριο στο πολιτειακό, βλ. επίσης Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2017, σελ. 77-78.

ασυδοσίας και προστασίας των εκμεταλλευτών σε βάρος του λαού». Με τη ψήφο του, συνέχιζε η απόφαση, ο εργαζόμενος λαός, θα έθετε φραγμό στο δρόμο για το φασισμό και τη μοναρχία και θα άνοιγε ο δρόμος για την υπεράσπιση και την επέκταση των ελευθεριών και των άλλων κατακτήσεων του.¹⁵⁶ Σε συνέχεια αυτής της απόφασης, η ΚΕ του ΚΚΕ απηύθυνε πρόσκληση για ενιαία δράση μπροστά στο δημοψήφισμα προς το σύνολο των βενιζελικών κομμάτων (Φιλελευθέρων, Αγροτοεργατικό, Προοδευτικό, Συντηρητικό Δημοκρατικό) αλλά και προς τα αγροτικά και το σοσιαλιστικό κόμμα. Πρότεινε επίσης να καταρτίσουν «Κοινή Πανελλαδική Επιτροπίν Αγώνος».¹⁵⁷

Μετά τα γεγονότα της 10ης Οκτωβρίου 1935 και την πραξικοπηματική ανάληψη της δικτατορικής διακυβέρνησης Κονδύλη που στόχο είχε την πάση θυσία μοναρχική παλινόρθωση, το ΚΚΕ έκανε κάλεσμα να δημιουργηθεί κοινό μέτωπο όλων των κομμάτων, του Λαϊκού κόμματος συμπεριλαμβανομένου, οργανώσεων και των δημοκρατικών δυνάμεων του στρατού. Η πρόταση του περιείχε 3 σημεία: ανατροπή κυβέρνησης Κονδύλη, αποκατάσταση των δημοκρατικών κοινοβουλευτικών θεσμών και ελευθεριών, διεξαγωγή ελεύθερου και ανόθευτου δημοψηφίσματος για το πολιτειακό ζήτημα.¹⁵⁸ Αυτή τη φορά πέρα από τα κόμματα της βενιζελικής παράταξης, το κάλεσμα αφορούσε και το τμήμα του Λαϊκού κόμματος που ακολούθησε τον Τσαλδάρη και δεν συμμετείχε στην κυβέρνηση Κονδύλη. Το Λαϊκό κόμμα όμως αγνόησε την πρόταση.¹⁵⁹

Στη βάση αυτή υπήρξε προσέγγιση του ΚΚΕ με το κόμμα των Φιλελευθέρων και το Προοδευτικό κόμμα όπου προέκυψε συμφωνία για μοιχοτάρισμα του δημοψηφίσματος Κονδύλη και κοινή πάλη για τους παραπάνω στόχους.¹⁶⁰ Παράλληλα δημιουργήθηκε συντονιστική επιτροπή αποτελούμενη από τους: Μιλτιάδη Πορφυρογέννη (ΚΚΕ), Νικόλαο Ασκούτση (Φιλελεύθεροι),¹⁶¹ Γεώργιο

¹⁵⁶ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 225-228.

¹⁵⁷ *Ο.π.*, σελ. 262.

¹⁵⁸ *Ο.π.*, σελ. 265.

¹⁵⁹ Δημήτρης Σαρλής, *ο.π.*, σελ. 341.

¹⁶⁰ *Ο.π.*, σελ. 342.

¹⁶¹ Ο Νικόλαος Ασκούτσης, ο οποίος πολιτευόταν καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου με το κόμμα των Φιλελευθέρων, την περίοδο της Κατοχής εντάχθηκε στο ΕΑΜ και πήρε μέρος στην Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ ή κυβέρνηση του βουνού), ενώ συμμετείχε και ως υπουργός εκ μέρους του ΕΑΜ στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου

Καφαντάρη (Προοδευτικό). Αργότερα συμμετείχαν και οι Γεώργιος Παπανδρέου και Αλέξανδρος Παπαναστασίου που επέστρεψαν από την εξορία τους. Δέχτηκαν επίσης να συμμετέχουν το ΣΚΕ και τα δύο Αγροτικά κόμματα των Τανούλα – Βογιατζή και Γαβριηλίδη – Σοφιανόπουλου. Παρ' όλα αυτά και ενώ ο συντονισμός για την οργάνωση του κοινού αγώνα είχε προχωρήσει, σύμφωνα με τον Σπύρο Λιναρδάτο οι βενιζελικοί ηγέτες υποχώρησαν μετά τη μεταστροφή του Ελ. Βενιζέλου στο πολιτειακό ζήτημα.¹⁶² Η στάση τους αυτή οφείλεται επίσης σύμφωνα με τον Δημήτρη Σαρλή, στο γεγονός ότι η διαγραφόμενη συνεργασία κομμουνιστών και δημοκρατικών ηγετών, οδήγησε σε μία ρητορική από τον υπόλοιπο αστικό κόσμο εναντίον των τελευταίων περί «εθνικής προδοσίας», και «βενιζελοκομμουνιστικής συνομοσίας».¹⁶³

Τον Δεκέμβριο του 1935 διεξήχθη το 6ο Συνέδριο του ΚΚΕ, το οποίο πήρε αποφάσεις με ξεχωριστή σημασία στην κατεύθυνση του σχηματισμού Λαϊκού – Αντιφασιστικού Μετώπου στην Ελλάδα. Η πιο σημαντική απόφαση αφορούσε το ενδεχόμενο συμμετοχής ή στήριξης σε αστική κυβέρνηση στην βάση ενός μίνιμουμ προγράμματος. Η πολιτική απόφαση του 6ου Συνεδρίου αναφερόταν στην προσπάθεια που έκανε το ΚΚΕ από την 6η Ολομέλεια της ΚΕ το 1934 για κοινή δράση στην κατεύθυνση της αποκατάστασης των δικαιωμάτων και ελευθεριών του λαού και τόνιζε συγκεκριμένα σε σχέση με τη συμμαχία με τις άλλες δυνάμεις: «Το ΚΚΕ, (...) έστρεψε στα τελευταία ενάμιση – δυό χρόνια όλη του την προσοχή στη

αμέσως μετά την απελευθέρωση. Βλ. *Βιογραφικό Λεξικό Ελλήνων Βουλευτών, 1946-1956*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών,

<https://greek-parliament>

members.anavathmis.eu/%CE%B1%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%8D%CF%84%CF%83%CE%B7%CF%82-%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CE%BB%CE%B1%CE%BF%CF%82/

¹⁶² Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 143-144. Η συγκεκριμένη μεταστροφή Βενιζέλου, έβγαλε σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο και τους βενιζελικούς ηγέτες από το δίλημμα που είχαν σχετικά με την τακτική που έπρεπε να ακολουθήσουν. Και αυτό γιατί η συμμαχία με τους κομμουνιστές, τους δημιουργούσε τον προβληματισμό ότι από τη μία θα αυξηθεί η «όσμωση» των κομμουνιστών με τις βενιζελικές μάζες και από την άλλη, θα στρεφόταν προς τους αντιβενιζελικούς η όποια αστική υποστήριξη είχε παραμείνει προς αυτούς. Με τη φυγή τους από τη συμμαχία επίσης, θα «ανάγκαζαν» και τα μικρά βενιζελικά κόμματα να ακολουθήσουν το παράδειγμα τους, όπως και έγινε. George Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, 1983, σελ. 346.

¹⁶³ Δημήτρης Σαρλής, ο.π., σελ. 343. Για τη συγκεκριμένη «μομφή» περί «βενιζελοκομμουνισμού» που θα αποδοθεί στους Φιλελεύθερους και τη σύνδεση της με την αντίστοιχη που απέδιδε η «συντηρητική» μερίδα του πολιτικού συστήματος προς τους κεντρικούς μεταπολεμικά ως εθνικά ύποπτους για συνεργασία με τους κομμουνιστές (μέσω της ΕΔΑ που αυτοί δραστηριοποιούνταν), βλ. επίσης Σωτήρης Ριζάς, *Η πολιτική κληρονομιά του Ελευθέριου Βενιζέλου. Συνέχειες και ασυνέχειες*, Συλλογικό, Άννα Καραπάνου (επιμ.), εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2021, σελ. 41.

συνένωση όλων των αντιφασιστικών - δημοκρατικών δυνάμεων. (...) Τη συνεργασία του αυτή το ΚΚΕ τη φτάνει και μέχρι το σχηματισμό λαϊκής δημοκρατικής κυβέρνησης, εφ' όσον αυτό θάναι το συμφέρο του Λαού και του τόπου». Και συνέχιζε ότι «γι' αυτό το Κομμουνιστικό Κόμμα (...) συνεργάζεται σήμερα με όλα τα κόμματα και τις οργανώσεις, που αποκρούουν το φασισμό και τη δικτατορία, εργάζεται για (...) τη σφυρηλάτηση γερού λαϊκού μετώπου των δημοκρατικών – αντιφασιστικών δυνάμεων».¹⁶⁴

Ειδικά για τους Φιλελεύθερους, εκτιμούσε το ΚΚΕ με βάση την απόφαση ότι: «Παρά τη συνθηκολόγηση του βενιζελισμού και την οπισθοχώρηση των άλλων δημοκρατικών κομμάτων, παρά την άρνηση μέχρι σήμερα των αγροτικών και του σοσιαλιστικού κόμματος να πραγματοποιήσουν το ενιαίο μέτωπο με το ΚΚΕ (...), το Κομμουνιστικό Κόμμα θα σταθεί, όπως πάντοτε, πρωτεργάτης για την (...) ενιαία δράση όλων των αντιφασιστικών δημοκρατικών δυνάμεων».¹⁶⁵ Έτσι με αυτόν τον καθορισμό της πολιτικής των συμμαχιών και το εύρος που προσδιόταν στις «δημοκρατικές – αντιφασιστικές» δυνάμεις, οι συγκεκριμένες αποφάσεις δημιουργούσαν το έδαφος για τη συμφωνία με τους Φιλελεύθερους που υπογράφηκε μόλις δύο μήνες αργότερα.

Σημαντικές όμως ήταν και οι αποφάσεις για τη δουλειά του Κόμματος στους αγρότες και τη νεολαία, καθώς κινούνταν και αυτές στην κατεύθυνση οικοδόμησης του μετώπου. Το Συνέδριο αποφάσισε τη «συγχώνευση των κομμουνιστικών αγροτικών οργανώσεων με όλα τα υπάρχοντα αγροτικά κόμματα και τις άλλες αντιφασιστικές δημοκρατικές πολιτικές οργανώσεις στο χωριό σε ένα μαζικό και ενιαίο παναγροτικό κόμμα...».¹⁶⁶ Αντίστοιχα, εντοπίζοντας αδυναμίες στη δράση και τη λειτουργία της νεολαίας του ΚΚΕ, της ΟΚΝΕ, το Συνέδριο πήρε απόφαση «ριζικής αλλαγής του χαρακτήρα της». Έτσι συνεπακόλουθα αποφασίστηκε «η δημιουργία μίας ενιαίας πλατειάς αντιφασιστικής οργάνωσης των νέων, που θα

¹⁶⁴ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 291-292.

¹⁶⁵ *Ο.π.*, σελ. 292.

¹⁶⁶ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 305. Αυτή η απόφαση άνοιξε το δρόμο για την πιο ευρεία συνεργασία των κομμουνιστών στην ύπαιθρο με τα μέλη και τα στελέχη των υπαρχόντων αγροτικών κομμάτων και αποτέλεσε τη βάση για τη συμφωνία με το ΑΚΕ (Σοφιανόπουλος) τον Ιούλιο του 1936 για τη δημιουργία ενιαίου αγροτικού κόμματος. *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 395-401.

περιλαμβάνει όχι μόνο τους νέους κομμουνιστές, αλλά όλους τους νέους, που μισούν την αντίδραση, το φασισμό, θέλουν την πρόοδο, τη λευτεριά, την ειρήνη».¹⁶⁷

Μετά το συνέδριο και στο πλαίσιο αυτών των αποφάσεων, το ΚΚΕ διεξήγαγε συζητήσεις με άλλα κόμματα για κοινή εκλογική κάθοδο.¹⁶⁸ Μετά το δημοψήφισμα και μπροστά στις εκλογές που προκηρύχθηκαν για τις 26 Ιανουαρίου 1936, το ΚΚΕ πρότεινε σε ΣΚΕ, ΑΚΕ, Αγροτοεργατικό (Παπαναστασίου) και Προοδευτικό (Καφαντάρης) τη δημιουργία εκλογικής συμμαχίας. Βάση αυτής θα ήταν το ελάχιστο (μίνιμουμ) πρόγραμμα που είχε συμφωνηθεί τον Οκτώβρη. Τελικά την πρόταση για εκλογική συνεργασία δέχτηκε μόνο το Αγροτικό κόμμα (ομάδα Βογιατζή), ενώ το Αγροτικό κόμμα των Γαβριηλίδη – Σοφιανόπουλου την αρνήθηκε μεν, δηλώνοντας παρ' όλα αυτά ότι θα συνεργαστεί μετεκλογικά στη Βουλή με το Παλλαϊκό Μέτωπο. Οι Παπαναστασίου και Καφαντάρης κατέθεσαν από την πλευρά τους δική τους πρόταση προς τα ίδια ακριβώς κόμματα για τη δημιουργία εκλογικής συμμαχίας. Την πρόταση τους δέχτηκε μόνο το ΣΚΕ, ωστόσο η διαφωνία του Ιωάννη Πασαλίδη που ζητούσε σύμπραξη με το ΚΚΕ, οδήγησε στην παραίτηση του προέδρου του κόμματος Στρ. Σωμερίτη. Ακολούθως το ΣΚΕ αποχώρησε από τον Δημοκρατικό Συνασπισμό και πήρε απόφαση να ψηφίσουν τα μέλη του ελεύθερα, με αποτέλεσμα όλες σχεδόν οι τοπικές οργανώσεις του να στηρίζουν το Παλλαϊκό Μέτωπο.¹⁶⁹

Για τη συζήτηση που αφορούσε τη συγκρότηση του Λαϊκού Μετώπου στην Ελλάδα, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι απαντήσεις των ηγετών των κομμάτων στα οποία έκανε την πρόταση εκλογικής συνεργασίας το ΚΚΕ. Δείχνουν την επίδραση, ή και την πίεση που ασκούσε η νέα μετωπική πολιτική του ΚΚΕ, αλλά και η διεθνής εμπειρία των Λαϊκών Μετώπων στην υπόλοιπη Ευρώπη ευρύτερα.¹⁷⁰

¹⁶⁷ Σε αυτό το πλαίσιο μπήκε ο στόχος της στενής συνεργασίας της ΟΚΝΕ με όλες τις μη φασιστικές οργανώσεις των νέων της χώρας. *Ο.π.*, σελ. 298.

¹⁶⁸ Η απόφαση του βου Συνεδρίου προέβλεπε ειδικά για τις επερχόμενες εκλογές ότι «είνε απαραίτητη η συνεργασία των δημοκρατικών κομμάτων και οργανώσεων, που έχουν για αρχή τους το σεβασμό της λαϊκής κυριαρχίας και είναι εχθροί του φασισμού και της αντίδρασης. Σ' αυτή τη γραμμή στηριζόμενο (σ.σ. το ΚΚΕ) καθόρισε και την εκλογική του ταχτική συγκρότησης κοινού ενιαίου εκλογικού μετώπου με τα Σοσιαλιστικά, Αγροτικά και δημοκρατικά κόμματα». *Ο.π.*, σελ. 293-294.

¹⁶⁹ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 359.

¹⁷⁰ Την ίδια περίπου περίοδο, τον Ιανουάριο του 1936, συγκροτήθηκε το Λαϊκό Μέτωπο στην Ισπανία. Ακόμα νωρίτερα, τον Ιούλιο του 1934 είχε δημιουργηθεί και το αντίστοιχο της Γαλλίας. Η δυναμική που αναπτύχθηκε εκφράστηκε λίγο αργότερα, όταν κατέλαβαν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία στις εκλογές τον Φεβρουάριο του 1936 στην Ισπανία και τον Απρίλιο του 1936 στη Γαλλία αντίστοιχα. Βλ. Joel Colton, *ο.π.*, σελ. 22, Stanley Payne, *ο.π.*, σελ. 82.

Πρώτος απάντησε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο οποίος ανέφερε ότι προετοιμάζεται συμμαχία πολιτικών κομμάτων «συγγενών» μεταξύ τους, τα οποία δεν αποκλείεται να συγχωνευθούν μεταξύ τους μεταγενέστερα, κάτι που ο ίδιος γνωρίζει ότι δεν μπορεί να αφορά το ΚΚΕ.¹⁷¹ Άφηνε ωστόσο ανοικτό το ενδεχόμενο μετεκλογικής συνεργασίας για ζητήματα όπως η «καταπολέμησης των δικτατορικών τάσεων». Για να διευκρινίσει στη συνέχεια ότι για να είναι ειλικρινής μία συνεργασία όπως αυτή που προτείνει το ΚΚΕ, θα έπρεπε να αποκρούεται κάθε ιδέα δικτατορίας, ακόμα και της δικτατορίας του προλεταριάτου.¹⁷²

Ο Απόστολος Βογιατζής εκ μέρους της μερίδας του Αγροτικού Κόμματος υπό τον ίδιο και τον Α. Τανούλα, στην απάντηση του ουσιαστικά απέκρουε τις αιτιάσεις Παπαναστασίου, λέγοντας ότι η «ομοσπονδία» κομμάτων που προτείνει την δημιουργία της, είναι αδύνατον να σταθεί χωρίς τους κομμουνιστές που παλεύουν για τις λαϊκές ελευθερίες. Αντίθετα μία συμφωνία με τους κομμουνιστές είναι εφικτή στη βάση ενός μίνιμουμ προγράμματος, και αναφέρει ότι το παράδειγμα της Γαλλίας είναι χαρακτηριστικό,¹⁷³ καθώς υπάρχουν πολλές αναλογίες μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας.¹⁷⁴ Σε νέα του επιστολή που δημοσιεύτηκε στο *Ριζοσπάστη* στις αρχές Ιανουαρίου, υιοθετούσε πλέον ολοκληρωμένα το πρόγραμμα «για την αντικατάσταση της σημερινής καπιταλιστικής διεύθυνσης των μεγάλων βιομηχανικών και αγροτικών επιχειρήσεων των μεταφορών και των Τραπεζών με την εθνικοποίηση τους κάτω από τον έλεγχο αυτών των εργαζομένων και τη συνεταιριστική τους οργάνωση». Και έκλεινε την επιστολή ανακοινώνοντας ότι η εκτελεστική επιτροπή του ΑΚΕ δίνει εντολή σε όλα τα τμήματα του κόμματος να συμμετέχουν στον αγώνα για την εκλογική επιτυχία του Παλλαϊκού Μετώπου.¹⁷⁵ Οι Γαβριηλίδης και Σοφιανόπουλος από τη μεριά τους, που εκπροσωπούσαν έτερη μερίδα του ΑΚΕ, ενώ απάντησαν στα υπόλοιπα δημοκρατικά κόμματα ότι δημοκρατικό μέτωπο χωρίς τους κομμουνιστές που ήταν πρωτοπόροι στην υπεράσπιση των λαϊκών συμφερόντων δεν υφίστατο, παρ’

¹⁷¹ Αναφερόταν στον εκλογικό συνδυασμό «Δημοκρατικός Συνασπισμός» που σχηματίστηκε μπροστά στις εκλογές του Ιανουαρίου. Αυτός απαρτιζόταν από το Αγροτοεργατικό κόμμα του ίδιου, το Προοδευτικό κόμμα (Καφαντάρης), το Δημοκρατικό κόμμα (Παπανδρέου) και το Αγροτικό κόμμα (ομάδα Μυλωνά).

¹⁷² *Ριζοσπάστης*, 1/12/1935.

¹⁷³ Αναφέρεται στο Λαϊκό Μέτωπο που συγκρότησαν το ΓΚΚ με το ΣΚΓ με το σύμφωνο που υπέγραψαν τον Ιούλιο του 1934. Βλ. Ουίλιαμ Φόστερ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, ο.π., σελ. 498-499.

¹⁷⁴ *Ριζοσπάστης*, 9/12/1935.

¹⁷⁵ *Ριζοσπάστης*, 4/1/1936.

όλα αυτά απέφυγαν να συμπράξουν εκλογικά μαζί τους. Ο Ιωάννης Σοφιανόπουλος δήλωσε στο *Ριζοσπάστη* ότι «Προεκλογικώς δεν θα ήτο σκόπιμος η συνεργασία. Εισ την Βουλήν όμως θα συμπράζωμεν».¹⁷⁶

Ο Στρατής Σωμερίτης τέλος, εκ μέρους του ΣΚΕ, ανέλυσε την προσωπική του θέση ότι το κόμμα του δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να συνδέσει την τύχη του με τους κομμουνιστές με βάση τις συνθήκες της ελληνικής πραγματικότητας. Από την άλλη, είχε την θέση ότι το ΣΚΕ θα έπρεπε να συμμετέχει στο «Δημοκρατικό Συνασπισμό», όπως και το ΚΚΕ το οποίο κατά τη γνώμη του κακώς απέκλεισαν. Κλείνοντας την επιστολή, αναφέρθηκε εκτενώς στην εσωκομματική κατάσταση του ΣΚΕ.¹⁷⁷ Με αυτόν τον τρόπο ολοκληρώθηκαν οι συζητήσεις για τις εκλογές του 1936. Έπειτα από αυτές τις διαπραγματεύσεις, το ΚΚΕ κατήλθε στις εκλογές του Ιανουαρίου με τον συνδυασμό του Παλλαϊκού Μετώπου, με τη στήριξη της μερίδας του Αγροτικού Κόμματος από τους Τανούλα – Βογιατζή και ενός μέρους του ΣΚΕ, στο οποίο εκφράστηκε ανοιχτή διαπάλη σχετικά με την εκλογική συμμαχία που θα έπρεπε να επιλέξει.

¹⁷⁶ *Ριζοσπάστης*, 4/1/1936.

¹⁷⁷ *Ριζοσπάστης*, 18/1/1936.

Μέρος Γ΄: Το Σύμφωνο Σοφούλη - Σκλάβαινα (19 Φεβρουαρίου 1936): Περιεχόμενο, Στόχοι και αποτελέσματα

Κεφάλαιο 7: Οι εκλογές του 1936, το πολιτικό αδιέξοδο και η υπογραφή του Συμφώνου

Στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου που διεξήχθησαν με το σύστημα της απλής αναλογικής, το αποτέλεσμα βρήκε τους δύο συνασπισμούς σχεδόν ισοδύναμους. Οι μεν βενιζελικοί (παρότι το κόμμα των Φιλελευθέρων ήρθε πρώτο σε απόλυτο αριθμό ψήφων) με 141 έδρες, οι δε αντιβενιζελικοί με 143 έδρες. Τις υπόλοιπες 15 έδρες κατέλαβαν οι κομμουνιστές καθιστώντας τους ρυθμιστές για τον σχηματισμό κυβέρνησης, ενώ μία έδρα κατέλαβε και το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ομάδα Σοφιανόπουλου – Γαβριηλίδη).

Συγκεκριμένα τα αποτελέσματα των εκλογών ήταν τα εξής:

- Κόμμα Φιλελευθέρων 474.651 ψήφους (37,26%), 126 έδρες
- Λαϊκό Κόμμα 281.597 ψήφους (22,10%), 72 έδρες
- Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση (Κονδύλης, Θεοτόκης, Ράλλης) 253,384 ψήφους (19,89%), 60 έδρες
- Παλλαϊκό Μέτωπο (ΚΚΕ) 73.411 ψήφους (5,76%), 15 έδρες
- Δημοκρατικός Συνασπισμός (Καφαντάρης, Παπανδρέου, Παπαναστασίου) 53.693 ψήφους (4,21%), 7 έδρες
- Κόμμα Ελευθεροφρόνων 50.137 ψήφους (3,94%), 7 έδρες
- Μεταρρυθμιστικό κόμμα (Γκοτζαμάνης), 17.822 ψήφους (1,4%), 4 έδρες
- Παλαιοδημοκρατική Ένωση Κρήτης, 13.762 (1,08%), 3 έδρες
- Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (Σοφιανόπουλος– Γαβριηλίδης), 13.006 (1,02%), 1 έδρα
- Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα (Μυλωνάς), 12.333 (0,97%), 4 έδρες
- Νεοφιλέυθεροι (Μπότσαρης), 4.357 (0,34%), 1 έδρα.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Αναλυτικοί Στατιστικοί Πίνακες Βουλευτικών Εκλογών 1935 και 1936, στο Βουλή των Ελλήνων, Αλεξόπουλος Αναστάσιος (επιμ.), *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών*, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, Αθήνα 1977, σελ. 42. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 815.

Προ του πολιτικού αδιεξόδου, σχηματίστηκε εκ νέου υπηρεσιακή κυβέρνηση Δεμερτζή. Ταυτόχρονα το κόμμα των Φιλελευθέρων και το Λαϊκό, βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις για σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας, από τη στιγμή που κανένα από τα δύο δεν διέθετε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών. Στις 13 Φεβρουαρίου κλήθηκε από τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ Συμβούλιο του Στέμματος, δηλαδή των πολιτικών αρχηγών όλων των κομμάτων του κοινοβουλίου πλην του ΚΚΕ και πάλι. Συγκεκριμένα, σε αυτό παραβρέθηκαν οι Θεμιστοκλής Σοφούλης, Παναγής Τσαλδάρης, Ιωάννης Θεοτόκης, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Γεώργιος Καφαντάρης, Ιωάννης Μεταξάς και Δημοσθένης Αναγνωστόπουλος ως εκπρόσωπος της κοινοβουλευτικής ομάδας του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος καθώς ο Κονδύλης απεβίωσε αιφνίδια στις 31 Ιανουαρίου, λίγες μέρες μετά τις εκλογές.¹⁷⁹ Εκεί ο Γεώργιος Β΄ έκανε έκκληση για συνεργασία και επιστροφή στον ομαλό κοινοβουλευτικό βίο, ενώ και ο Δεμερτζής επεσήμανε την ανάγκη σχηματισμού κυβέρνησης συνεργασίας. Ο Σοφούλης, ο οποίος αμέσως μετά τις εκλογές είχε σπεύσει να χαρακτηρίσει το πολιτειακό ζήτημα λήξαν, παρουσιάστηκε καταρχήν θετικός σε κυβέρνηση εθνικής ενότητας για να επιτευχθεί η λήθη του παρελθόντος. Ο Τσαλδάρης εμφανίστηκε επίσης θετικός στο ενδεχόμενο οικουμενικής κυβέρνησης με την προϋπόθεση να διασφαλίσουν οι Φιλελεύθεροι ότι δεν θα επαναληφθεί η εκδήλωση κάποιου κινήματος.¹⁸⁰

Ο Θεοτόκης (Εθνικό Λαϊκό Κόμμα) αρνήθηκε συμμετοχή σε κυβέρνηση με τους Φιλελεύθερους και πρότεινε την διεξαγωγή νέων εκλογών με πλειοψηφικό σύστημα.¹⁸¹ Έτσι το Συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών κατέληξε στο συμπέρασμα να γίνουν προσπάθειες για σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας Φιλελευθέρων -

¹⁷⁹ Το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα (ΕΡΚ) του Γεώργιου Κονδύλη ήταν μέρος της εκλογικής συμμαχίας υπό τον τίτλο Γενική Λαϊκή Ριζοσπαστική Ένωση (ΓΛΡΕ). Τα άλλα δύο μέρη της ήταν το Εθνικό Λαϊκό Κόμμα (ΕΛΚ) υπό τον Ιωάννη Θεοτόκη και οι ανεξάρτητοι υπό τον Ιωάννη Ράλλη. *Ο.π.*

¹⁸⁰ Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2014, σελ. 539.

¹⁸¹ Όταν ρωτήθηκε από τον Καφαντάρη για τους λόγους που το κόμμα του δεν θα συμμετείχε σε μία οικουμενική κυβέρνηση, ο Θεοτόκης έκανε μία ανασκόπηση της εσωτερικής ανωμαλίας στη χώρα από το 1928 και μετά, για την οποία έριξε αποκλειστικά την ευθύνη στους Φιλελεύθερους και τα συνεργαζόμενα με αυτούς κόμματα. Οπότε κατέληγε, ότι ήταν αδύνατη η συμμετοχή του σε μία τέτοια κυβέρνηση. Βλ. «Τα πρακτικά του Συμβουλίου του Στέμματος», *Ακρόπολις*, 14/2/1936. Βλ. επίσης Σπύρος Λιναρδάτος, *Πως φτάσαμε στην 4^η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 189-190.

Λαϊκών. Το σύνολο των πολιτικών αρχηγών – με την εξαίρεση του Θεοτόκη – συμφώνησε με αυτήν τη λύση.¹⁸²

Στις διαπραγματεύσεις Φιλελεύθερων - Λαϊκών που ακολούθησαν λίγες μέρες αργότερα, στις 16 Φεβρουαρίου, ανάμεσα στους αρχηγούς των δύο κομμάτων, ο Τσαλδάρης ζήτησε για το Λαϊκό Κόμμα την πρωθυπουργία, τα χαρτοφυλάκια των τριών στρατιωτικών υπουργείων και του υπουργείου Εσωτερικών. Ο Σοφούλης από την πλευρά του παρουσιάστηκε διαλλακτικός για την πρωθυπουργία και τα στρατιωτικά υπουργεία, αλλά επέμεινε το κρίσιμο υπουργείο Εσωτερικών να το αναλάβουν οι Φιλελεύθεροι,¹⁸³ πρόταση που απέρριψε ο Τσαλδάρης.¹⁸⁴ Με αυτόν τον τρόπο και αυτός ο κύκλος των διαπραγματεύσεων μεταξύ Φιλελευθέρων και Λαϊκού κόμματος οδηγήθηκε σε αδιέξοδο.¹⁸⁵ Εστία της αντιπαράθεσης παρέμενε ο έλεγχος του κρατικού μηχανισμού. Σε αυτόν είχαν αλλάξει δραματικά οι ισορροπίες μετά τα κινήματα του 1933 και κυρίως του 1935, που είχαν επιφέρει αθρόες εκκαθαρίσεις βενιζελικών, πέρα από τα σώματα ασφαλείας και σε τοπική αυτοδιοίκηση, εκπαίδευση και τις υπόλοιπες κρατικές υπηρεσίες.¹⁸⁶ Η διαμάχη για αυτό το ζήτημα και ειδικά της επιστροφής των απότακτων αξιωματικών στο στράτευμα, θα παρέμεναν μέχρι τέλους στο επίκεντρο της προσοχής των βενιζελικών, καθώς θεωρούσαν ότι είχε πλέον θεμελιωθεί το αντιβενιζελικό κράτος που καθιστούσε αδύνατη την επιστροφή τους στην εξουσία. Καθόλου τυχαία, μέχρι και την επιβολή

¹⁸² Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ', ό.π., σελ. 375.

¹⁸³ Η απάντηση Σοφούλη ήρθε μέσω επιστολής στις 18 Φεβρουαρίου. Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 817. Βλ. επίσης *Πρωία*, 19/2/1936.

¹⁸⁴ Σε νέα του επιστολή ο Τσαλδάρης απάντησε ότι για τον ίδιο λόγο που το Λαϊκό κόμμα επέμεινε στην ανάληψη των στρατιωτικών υπουργείων, επιμένει και για το υπουργείο Εσωτερικών. Και ο λόγος αυτός ήταν το κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935, που καθιστούσε απαγορευτική οποιαδήποτε αλλοίωση της σύνθεσης τόσο των ενόπλων δυνάμεων όσο και της χωροφυλακής, λόγω της συμμετοχής σε αυτό από πολλά βενιζελικά στελέχη τους. Όσο για το ζήτημα του διορισμού των Νομαρχών, θα γινόταν έπειτα από απόφαση του υπουργικού συμβουλίου, οπότε θα ήταν προϊόν συνεννόησης. *Πρωία*, 21/2/1936.

¹⁸⁵ Έχει ενδιαφέρον για το πολιτικό κλίμα που διαμόρφωσε η συγκεκριμένη εξέλιξη το κύριο άρθρο στην εφημερίδα *Πρωία* την επόμενη μέρα, που ανέφερε ότι η δημοσίευση των επιστολών που αντάλλαξαν οι δύο αρχηγοί, δεν αφήνει καμία πλέον καμία αμφιβολία ότι η σύμπραξη τους δεν είναι δυνατή. Βλ. *Πρωία*, 22/2/1936.

¹⁸⁶ Ενδεικτικά, σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, το κίνημα του 1935 επέδρασε στη σύνθεση του στρατεύματος όπως το αντίστοιχο του 1923, όταν καθιερώθηκε ο έλεγχος των βενιζελικών στις ένοπλες δυνάμεις έπειτα από τις μαζικές αποτάξεις αντιβενιζελικών αξιωματικών. Παρομοίως, μετά το αποτυχημένο κίνημα το 1935 οπότε αποτάχθηκαν σχεδόν 1.800 βενιζελικοί αξιωματικοί, η αντιβενιζελική στρατιωτική μερίδα είχε πλέον τον πλήρη έλεγχο. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, ο.π., σελ. 402-403.

της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, το θέμα αυτό παρέμενε σταθερά στο επίκεντρο των διαπραγματεύσεων των Φιλελευθέρων τόσο με το Λαϊκό κόμμα όσο και με την κυβέρνηση Μεταξά.¹⁸⁷

Το Παλλαϊκό Μέτωπο από την πλευρά του, ήδη από τις 30 Ιανουαρίου με την πρώτη σύγκληση της κοινοβουλευτικής του ομάδας,¹⁸⁸ δήλωνε έτοιμο να δώσει ψήφο ανοχής σε κυβέρνηση που θα ικανοποιούσε βασικές δημοκρατικές διεκδικήσεις του λαού.¹⁸⁹ Ενδεικτική για τις προθέσεις του Παλλαϊκού Μετώπου ήταν η συνέντευξη του Βασίλη Νεφελούδη, στον *Ριζοσπάστη* την επόμενη μέρα. Ο Νεφελούδης χαρακτήρισε μία πιθανή οικουμενική κυβέρνηση με συνεργασία βενιζελικής και αντιβενιζελικής παράταξης ως «ανήθικη συναλλαγή ανάμεσα στα αστικά κόμματα, που όχι μόνο δεν εξυπηρετεί αλλά αντίθετα χαντακώνει τα συμφέροντα του εργαζόμενου λαού». Στη συνέχεια αναφερόμενος στην πρόταση του Παλλαϊκού Μετώπου δήλωσε ότι αυτό «αποφάσισε να διευκολύνει τη λύση της κυβερνητικής κρίσης κατά τον καλύτερο – από την άποψη των λαϊκών συμφερόντων – δυνατό σήμερα τρόπο, δίνοντας υπό ορισμένους όρους ψήφο ανοχής για το σχηματισμό μίας κυβέρνησης των φιλελευθέρων σε συνεργασία με τα δημοκρατικά κόμματα».¹⁹⁰

Ήταν επομένως απολύτως ξεκάθαρη εξ αρχής η στάση της Κ.Ο. του ΚΚΕ στο κυβερνητικό ζήτημα με βάση τους συσχετισμούς που διαμορφώθηκαν μετεκλογικά. Αυτή η στάση βασιζόταν στις αποφάσεις του 6ου Συνεδρίου, που άφηναν ορθάνοικτο το ενδεχόμενο συμμετοχής ή στήριξης σε αστική κυβέρνηση στην βάση ενός μίνιμουμ προγράμματος. Με βάση αυτές τις επεξεργασίες, το ΚΚΕ θα διέθετε πλέον όλες του τις δυνάμεις στη συγκρότηση ενός μετώπου που θα απέτρεπε τον κίνδυνο

¹⁸⁷ Δημήτρης Ντούρος, *Η κατάρρευση της Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου: Από τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 έως την 4η Αυγούστου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αθήνα 2016, σελ. 119-121.

¹⁸⁸ Αυτή αποτελούνταν από τους 15 βουλευτές: Βασίλη Νεφελούδη και Δημήτρη Γληνό (Αθήνας), Μανώλη Μανωλέα (Πειραιά), Στέλιο Σκλάβαινα και Μιχάλη Σινάκο (Θεσσαλονίκης), Γιώργο Σιάντο (Τρικάλων), Γιάννη Ιωαννίδη και Μιλτιάδη Πορφυρογένη (Λάρισας), Φίλιππο Παπαδόπουλο (Κοζάνης), Ανδρέα Τζήμα (Φλώρινας), Διονύση Μενύχτα (Σερρών), Δημήτρη Παρτσαλίδη (Καβάλας), Κώστα Θέο (Δράμας), Βασίλη Βερβέρη (Ροδόπης), Μιχάλη Τυρίμο (Μυτιλήνης). *Μητρώον Βουλευτών της Ε' Εθνικής Συνελεύσεως 1935 και της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής 1936*, ο.π., σελ. 43-82.

¹⁸⁹ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 363.

¹⁹⁰ Στη συνέχεια επανέλαβε τους όρους για πραγματοποιηθεί η συγκεκριμένη συμμαχία, που κατά βάση ήταν οι ίδιοι με το μίνιμουμ πρόγραμμα που είχε κατατεθεί προεκλογικά αλλά σε μεγάλο βαθμό και με το Σύμφωνο Σοφούλη - Σκλάβαινα που υπογράφηκε αργότερα. *Ριζοσπάστης*, 31/1/1936.

δικτατορίας και θα υπεράσπιζε τα δημοκρατικά δικαιώματα του λαού, ένα μέτωπο που θα είχε και την κοινοβουλευτική του έκφραση. Σε αυτό το πλαίσιο το ΚΚΕ διεξήγαγε τις διαπραγματεύσεις με τους Φιλελεύθερους, αλλά και με το Λαϊκό κόμμα, με βάση τους όρους του μίνιμουμ προγράμματος.

Στις 3 Φεβρουαρίου 1936, η Κ.Ο. του Παλλαϊκού Μετώπου σε συνεδρίαση της επανέλαβε τον προσανατολισμό της για παροχή ψήφου ανοχής σε «κίνητη την κοινοβουλευτική κυβέρνηση που θα αναλάβει την υποχρέωση να καταργήσει όλους τους αντιδραστικούς νόμους, να αντικαταστήσει πλήρως τις λαϊκές ελευθερίες, να δώσει γενική πολιτική αμνηστία, να κατοχυρώσει την αναλογική, να αντιταχθεί και να πάρει δραστικά μέτρα κατά των φασιστών κινηματιών και να διαλύσει το Στρατιωτικό Σύνδεσμο, να ανακουφίσει το λαό καταργώντας το δασμό στο σιτάρι, κηρύσσοντας χρεωστάσιο για τα χρέη και θέτοντας αμέσως σε εφαρμογή τις κοινωνικές ασφαλίσεις». Στη συνέχεια, η Κ.Ο. απήθυνε «έκκληση στα Δημοκρατικά και Αγροτικά κόμματα» για την αποκατάσταση του «Ενιαίου Λαϊκού Μετώπου ενάντια στο φασισμό» και δήλωνε ότι είναι έτοιμη «να συνεργασθεί και να εμφανισθεί ενιαία μέσα κι έξω από τη Βουλή» μαζί τους.¹⁹¹

Με αυτόν τρόπο, το Παλλαϊκό Μέτωπο έθετε και δημόσια το πλαίσιο στο οποίο θα μπορούσε να θεμελιωθεί η κοινοβουλευτική – και όχι μόνο – συνεργασία, έστω με την μορφή ψήφου ανοχής σε όποια κυβέρνηση δεσμευόταν να ικανοποιήσει τα παραπάνω αιτήματα. Στις 15 Φεβρουαρίου, δύο μέρες μετά το συμβούλιο των πολιτικών αρχηγών, το Παλλαϊκό Μέτωπο με ανακοίνωση έθεσε δημόσια τους όρους του για την εκλογή Προέδρου της Βουλής. Αυτοί ήταν: Η αποκατάσταση των λαϊκών ελευθεριών, κατάργηση του Ιδιώνυμου και των Επιτροπών Ασφαλείας, παροχή γενικής αμνηστίας στους εξόριστους και κατάδικους. Η διάλυση του Στρατιωτικού Συνδέσμου και όλων των «φασιστικών οργανώσεων». Η καθιέρωση της απλής αναλογικής ως μόνιμου εκλογικού συστήματος. Η μείωση της τιμής του ψωμιού, των φόρων, του χρεωστασίου και των προσωποκρατήσεων. Η κατοχύρωση της Κοινωνικής Ασφάλισης.¹⁹²

¹⁹¹ Ριζοσπάστης, 5/2/1936.

¹⁹² Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 191-192. Βλ. επίσης, «Η στάση της Κοινοβουλ. Ομάδος του Παλλ. Μετώπου στην εκλογή του προεδρείου της Βουλής». *Ριζοσπάστης*, 16/2/1936.

Εύκολα συμπεραίνεται ότι οι παραπάνω θέσεις ταυτιζόταν σε μεγάλο βαθμό με τη συμφωνία που υπογράφηκε λίγες μέρες αργότερα με τους Φιλελεύθερους. Τα παραπάνω αιτήματα δημιουργούσαν ένα αντικειμενικό έδαφος για τη συμφωνία, αφού αρκετά από αυτά ήταν ώριμα για να πραγματοποιηθούν και άλλα τα υιοθετούσαν δυνάμεις στο εσωτερικό της βενιζελικής παράταξης.¹⁹³ Εξάλλου, ακόμα και το Λαϊκό Κόμμα είχε βρει μετριοπαθείς τους όρους του Παλλαϊκού Μετώπου σύμφωνα με τον Κ. Αγγελόπουλο που διεξήγαγε τις ανάλογες διαπραγματεύσεις.¹⁹⁴ Η ηγεσία των Φιλελευθέρων, όπως φάνηκε και από την τοποθέτηση του Σοφούλη στο συμβούλιο του Στέμματος, αρχικά ήταν προσανατολισμένη για δημιουργία κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας στη βάση της «πολιτικής συμφιλίωσης».¹⁹⁵ Ωστόσο το αδιέξοδο στις διαπραγματεύσεις με το Λαϊκό Κόμμα έστρεψε την προσοχή των Φιλελευθέρων στο Παλλαϊκό Μέτωπο, ειδικά από τη στιγμή που η έτερη αντιβενιζελική κοινοβουλευτική ομάδα (ΓΛΡΕ), απέκλειε κάθε συνεργασία μαζί τους.¹⁹⁶ Δεν είναι τυχαίο ότι την επόμενη κιάλας μέρα που κατέληξαν σε αδιέξοδο οι διαπραγματεύσεις τους με το Λαϊκό Κόμμα, στις 19 Φεβρουαρίου, οι Φιλελεύθεροι προχώρησαν σε συνάντηση με το Παλλαϊκό Μέτωπο. Σε αυτήν, συνάφθηκε ανάμεσα στους δύο επικεφαλής των κοινοβουλευτικών ομάδων, τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και τον Στυλιανό Σκλάβαινα, το ομώνυμο Σύμφωνο. Αυτό είχε το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο με το πλαίσιο που είχε δημοσιεύσει τις προηγούμενες μέρες το Παλλαϊκό Μέτωπο.

¹⁹³ Αυτό αφορούσε κατά βάσει πολιτικούς που συσπειρωνόταν στο Δημοκρατικό Συνασπισμό όπως ο Αλ. Παπαναστασίου. Αλλά και ο ίδιος ο Σοφούλης με δηλώσεις του είχε τεθεί υπέρ της παροχής πολιτικής αμνηστίας και της αποκατάστασης λαϊκών ελευθεριών, της οικονομικής ανακούφισης του λαού. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 203.

¹⁹⁴ Βλ. Ανακοίνωση Κ.Ο. Παλλαϊκού Μετώπου για την εκλογή προέδρου της Βουλής, που αποκάλυπτε την προσέγγιση από το Λαϊκό Κόμμα μέσω του Κ. Αγγελόπουλου. *Ριζοσπάστης*, 28/2/1936.

¹⁹⁵ Βλ. συνέντευξη Σοφούλη σε απεσταλμένο της εφημερίδας *Πολίτικα* του Βελιγραδίου, όπου ανάμεσα στα άλλα δήλωσε ότι εφόσον ο βασιλιάς λειτουργήσει θεσμικά στο πλαίσιο των συνταγματικών του αρμοδιοτήτων, είναι διατεθειμένος να «λησμονήσει» το «αίσχος» του δημοψηφίσματος. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η βενιζελική παράταξις, αντιθέτως, δεν ζητεί τίποτε άλλο από τον Βασιλέα παρά την πιστή εφαρμογή του Συντάγματος (...). Το καθεστώς της βασιλείας, το οποίο εφοβούμεθα, μας δίδει όλας τας ποθούμενας ελευθερίας». Με αυτόν τον τρόπο, το κόμμα των Φιλελευθέρων έθετε τέλος στο πολιτειακό ζήτημα. *Έθνος*, 6/2/1936.

¹⁹⁶ Το κόμμα Θεοτόκη (ΕΛΚ), που μετά τον θάνατο Κονδύλη έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην εκλογική συμμαχία της ΓΛΡΕ που συγκέντρωσε 60 έδρες και αποτελούσε τον δεύτερο μεγάλο πόλο στην αντιβενιζελική παράταξη, αμέσως μετά τις εκλογές απέκλεισε κάθε συμμαχία «μεθ' οιοδήποτε των κομμάτων Φιλελευθέρων, Δημοκρατικών και Κομμουνιστών». Όπως επίσης απέκλεισε και κάθε ζήτημα επαναφοράς των απότακτων του κινήματος του 1935 στο στράτευμα. *Έθνος*, 6/2/1936. Αλλά και ο έτερος αρχηγός του συνασπισμού, Ιωάννης Ράλλης, εξέθεσε παρόμοιες απόψεις αποκλείοντας οποιαδήποτε συμμαχία με τους Φιλελεύθερους. *Βραδυνή*, 14/2/1936.

Αναλυτικά, όπως δημοσιεύτηκε στον *Ριζοσπάστη*,¹⁹⁷ το Σύμφωνο διατυπώθηκε ως εξής:

«Υπό τον όρον και την προϋπόθεσιν ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων αναλαμβάνει την υποχρέωσιν δια του παρόντος συμφωνητικού να πραγματοποιήση, όταν σχηματίση κυβέρνησιν, εντός των καθοριζομένων προθεσμιών τα κατωτέρω μέτρα, η Κοινοβουλευτική Ομάς του Παλλαϊκού Μετώπου θα ψηφίση το ψηφοδέλτιον το οποίον θα εκθέση το Κόμμα των Φιλελευθέρων κατά τας εκλογάς, προς ανάδειξιν Προεδρείου της Βουλής και θα παράσχη ψήφον ανοχής εις την σχηματισθησομένην με την συμμετοχήν του Κόμματος των Φιλελευθέρων κυβέρνησιν.

Τα μέτρα τούτα είναι τα εξής:

1. Πλήρης αποκατάστασις και κατοχύρωσις των λαϊκών ελευθεριών εντός μηνός από τον σχηματισμόν της Κυβερνήσεως ήτοι:

α) Ακύρωσις της διατάξεως του εκλογικού Νόμου, δυνάμει της οποίας αφαιρούνται τα εκλογικά δικαιώματα από τους καταδικασθέντας επί παραβάσει του ιδιώνυμου. Η ακύρωσις αύτη θα έχει αναδρομικήν ισχύν.

β) Κατάργησις του Νόμου 4229 και πασών των τροποποιήσεων αυτού ως και των Επιτροπών Ασφαλείας.

γ) Παροχή αμνηστείας εις του βουλευτάς του Παλλαϊκού Μετώπου Β. Νεφελούδη, Β. Βερβέρην, και Ν. Ζαχαριάδη.

δ) Παροχή γενικής αμνηστείας εις άπαντας τους πολιτικούς καταδίκους, εξορίστους και καταδιωκομένους.

ε) Κατάργησις της υπηρεσίας αμύνης του κράτους.

¹⁹⁷ Το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα δημοσιεύτηκε στις 3 Απριλίου στον *Ριζοσπάστη* από την Κ.Ο. του Παλλαϊκού Μετώπου, ως αντίδραση στην αθέτηση των όρων του από πλευράς Φιλελευθέρων, αλλά και ως έκκληση για την εφαρμογή του. *Ριζοσπάστης*, 3/4/1936.

στ) Καταπολέμησις των δικτατορικών φασιστικών τάσεων και διάλυσις όλων των οργανώσεων, αι οποίαι αποβλέπουν εις τοιούτους σκοπούς.

2. Καθιέρωσις ως μονίμου εκλογικού συστήματος της αναλογικής.
3. Ελάττωσις εντός διμήνου της τιμής του άρτου κατά δύο τουλάχιστον δραχμάς.
4. Κατάργησις της προσωποκρατήσεως διά χρέη προς το Δημόσιον, ετήσιον χρεοστάσιον εις τους οφειλέτας του δημοσίου διά ποσόν μέχρι 3.000 δραχμών.
5. Πενταετές χρεοστάσιον άνευ όρων διά τα χρέη των αγροτών προς τους ιδιώτας και Τραπεζας και
6. Εφαρμογή των κοινωνικών ασφαλίσεων.

Η Κοινοβουλευτική Ομάδα του Παλλαϊκού Μετώπου δεν δεσμεύεται υπό του παρόντος Συμφωνητικού όπως μη επικρίνη τας πράξεις και νομοθετήματα της κυβερνήσεως, τα οποία δεν θα εβρίσκη σύμφωνα προς τα αρχάς και το πρόγραμμα της.

Η Κοινοβουλευτική Ομάς του Παλλαϊκού Μετώπου δικαιούται να κάμη χρήσιν της παρουσίας συμφωνίας κατά την εκλογήν του Προεδρείου της Βουλής.

Ο Αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων προ της εκλογής του Προεδρείου της Βουλής, θα προβή εις δηλώσεις δια των οποίων θα επιβεβαιοί το περιεχόμενον του παρόντος Συμφωνητικού.

Το παρόν Συμφωνητικόν συνταχθέν εις διπλούν και υπεγράφη σήμερον παρά των αρχηγών του Κόμματος των Φιλελευθέρων και της Κοινοβουλευτικής Ομάδος του Παλλαϊκού Μετώπου». ¹⁹⁸

Όπως είναι φανερό, η συγκεκριμένη συμφωνία αποτελούσε πιστή εφαρμογή των πολιτικών κατευθύνσεων της ανακοίνωσης της Κ.Ο. του Παλλαϊκού Μετώπου της 15ης Φεβρουαρίου και του πνεύματος των αποφάσεων του 6ου Συνεδρίου του ΚΚΕ, τον Δεκέμβρη του 1935. Το Παλλαϊκό Μέτωπο με αντάλλαγμα την παροχή

¹⁹⁸ Ριζοσπάστης, 3/4./1936. Βλ. επίσης, *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, τόμος Δ', ο.π., σελ. 342-343.

ψήφου ανοχής σε μία κυβέρνηση των Φιλελευθέρων και χωρίς να αναλαμβάνει τη δέσμευση να την υποστηρίξει ή να δεχτεί την οποιαδήποτε πολιτική που αντέβαινε τις αρχές του, έθετε ως προϋπόθεση ένα πλέγμα αιτημάτων για την αντιμετώπιση της απειλής της δικτατορίας και του «φασιστικού» κινδύνου, αλλά και για τις λαϊκές ελευθερίες και τα δημοκρατικά δικαιώματα. Επρόκειτο για το ίδιο ακριβώς πλέγμα αιτημάτων που ζύμωνε με υπόλοιπες δυνάμεις κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου για τις εκλογές του Ιανουαρίου ως βάση για τη δημιουργία εκλογικής συμμαχίας.

Οι πρώτες αντιδράσεις ωστόσο δεν άργησαν να έρθουν, καθώς αν και το Σύμφωνο δεν δημοσιεύτηκε, διέρρευσε στον Τύπο η ύπαρξη συμφωνίας των Φιλελευθέρων με την Κ.Ο. των κομμουνιστών. Οι αντιδράσεις στον Τύπο – και ειδικά στον αντιβενιζελικό – είναι άκρως ενδεικτικές των δυσκολιών που θα συναντούσε η εφαρμογή μίας τέτοιας συμφωνίας. Ήδη από τις 26 Φεβρουαρίου, η μετριοπαθής αντιβενιζελική εφημερίδα *Πρωία* ανέφερε σε δημοσίευμα ότι σύμφωνα με «ασφαλείς πληροφορίες», οι κομμουνιστές βουλευτές θα ψηφίσουν τον Θεμ. Σοφούλη για πρόεδρο της Βουλής κατόπιν συμφωνίας με τους Φιλελεύθερους στους όρους που έθεταν. Την ίδια μέρα, ο Σοφούλης προχώρησε σε δήλωση με την οποία χαρακτήρισε την πληροφορία της *Πρωίας* ως ανακριβή, αρνήθηκε την ύπαρξη συμφωνίας και επεσήμανε ότι η καθιέρωση της αναλογικής ως μόνιμου εκλογικού συστήματος – που ανέφερε ανάμεσα στα άλλα το δημοσίευμα ως μέρος της συμφωνίας – είναι και θέση των Φιλελευθέρων.¹⁹⁹

Η διάγνωση ωστόσο αυτή δεν στάθηκε αρκετή για να σταματήσει τη συζήτηση που μόλις είχε ξεκινήσει. Η *Βραδυνή*, που το προηγούμενο διάστημα έβαλλε κατά των Φιλελευθέρων για την μη επίτευξη συμφωνίας με το Λαϊκό κόμμα, με το πρωτοσέλιδο άρθρο «Η Συμμαχία» στις 28 Φεβρουαρίου, έθετε το ερώτημα αν το κόμμα που καθιέρωσε το Ιδιώνυμο και τις Επιτροπές Ασφαλείας αποφάσισε να προσχωρήσει στην αριστερή ιδεολογία. Προειδοποιούσε μάλιστα ότι αυτή η «συνθηκολόγηση» του με τους κομμουνιστές δεν θα είναι χωρίς συνέπειες.²⁰⁰

¹⁹⁹ *Πρωία*, 26/2/1936.

²⁰⁰ *Βραδυνή*, 28/2/1936.

Σε πιο οξείς τόνους, η εφημερίδα *Ελληνικό Μέλλον*, η οποία τασσόταν στο πλευρό των αδιάλλακτων αντιβενιζελικών, στο κύριο άρθρο της στις 27 Φεβρουαρίου κατηγορούσε τους βενιζελικούς ότι μπορούν να φτάσουν «μέχρι και του να παραδοθούν δέσμιοι εις τους κομμουνιστάς, διά να επανέλθουν εις την εξουσίαν». Στη συνέχεια, κάνοντας μία ιστορική αναδρομή κατέληγε στην διαπίστωση ότι από τις επαναληπτικές εκλογές του 1933 στη Θεσσαλονίκη και έπειτα, ο βενιζελισμός συνεργάστηκε επανειλημμένα με τους κομμουνιστές. Το κύριο άρθρο της εφημερίδας κατέληγε με την έκκληση σε περίπτωση που σχηματιστεί η «βενιζελοκομμουνιστική» κυβέρνηση, τα αντιβενιζελικά κόμματα να ενωθούν και να τεθούν επικεφαλής μίας πανελλήνιας εξέγερσης που θα σαρώσει εντός δευτερολέπτων τη συγκεκριμένη κυβέρνηση.²⁰¹ Στο ίδιο φύλλο, το *Ελληνικό Μέλλον* ανέφερε ως ένα ακόμα παράδειγμα συνεργασίας βενιζελικών και κομμουνιστών τη δίκη του *Ριζοσπάστη* για δημοσιεύματα του που αφορούσαν στην ύπαρξη και δράση του Στρατιωτικού Συνδέσμου.²⁰² Στη συγκεκριμένη δίκη, κατέθεσαν ως μάρτυρες υπεράσπισης του *Ριζοσπάστη* οι Παπαναστασίου και Παπανδρέου, γεγονός που σύμφωνα με το *Ελληνικό Μέλλον*, στοιχειοθετούσε την «πλήρη αλληλεγγύη των βενιζελοκομμουνιστών».²⁰³

Οι επιθέσεις της ίδιας εφημερίδας συνεχίστηκαν, και στο πρωτοσέλιδο της επόμενης μέρας (28 Φεβρουαρίου) έκανε λόγο για «πρωτοφανή προδοσία». Ανέφερε χαρακτηριστικά: «Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης παραδίδει την αστική Ελλάδα ανυπεράσπιστον εις τα χέρια των απαισιωτέρων εχθρών του λαού: των κομμουνιστών. Τι σημασίαν έχει και πόσους εγκλείει κινδύνους η πρωτοφανής αυτή ατιμία, είναι νομίζομεν αυτονόητον. Με κυβέρνησιν στηριζομένην εις τα ψήφους των κομμουνιστών, το αστικόν Κράτος θα χάνη καθημερινώς εν προς εν τα ερείσματα του. Θα αφήση την κομμουνιστικήν προπαγάνδαν ελευθέραν (...)». Και καταλήγει:

²⁰¹ *Ελληνικό Μέλλον*, 27/2/1936.

²⁰² Στη δίκη, που έγινε βάσει κατηγορητηρίου περί παράβασης του Α.Ν. για την προστασία του κοινωνικού καθεστώτος, παρά την αντίθετη εισήγηση του εισαγγελέα αθώωθηκε ο *Ριζοσπάστης*. Σύμφωνα με τον *Ριζοσπάστη*, το δικαστήριο με αυτήν του την απόφαση αναγνώρισε εμμέσως την ύπαρξη και δράση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. *Ριζοσπάστης*, 27/2/1936.

²⁰³ *Ελληνικό Μέλλον*, 27/2/1936.

«Οι νοικοκυραίοι που εψηφισαν Σοφούλην, ας θαυμάσουν το κατόρθωμα του, αδιάφορον αν δεν θα του επιτρέψωμεν να το πραγματοποιήση έως το τέλος».²⁰⁴

Η εφημερίδα *Τύπος* του Ν. Κρανιωτάκη είχε βάλει ήδη στο στόχαστρο από τις προηγούμενες μέρες τους βενιζελικούς για την υπεράσπιση του Σκλάβαινα κατά τη σύλληψη του,²⁰⁵ λέγοντας: «Πρόκειται περί παρά φύσιν ερωτοτροπίας μεταξύ βενιζελισμού και κομμουνισμού». Και όταν πια κυκλοφόρησαν οι φήμες για την ύπαρξη συμφωνίας ο εκδότης της εφημερίδας Ν. Κρανιωτάκης έγραφε: «Το ακούετε αυτό; Αστοί, οι οποίοι εψηφίσατε τους βενιζελικούς, οικογενειάρχαι (...) Οι εκλεκτοί σας, το κόμμα σας, γίνεται αλληλέγγυον με τον Σκλάβαιναν, ο οποίος (...) θα συνεγείρη τα πλήθη, θα ετοιμάζη απεργίας, θα οργανώνη την κομμουνιστικήν επανάστασιν, και το Κράτος θα τον βλέπη μ' εσταυρωμένας τας χείρας». Στη συνέχεια χαρακτήριζε την φημολογούμενη συμφωνία ως «άτιμον, προδοτική» και καλούσε τον βασιλιά να αποκρούσει το σχέδιο παράδοσης της εξουσίας στον «βενιζελοκομμουνισμό».²⁰⁶

Η ρητορική αυτή περί «βενιζελοκομμουνισμού» που κυριάρχησε στην δημόσια αντιπαράθεση τη συγκεκριμένη περίοδο, εγκαινιάστηκε σύμφωνα με τον Γιώργο Μαυρογορδάτο έπειτα από την αποτυχία του κινήματος του 1935 και την αντιβενιζελική καταστολή που ακολούθησε, η οποία κλιμακώθηκε επί της δικτατορικής διακυβέρνησης Κονδύλη. Εξάλλου, ο ίδιος ο Κονδύλης διακύρρητε ότι βασικός στόχος του ήταν ο «βενιζελοκομμουνισμός». Η «μομφή» αυτή συνεχίστηκε και καθιερώθηκε από τον αντιβενιζελικό Τύπο και το 1936, καθ' όλη την κρίσιμη περίοδο των συζητήσεων για το σχηματισμό κυβέρνησης.²⁰⁷ Σε κάθε περίπτωση πάντως, πέρα από τις αντιβενιζελικές διώξεις του προηγούμενου διαστήματος εναντίον του συνόλου της αντιπολίτευσης, αυτή τη συζήτηση ενίσχυαν και οι νέες προγραμματικές κατευθύνσεις του ΚΚΕ που προέβλεπαν τη δυνατότητα συνεργασίας

²⁰⁴ «Να σημειώσουν οι Έλληνες νοικοκυραίοι την διαπραχθείσαν πρωτοφανή προδοσίαν». *Ελληνικό Μέλλον*, 28/2/1936.

²⁰⁵ Ο επικεφαλής της Κ.Ο. του Παλλαϊκού Μετώπου, Στ. Σκλάβαινας, συνελήφθη και μεταφέρθηκε στον Βόλο στις 24 Φεβρουαρίου με την κατηγορία παράβασης του Ιδιώνυμου, για «κομμουνιστική προπαγάνδα». Το δημοσίευμα του *Τύπου* αναφέρεται στο διάβημα που προχώρησε ο Αλ. Παπαναστασίου προς τον πρωθυπουργό Κων. Δεμερτζή, υπέρ της απελευθέρωσης του Σκλάβαινα. Τελικά ο Σκλάβαινας αφέθηκε ελεύθερος στις 26 Φεβρουαρίου, αφού κρίθηκε αθώος. Βλ. *Πρωία*, 26/2/1936. *Ριζοσπάστης*, 27/2/1936.

²⁰⁶ *Τύπος*, 26/2/1936.

²⁰⁷ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, ο.π., σελ. 441.

με τους βενιζελικούς. Ειδικά από το φθινόπωρο του 1935 και τις αποφάσεις της 4ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ, που καθιέρωσαν την νέα πολιτική συμμαχιών.

Οι συγκεκριμένες αντιδράσεις οδήγησαν τους κομμουνιστές βουλευτές να τοποθετηθούν δημόσια επί του θέματος της εκλογής του Προέδρου της Βουλής και να απαντήσουν στις επιθέσεις του αντιβενιζελικού Τύπου. Με ανακοίνωση που δημοσίευσε ο *Ριζοσπάστης* στις 28 Φλεβάρη, η Κ.Ο. του Παλλαϊκού Μετώπου επαναλάμβανε ότι θα παρέχει ψήφο ανοχής σε οποιαδήποτε κυβέρνηση δεσμευτεί να εφαρμόσει τους γνωστούς όρους που είχε θέσει από την προηγούμενη ανακοίνωση της 15ης Φεβρουαρίου. Σε απάντηση μάλιστα των αντιβενιζελικών εφημερίδων *Καθημερινή*, *Πρωία*, *Ελληνικό Μέλλον*, *Βραδυνή*, *Εστία*, *Τύπος* που δημιούργησαν «κακόβουλο θόρυβο» για ενδεχόμενη ψήφο ανοχής του Παλλαϊκού Μετώπου σε κυβέρνηση που τυχόν θα σχημάτιζε το κόμμα των Φιλελευθέρων, αποκάλυπτε στην ίδια ανακοίνωση ότι το Λαϊκό κόμμα επιχείρησε επανειλημμένα να έρθει σε επαφή μαζί του ώστε να ψηφίσει τον υποψήφιο πρόεδρο των Λαϊκών, δεχόμενο μάλιστα όλα τα αιτήματα που έθετε σαν προϋπόθεση το Παλλαϊκό Μέτωπο. Το Παλλαϊκό Μέτωπο, συνέχιζε η ανακοίνωση, έθεσε σαν επιπλέον όρο να αναρρέσει ο Τσαλδάρης προηγούμενες δηλώσεις του, σύμφωνα με τις οποίες οι βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου δεν είναι ισότιμοι ως προς τα δικαιώματα με τους υπόλοιπους βουλευτές. Η επιστολή έκλεινε με την δήλωση ότι το Παλλαϊκό Μέτωπο θα καθορίσει την στάση του στο ζήτημα της εκλογής προέδρου της Βουλής την ημέρα της ψηφοφορίας με γνώμονα τους όρους που δημόσια είχε θέσει.²⁰⁸ Αν και δεν είχε ακόμη δημοσιοποιηθεί η ύπαρξη του Συμφώνου και οι όροι που προέβλεπε επομένως, ήδη από τα τέλη Φεβρουαρίου το ΚΚΕ μέσω της κοινοβουλευτικής του ομάδας είχε κάνει δημόσια γνωστές τις συζητήσεις και με τα δύο μεγάλα κόμματα επί του πλαισίου του για την παροχή ψήφου ανοχής.

Ο Παναγής Τσαλδάρης έσπευσε την ίδια κιόλας μέρα να διαψεύσει τις επαφές με το Παλλαϊκό Μέτωπο, λέγοντας ότι ουδέποτε έδωσε εξουσιοδότηση σε κάποιον να έρθει σε συνεννόηση εκ μέρους του Λαϊκού κόμματος με τους κομμουνιστές βουλευτές. Και συνέχισε αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Οιαδήποτε επαφή του Λαϊκού κόμματος μετά της κομμουνιστικής κοινοβουλευτικής ομάδος θ' αποτελεί

²⁰⁸ *Ριζοσπάστης*, 28/2/1936.

ασυνέπειαν προς τας προγραμματικές κατευθύνσεις του κόμματος και αναίρεσιν της κατηγορηματικής δηλώσεως εις την οποίαν προέβην κατά το Συμβούλιον του Στέμματος ότι αι ψήφοι των κομμουνιστών βουλευτών, λόγω της θέσεως αυτών έναντι του κοινωνικού καθεστώτος, δεν είναι δυνατόν να ληφθούν υπ' όψιν κατά την ρύθμισιν της πολιτικής κρίσεως». ²⁰⁹ Σε συνέχεια του ίδιου θέματος, ο βουλευτής του Λαϊκού κόμματος Κ. Αγγελόπουλος (τον οποίο κατονόμαζε η ανακοίνωση του Παλλαϊκού Μετώπου ως τον μεσολαβητή εκ μέρους των Λαϊκών) «διευκρίνισε» ότι καμία υπεύθυνη εξουσιοδότηση δεν είχε από το κόμμα του για συνεννόηση με τους κομμουνιστές και ότι απλώς είχε συνομιλία με έναν κομμουνιστή βουλευτή με τον οποίον τον συνδέει φιλία. ²¹⁰

Στις αιτιάσεις Τσαλδάρη και Αγγελόπουλου απάντησε με δηλώσεις του ο βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου, Δημήτρης Γληνός. Ο Γληνός αποκάλυψε ότι το Λαϊκό κόμμα ήταν το πρώτο που προσέγγισε αμέσως μετά τις εκλογές το Παλλαϊκό Μέτωπο. Ο Κ. Αγγελόπουλος που ανέλαβε τις διαπραγματεύσεις βρήκε τους όρους που έθετε το Παλλαϊκό Μέτωπο «μετριοπαθέστατους», τόσο για την αμνήστευση και την κατάργηση του Ιδιώνυμου και των Επιτροπών Ασφαλείας, όσο και για τις οικονομικές διεκδικήσεις. Ενστάσεις πρόβαλλε μόνο για την καθιέρωση της αναλογικής ως μόνιμου εκλογικού συστήματος. Σύμφωνα με τον Γληνό, οι διαπραγματεύσεις διήρκεσαν τρεις εβδομάδες και σε κάθε συνάντηση ο Αγγελόπουλος διαβεβαίωνε ότι αυτές είναι εν γνώσει του Τσαλδάρη και ότι αυτός είναι πρόθυμος να επικυρώσει την συμφωνία. Όταν ναυάγησαν οι διαπραγματεύσεις Φιλελευθέρων – Λαϊκών, ο Αγγελόπουλος διεμήνυσε σε επιτροπή του Παλλαϊκού Μετώπου αποτελούμενη από τους Γληνό, Σιάντο, Πορφυρογένη ότι το Λαϊκό κόμμα δέχεται όλους τους όρους. Τότε η αντιπροσωπεία του Παλλαϊκού Μετώπου ζήτησε δήλωση Τσαλδάρη ότι οι ψήφοι των βουλευτών του είναι ισότιμοι με όλων των υπολοίπων και εκεί έμεινε το θέμα, γιατί όπως ανέφερε ο Γληνός, «ο όρος αυτός δεν πραγματοποιήθηκε ως σήμερα». ²¹¹ Ο Γληνός προειδοποιούσε στο ίδιο άρθρο μάλιστα

²⁰⁹ Βραδυνή, 28/2/1936.

²¹⁰ Βραδυνή, 28/2/1936.

²¹¹ Σύμφωνα με την εκτίμηση του Σπύρου Λιναρδάτου, το Παλλαϊκό Μέτωπο επέμεινε στον συγκεκριμένο όρο που έθεσε, καθώς πρώτον είχε ενταθεί η αντικομμουνιστική εκστρατεία από πλευράς αντιβενιζελικών μετά τις εκλογές του Ιανουαρίου, και δεύτερον γιατί δυσπιστούσε απέναντι στις προθέσεις του Λαϊκού Κόμματος λόγω του παρελθόντος του και της ανοχής που έδειχνε απέναντι στα δικτατορικά στοιχεία. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 193.

για τη στάση και των ίδιων των βενιζελικών ότι η σιωπή που κρατάνε στο συγκεκριμένο ζήτημα εγκυμονεί κινδύνους, καθώς όπως αναγνώρισαν τη «βασιλευομένη δημοκρατία» μπορεί να δεχτούν τη «βασιλευομένη δικτατορία» και τους καλούσε να ακολουθήσουν τον μόνο σύμφωνο με την λαϊκή ετυμηγορία δρόμο, τον σχηματισμό κυβέρνησης «από τους Φιλελεύθερους με τη συνεργασία των δημοκρατικών (σ.σ. εννοεί τον Δημοκρατικό Συνασπισμό) και με την ψήφο ανοχής του Παλλαϊκού Μετώπου».²¹² Τις αποκαλύψεις Γληνού αναδημοσίευσε στο πρωτοσέλιδο της την επόμενη ημέρα και η βενιζελική εφημερίδα *Πατρίς*, ανεβάζοντας τους τόνους της αντιπαράθεσης με το Λαϊκό κόμμα και τον «σύντροφο» Τσαλδάρη, τον οποίο κατηγόρησε για υποκρισία.²¹³

Την επόμενη μέρα άλλος ένας βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου, ο Μιλτιάδης Πορφυρογένης, με άρθρο του στον *Ριζοσπάστη*, επανήλθε στο θέμα. Επανέλαβε τα γεγονότα της προσέγγισης του Λαϊκού κόμματος για να εξασφαλίσει την ψήφο του Παλλαϊκού Μετώπου, τονίζοντας ωστόσο ότι ουδέποτε εμπιστεύθηκαν ένα κόμμα που συγκεντρώνει «τα πιο αντιδραστικά στοιχεία της πλουτοκρατίας», του μοναρχισμού, που έχει «δεσμούς αίματος» με τους φασιστικούς παράγοντες, ένα κόμμα που υιοθετεί τον πιο ωμό αντικομμουνισμό. Τέλος, επανέλαβε τη θέση του Παλλαϊκού Μετώπου ότι η «συμφέρουσα για τον ελληνικό λαό λύση» είναι να σχηματιστεί κυβέρνηση Φιλελευθέρων και Δημοκρατικών, με την ψήφο ανοχής του Παλλαϊκού Μετώπου.²¹⁴

Οι αποκαλύψεις ότι το Λαϊκό κόμμα προσέγγισε την κοινοβουλευτική ομάδα του ΚΚΕ για να βολιδοσκοπήσει τις δυνατότητες συνεργασίας δημιούργησε προβληματισμό, ενώ ήταν και χαρακτηριστική του αδιεξόδου που είχαν περιέλθει οι δύο κυρίαρχοι πολιτικοί συνασπισμοί της χώρας, έπειτα από τον κοινοβουλευτικό συσχετισμό που είχε διαμορφώσει το εκλογικό αποτέλεσμα του Ιανουαρίου. Όσο και αν ήταν πράγματι δύσκολο έως αδύνατο να δημιουργηθεί κυβερνητικός συνασπισμός Λαϊκού κόμματος και Παλλαϊκού Μετώπου, η προσέγγιση και μόνο από πλευράς των Λαϊκών δείχνει τις δυσχέρειες που είχαν προκύψει στην εξεύρεση κυβερνητικής λύσης.

²¹² *Ριζοσπάστης*, 29/2/1936.

²¹³ *Πατρίς*, 29/2/1936.

²¹⁴ «Γιατί αποκρούσαμε τη συνεργασία με το Λαϊκό κόμμα», *Ριζοσπάστης*, 1/3/1936.

Η τελευταία προσπάθεια για την επίτευξη συνεννόησης μεταξύ Φιλελευθέρων και Λαϊκού κόμματος πριν την κρίσιμη συνεδρίαση για την εκλογή προέδρου της Βουλής, έγινε αυτήν την φορά έπειτα από πρωτοβουλία του ίδιου του Στέμματος, υπό το φως και των αποκαλύψεων στον Τύπο για συμφωνία Φιλελευθέρων και κομμουνιστών. Την 1η Μαρτίου ο Θ. Αγγελόπουλος, διευθυντής του πολιτικού γραφείου του Γεώργιου Β΄, προκάλεσε και νέα συνάντηση των Σοφούλη και Τσαλδάρη για την εξεύρεση κοινής λύσης. Αλλά η διαφωνία για το υπουργείο Εσωτερικών επαναλήφθηκε. Στην πρόταση Τσαλδάρη να το αναλάβει τρίτο πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης, ο Σοφούλης εμφανίστηκε αμετακίνητος ως προς την ανάληψη του από τους Φιλελεύθερους.²¹⁵ Διαπραγματεύσεις έκανε το κόμμα των Φιλελευθέρων και με το Εθνικό Ριζοσπαστικό κόμμα (Κονδύλη), καθώς κάποιοι βουλευτές του εμφανιζόταν θετικοί στο ενδεχόμενο συνεργασίας. Ωστόσο αυτή δεν προχώρησε γιατί δεν επήλθε συμφωνία στην κοινοβουλευτική ομάδα του ΕΡΚ.²¹⁶ Μετά από τις παραπάνω εξελίξεις, το πλαίσιο της συζήτησης στο Κοινοβούλιο για την διαδικασία εκλογής προέδρου της Βουλής είχε λίγο έως πολύ διαμορφωθεί, όπως και ο κοινοβουλευτικός συσχετισμός δυνάμεων.

Στις 2 Μαρτίου, κηρύχθηκε η έναρξη των εργασιών της Γ΄ Αναθεωρητικής Βουλής για την ορκωμοσία των βουλευτών και τον εναρκτήριο Λόγο του Θρόνου. Κατά την ορκωμοσία οι βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου κατέθεσαν δήλωση ότι δεν τους δεσμεύει ο τυπικός όρκος και βασική αρχή τους έχουν την κυρίαρχη θέληση του ελληνικού λαού. Στη συνέχεια αποχώρησαν κατά την εκφώνηση του βασιλικού λόγου.²¹⁷ Με αυτήν τους τη στάση οι βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου έκαναν ξεκάθαρο ότι δεν επρόκειτο να αποδεχτούν την πολιτειακή μεταβολή. Στον λόγο του, ο Γεώργιος Β΄ αφού ανέφερε ως βασικό καθήκον του σώματος την αναθεώρηση του Συντάγματος, έθεσε σαν προτεραιότητα τη δημιουργία ισχυρής κυβέρνησης για την αποκατάσταση του ομαλού πολιτικού βίου, «ικανής να στηρίξει το εκ του μακρού διχασμού κλονισθέν Κράτος».²¹⁸ Με αυτόν τον σύντομο λόγο, ο Γεώργιος έθετε τα βασικά διακυβεύματα για τον αστικό πολιτικό κόσμο της χώρας, που ασπαζόταν

²¹⁵ *Ακρόπολις*, 2/3/1936.

²¹⁶ *Πρωία*, 1/3/1936.

²¹⁷ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 194 - 195.

²¹⁸ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Γ΄ Αναθεωρητική, προεδρία Θ. Σοφούλη, συνεδριάσεις Α΄ - Θ΄ (2 Μαρτίου 1936 - 30 Απριλίου 1936)*, Αθήνα 1938, σελ. 3-4.

πλήρως όλα τα κόμματα πλην ΚΚΕ. Η πολιτική σταθερότητα πρόβαλλε ως ο βασικός «εθνικός» στόχος, σε ένα διεθνές περιβάλλον που χαρακτηριζόταν από τη ρευστότητα, τις συνέπειες του κραχ του 1929 και ενώ πύκνωναν τα σύννεφα του πολέμου πάνω από την Ευρώπη.

Στόχο που αφού απέτυχαν να εκπληρώσουν οι δύο αντιμαχόμενοι κοινοβουλευτικοί συνασπισμοί, ανέλαβε από τον ίδιο τον Γεώργιο ο Ιωάννης Μεταξάς αρχικά υπό τον κοινοβουλευτικό μανδύα και έπειτα με την επιβολή ανοιχτής δικτατορίας. Για να φτάσει σε αυτήν την λύση όμως ο Γεώργιος, η παρέμβαση του στρατού – έστω και άθελα του - στάθηκε καταλυτική. Η συζήτηση στον Τύπο περί συμφωνίας Κομμουνιστών - Φιλελευθέρων, πυροδότησε την αντίδραση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Στις 29 Φεβρουαρίου, αξιωματικοί «απηχούντες τας γνώμας των αξιωματικών του στρατού και της αεροπορίας», παρουσιάστηκαν στον υπουργό Στρατιωτικών Αλέξανδρο Παπάγο και του έκαναν διάβημα για το ενδεχόμενο σχηματισμού κυβέρνησης με τη στήριξη των κομμουνιστών. Αυτός με τη σειρά του το μετέφερε στη συνέχεια στον πρωθυπουργό Κ. Δεμερτζή. Το *Ελληνικό Μέλλον* την επόμενη μέρα στο κύριο άρθρο του, ανέφερε ότι με το διάβημα του αυτό ο στρατός «απαγόρευσε» τη «βενιζελικοκομμουνιστική συμμαχία», πράττοντας το καθήκον του.²¹⁹ Όταν ρωτήθηκε σχετικά ο Αλέξανδρος Παπάγος από τους δημοσιογράφους στις 2 Μαρτίου, επιβεβαίωσε ότι «ο στρατός ανησυχεί ζωηρώς διά την ενδεχόμενη σύμπραξιν αστικών κομμάτων μετά των κομμουνιστών». Και πρόσθεσε: «Τούτο, δεν θα άφηνε τον στρατόν αδιάφορον, διότι οι κομμουνισταί επιδιώκουν την οπωσδήποτε ανατροπήν όχι μόνο του υφισταμένου πολιτεύματος, αλλά και αυτού του κοινωνικού καθεστώτος».²²⁰ Το διάβημα, όπως και το περιεχόμενο του, επιβεβαίωσε με ανακοίνωση του στις 3 Μαρτίου το πολιτικό γραφείο του πρωθυπουργού.²²¹ Το συγκεκριμένο διάβημα αποτελούσε μια ευθεία απειλή για τη στάση του στρατού σε ενδεχόμενη σύμπραξη βενιζελικών – κομμουνιστών (αλλά και όχι μόνο, καθώς έβαζε στο κάδρο το σύνολο των αστικών

²¹⁹ *Ελληνικό Μέλλον*, 2/3/1936.

²²⁰ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 3/3/1936.

²²¹ Συγκεκριμένα η ανακοίνωση του πρωθυπουργικού γραφείου ανέφερε ότι «προς αποκατάστασιν της αληθείας (...) ο υπουργός των Στρατιωτικών κ. Παπάγος απλώς και μόνον μετεβίβασεν εις τον κ. Πρωθυπουργόν το γενόμενον προς αυτόν διάβημα εκ μέρους των εν Αθήναις σωματαρχών δι' ου εδηλούτο ότι ο στρατός δεν θα έμενεν αδιάφορος εις περίπτωσιν συμπράξεως αστικών κομμάτων και κομμουνιστών». *Πρωία*, 4/2/1936. Βλ. επίσης Γεώργιος Βούρος, *ο.π.*, σελ. 541.

κομμάτων), ενώ δυσχέραινε εκ των πραγμάτων την τήρηση του Συμφώνου από τους Φιλελευθέρους, ακόμα και εάν υποθεθεί ότι είχαν τέτοια πρόθεση.

Η συνέχεια δόθηκε λίγες μέρες αργότερα, στις 5 Μαρτίου. Μία μέρα πριν τη σύγκληση της ολομέλειας για την εκλογή του προεδρείου της Βουλής και εν μέσω συνεχιζόμενων δημοσιευμάτων για τη στάση των κομμουνιστών στη ψηφοφορία, ο Αλ. Παπάγος κατόπιν σύσκεψης στο υπουργείο Στρατιωτικών, επισκέφθηκε τον Γεώργιο Β΄. Εκεί, ο Παπάγος του διεμήνυσε ότι μία κυβερνητική λύση, με τη συμμετοχή των κομμουνιστών, δεν θα γινόταν ανεκτή από το στράτευμα. Ο Γεώργιος Β΄, ο οποίος όπως φαίνεται προσανατολιζόταν ήδη προς αυτήν την κατεύθυνση μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων μεταξύ Φιλελεύθερων και Λαϊκών, κάλεσε στα ανάκτορα την ίδια μέρα τον Ιωάννη Μεταξά και του ανέθεσε το υπουργείο Στρατιωτικών με αποστολή να καταφέρει να πειθαρχήσει το στράτευμα.²²² Ο Μεταξάς αποδέχτηκε τη θέση, ενώ και ο Δεμερτζής όταν κλήθηκε για να ενημερωθεί από τον βασιλιά για την απόφαση του αυτή, δέχτηκε την αλλαγή.²²³

Η συγκεκριμένη εξέλιξη δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία. Ενδεικτικά ο Ι. Μεταξάς έγραφε στο «Ημερολόγιο» του, ότι έπειτα από συνάντηση με το βασιλιά στις 27 Φεβρουαρίου έγινε μία πρώτη συζήτηση επί του θέματος. Σημείωνε χαρακτηριστικά ο Μεταξάς: «Βράδυ εις Β. Μακρά συνδιάλεξις. Διστακτικός. Αλλά άγεται προς την λύσιν μου».²²⁴ Η εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος* μάλιστα, την ίδια μέρα που αναγράφει ο Μεταξάς ότι έγινε η συνάντηση του με το βασιλιά, ανέφερε ότι σύμφωνα με πληροφορίες αν δεν βρεθεί κυβερνητική λύση ο βασιλιάς θα αναθέσει την εντολή στον Μεταξά και αν τα κόμματα στη Βουλή δεν τον στηρίξουν, θα δώσει στην κυβέρνηση του «ευρύτατα δικαιώματα».²²⁵ Ανεξαρτήτως λοιπόν του κατά πόσο ήταν έγκυρες οι συγκεκριμένες «πληροφορίες» (που αποδείχτηκαν όντως έγκυρες), υπήρχαν δημοσιευμένες από νωρίς οι προθέσεις του βασιλιά για τη λύση Μεταξά σε

²²² Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΕ', ο.π., σελ. 375.

²²³ Ο Γεώργιος Β΄ αξιοποίησε μάλιστα καταχρηστικά στη συγκεκριμένη περίπτωση το άρθρο 31 του Συντάγματος 1864/1911 που είχε επαναφέρει ο Κονδύλης και αναγνώριζε το δικαίωμα του βασιλιά να διορίζει και να παύει υπουργούς. Ειρωνικά, ο Μεταξάς δεν επρόκειτο να εγκαταλείψει τη θέση του υπουργού Στρατιωτικών μέχρι τον θάνατο του τον Ιανουάριο του 1941. Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ο.π., σελ. 101 – 102.

²²⁴ Φαίδων Βρανάς (επιμέλεια), *Ιωάννης Μεταξάς: Το προσωπικό του ημερολόγιο 1933-1941*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1960, σελ. 196.

²²⁵ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 27/2/1936.

περίπτωση που δεν γινόταν κατορθωτό να επιτευχθεί συνεννόηση Φιλελεύθερων και Λαϊκών. Χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Πρωία* ανέφερε στις 6 Μαρτίου στο κύριο άρθρο της, ότι μετά την ορκωμοσία ο Μεταξάς μετέβη στο υπουργείο Στρατιωτικών ως «κύριος της καταστάσεως και – δεν είναι δυνατόν να αποκρυβή – ουσιαστικός κυβερνήτης της χώρας».²²⁶

Οι βενιζελικοί δεν αντέδρασαν στην πρωτοβουλία αυτή του βασιλιά. Αντιθέτως χαρακτηριστική για τη στάση που κράτησαν απέναντι στην υπουργοποίηση Μεταξά, είναι η επιστολή του ιδρυτή του κόμματος των Φιλελευθέρων, Ελευθέριου Βενιζέλου, προς τον Λουκά Ρούφο στις 9 Μαρτίου, λίγες μέρες πριν τον θάνατο του. «Δεν είναι ανάγκη να σου είπω – έγραφε ο Ε. Βενιζέλος – πόσο ζωηρά είναι η χαρά μου διότι ο Βασιλεύς απεφάσισε να πατάξει επί τέλους τας διηνεκείς επεμβάσεις των στρατιωτικών παραγόντων, απομακρύνοντας από την κυβέρνησιν, μετά την τελευταίαν αυθάδειαν των, τους Παπάγον και Πλατήν και αναθέσας το υπουργείο των Στρατιωτικών εις τον Μεταξάν (...) Από μέσα από την καρδιά μου αναφωνώ: Ζήτω ο βασιλεύς».²²⁷

Το ΚΚΕ από την πλευρά του είχε διαφορετική άποψη. Ο *Ριζοσπάστης* στις 8 Μαρτίου, προειδοποιούσε στο κύριο άρθρο ότι αν και αποσοβήθηκε με την απόλυση Παπάγου η απειλή άμεσης εγκαθίδρυσης δικτατορίας από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, εντούτοις ο κίνδυνος αυτός δεν απομακρύνθηκε καθώς ο Μεταξάς έχει ως «κυριότερο σκοπό της ζωής του», «να γίνει δικτάτορας του τόπου αυτού». Στη συνέχεια κάνοντας αναδρομή στα πεπραγμένα του, κατέληγε ότι με βάση αυτά τα «προσόντα» του, το παλάτι τον θεωρεί τον καταλληλότερο για την εγκαθίδρυση μοναρχικής δικτατορίας. Υπό αυτήν την έννοια, το άρθρο εγκαλούσε τους βενιζελικούς ότι με την υποστήριξη που δίνουν στον Μεταξά, «γίνονται συνένοχοι στην εγκαθίδρυση μίας ανοιχτής μοναρχικής δικτατορίας, και συμπληρώνουν έτσι την προδοσία των δημοκρατικών μαζών που περίμεναν και απαιτούσαν από αυτούς

²²⁶ *Πρωία*, 6/3/1936.

²²⁷ Ο Ι. Κολιόπουλος αναφέρει ότι ο Βενιζέλος υιοθέτησε αυτή τη στάση λόγω της αδυναμίας του να διακρίνει τα όσα θα ακολουθούσαν με τη δικτατορία Μεταξά. Αντίθετα έβλεπε στο πρόσωπο του βασιλιά Γεώργιου Β' αυτόν που θα μπορούσε να επιτύχει τη συμφιλίωση των δύο παρατάξεων και τον τερματισμό του διχασμού. Ιωάννης Κολιόπουλος, *ο.π.*, σελ. 376.
Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, *ο.π.*, σελ. 819-820.

να αποδεχτούν τους όρους του Παλλαϊκού Μετώπου (...) να συγκροτήσουν κοινοβουλευτική κυβέρνηση».²²⁸

²²⁸ «Μεταξάς ο εχθρός του λαού». *Ριζοσπάστης*, 8/3/1936.

Κεφάλαιο 8: Η συζήτηση στη Βουλή και στον Τύπο για την εκλογή του προέδρου της Βουλής στο πλαίσιο του Συμφώνου Σοφούλη – Σκλάβαινα

Στο φόντο αυτών των εξελίξεων συνήλθε στις 6 Μαρτίου η ολομέλεια της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής για την εκλογή του προέδρου του σώματος. Υποψήφιοι ήταν ο Θεμιστοκλής Σοφούλης για τους Φιλελεύθερους, ο Χαράλαμπος Βοζίκης για το Λαϊκό κόμμα και ο Γιώργος Σιάντος για το Παλλαϊκό Μέτωπο. Κατά την πρώτη ψηφοφορία, οι υποψήφιοι συγκέντρωσαν δύναμη αναλογική περίπου με την κοινοβουλευτική δύναμη των παρατάξεων τους. Σε 296 ψηφίσαντες, 142 ψήφους έλαβε ο Σοφούλης, 139 ο Βοζίκης και 13 ο Σιάντος. Βρέθηκαν επίσης ένα λευκό και ένα άκυρο.²²⁹

Ο προσωρινός πρόεδρος του σώματος Σ. Μπαλάνος δήλωσε ότι κατόπιν αυτού του αποτελέσματος, θα έπρεπε η εκλογή να επαναληφθεί άλλη μέρα. Ο Θεμ. Σοφούλης αντέδρασε και ζήτησε η ψηφοφορία να επαναληφθεί αμέσως. Εκ μέρους της ΓΛΡΕ ο Θ. Τουρκοβασίλης αντέτεινε ότι προτιμότερο θα ήταν να αναβληθεί η ψηφοφορία για άλλη μέρα, αφού μία δεύτερη ψηφοφορία χωρίς αποτέλεσμα θα έπληττε το κύρος του κοινοβουλίου. Ο Σοφούλης επέμεινε να διεξαχθεί την ίδια μέρα και επικαλέστηκε ότι αυτό επιθυμούσε η πλειοψηφία του σώματος. Ο Τουρκοβασίλης απάντησε ότι από την επιμονή του Σοφούλη συμπεραίνει πως έχει εξασφαλίσει τη στήριξη των κομμουνιστών βουλευτών και ζήτησε από αυτούς να το δηλώσουν εφόσον έχουν πρόθεση να ψηφίσουν τον Σοφούλη για να επαναληφθεί η ψηφοφορία.²³⁰ Ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του Παλλαϊκού Μετώπου Στ. Σκλάβαινας απαντώντας, διαφώνησε με την αναβολή καθώς όπως τόνισε, «υπάρχουν σπουδαία προβλήματα που χρειάζεται να αντιμετωπισθούν, όπως ο κίνδυνος της

²²⁹ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ο.π., σελ. 5 - 7. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι εκτός των 141 βενιζελικών βουλευτών, υπέρ του Σοφούλη ψήφισε και ο ένας βουλευτής του ΑΚΕ (ομάδα Σοφιστών – Γαβριηλίδης), Α. Παγκούτσος. Βλ. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 820. Από τους 15 βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου απουσίαζαν ο Βασίλης Νεφελούδης ο οποίος καταδιώκονταν και ο Βασίλης Βέρβερης που είχε συλληφθεί. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 201.

²³⁰ Η συγκεκριμένη τοποθέτηση του Θ. Τουρκοβασίλη κατά πάσα πιθανότητα βασιζόταν στη φημολογία που είχε αναπτυχθεί στον Τύπο τις προηγούμενες για ύπαρξη συμφωνίας μεταξύ Φιλελευθέρων και Παλλαϊκού Μετώπου.

εγκαθιδρύσεως της Δικτατορίας», τα οποία συνηγορούν να συγκροτηθεί χωρίς καθυστέρηση η Βουλή σε σώμα.²³¹

Στη συνέχεια, μπροστά στο ενδεχόμενο της εκλογής του Σοφούλη με τις ψήφους του Παλλαϊκού Μετώπου οι τόνοι ανέβηκαν από τους αντιβενιζελικούς βουλευτές με αποτέλεσμα να διακοπεί προσωρινά η συνεδρίαση του σώματος.²³² Ενδεικτικά ο Ν. Δρούγκας από το Λαϊκό Κόμμα είπε ότι δεν είναι δυνατόν τις τύχες του έθνους να ρυθμίζουν οι υπονομευτές του και ο Μ. Μαντάς από τη ΓΛΡΕ, επεσήμανε ότι δεν μπορεί να επιτρέψουν να γίνει η ψηφοφορία εκτός και αν ο Σοφούλης δηλώσει ότι δεν θα στηριχθεί στις ψήφους των κομμουνιστών. Αλλά και μετά την διακοπή, ένας από τους ψηφοσυλλέκτες που όρισε το προεδρείο, ο Κ. Καλκάνης αρνήθηκε να συμμετέχει, δηλώνοντας ότι δεν γίνεται «οι εμπρησταί του Κράτους να διευθύνουν τας τύχας της Βουλής».²³³

Τελικά η ψηφοφορία επαναλήφθηκε αυθημερόν, με τον Θεμ. Σοφούλη να λαμβάνει 158 ψήφους και τον Χ. Βοζίκη 137, ενώ βρέθηκε ένα άκυρο. Τον Σοφούλη στήριξαν οι 13 βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου, ενώ σύμφωνα με τον Γ. Δαφνή, τον ψήφισαν και 3 βουλευτές του κόμματος Κονδύλη (ΕΡΚ).²³⁴ Το συγκεκριμένο αποτέλεσμα προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων. Σε ένδειξη διαμαρτυρίας οι αντιβενιζελικοί βουλευτές αποχώρησαν, με την εκλογή του υπόλοιπου προεδρείου παρ' όλα αυτά να πραγματοποιείται κανονικά.²³⁵ Ο βουλευτής της ΓΛΡΕ Πανταζής Σταμούλης μάλιστα, κατέθεσε στο προεδρείο δήλωση ότι αρνείται ψήφο και αποχωρεί, καθώς «δεν είναι έντιμον εις κόμμα αστικόν να εκλέγη εκ των μελών του Πρόεδρον με ψήφους κομμουνιστικάς».²³⁶ Ο Σοφούλης στον λόγο του δήλωσε ότι η συγκρότηση της Βουλής σε σώμα σηματοδοτεί τον τερματισμό της πολιτικής ανωμαλίας και αποτελεί την αφετηρία μίας περιόδου αδιατάρακτης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αφού δήλωσε ότι ως πρόεδρος της Βουλής θα

²³¹ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ο.π., σελ. 6.

²³² Σύμφωνα με τον Σπύρο Λιναρδάτο, η επιμονή για αναβολή της συνεδρίασης από πλευράς αντιβενιζελικών κομμάτων, προερχόταν από την υποψία ότι τον Σοφούλη θα στήριζαν πέρα από το Παλλαϊκό Μέτωπο και κάποιοι αντιβενιζελικοί βουλευτές. Επέλεξαν επομένως αυτήν την τακτική για να κερδίσουν χρόνο. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 201.

²³³ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ο.π., σελ. 7.

²³⁴ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 820. Βλ. επίσης Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, ο.π., σελ. 543.

²³⁵ Γρηγόριος Δαφνής, ο.π.

²³⁶ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ο.π., σελ. 7.

λειτουργήσει ως «αμερόληπτος ρυθμιστής των εργασιών του Σώματος», συνέχισε: «Το έθνος ημών πολλαπλώς δοκιμασθέν κατά το πρόσφατον παρελθόν (...), αισθάνεται τώρα μίαν ψυχικήν αναθάρρυσιν διότι ελπίζει ότι η σημερινή κανονική συγκρότησις της εθνικής αντιπροσωπείας, τερματίζουσα την περίοδον των ανωμαλιών, θα αποτελέση την ασφαλή αφετηρίαν προς μίαν νέαν πολιτικήν ζωήν».²³⁷

Ωστόσο αυτό το συμβιβαστικό πνεύμα της ομιλίας του Σοφούλη, της πρώτης του με την ιδιότητα του προέδρου της Βουλής, δεν συμβάδιζε με τα όσα διαδραματίστηκαν εντός και εκτός του κοινοβουλίου κατά τη διάρκεια της θυελλώδους συνεδρίασης. Μέσα από τις σελίδες του Τύπου μαθαίνουμε περισσότερες λεπτομέρειες για τα όσα ακολούθησαν την ψηφοφορία και κυρίως τις έντονες αντιδράσεις των αντιβενιζελικών βουλευτών, αλλά και πολιτών που παρακολουθούσαν τη συνεδρίαση από τα θεωρεία της Βουλής. Αν και το σύνολο της αντιβενιζελικής παράταξης αντέδρασε σε αυτήν την εξέλιξη, οι βουλευτές του κόμματος Θεοτόκη φαίνεται να είχαν τις πιο ακραίες αντιδράσεις, σε βαθμό να απειληθούν ακόμα και βίαια επεισόδια εντός του κοινοβουλίου.²³⁸

Χαρακτηριστικά το ρεπορτάζ του *Ριζοσπάστη* την επόμενη μέρα, αναφέρει ότι μόλις γίνεται γνωστό το αποτέλεσμα αντιβενιζελικοί βουλευτές «ουρλιάζουν (...), βρίζουν, μουτζώνουν, προσπαθούν να σπάσουν τα καθίσματα της Βουλής» και φωνάζουν: «Κομμούνα», «Μόσχα», «Οι κομμουνιστές μας διευθύνουν», «Να πάτε στη Μόσχα». Σχολιάζει δε για το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας στο κύριο άρθρο της η εφημερίδα, ότι «η χθεςινή συνεδρίαση της βουλής θα παραμείνει σα μία ιστορική ημέρα στην πάλη που διεξάγουν οι εργαζόμενες μάζες για τη συντριβή κάθε δικτατορικής απόπειρας και φασιστικής επιβουλής». Και συνεχίζει ερμηνεύοντας τις θυελλώδεις αντιδράσεις: «Η προσπάθεια των αντιβενιζελικών γενικά και των αδιαλλάκτων ειδικά κατά τη συνεδρίαση να ματαιώσουν την εκλογή του προέδρου και να διαλύσουν τη συνεδρίαση, για να τους δοθεί και πάλι καιρός να συνωμοτούν και να ετοιμάζουν τις ανωμαλίες, συντρίφτηκε μπροστά στην αποφασιστική, θαρραλέα και κατηγορηματική στάση των βουλευτών του Παλλαϊκού Μετώπου, που αξίωσαν αμέσως (...) να συγκροτηθεί σε σώμα η βουλή».²³⁹ Η παραπάνω θέση

²³⁷ Ο.π.

²³⁸ *Βραδυνή*, 7/3/1936.

²³⁹ *Ριζοσπάστης*, 7/3/1936.

φανερώνει ότι για το ΚΚΕ η εκλογή του Σοφούλη ως προέδρου της Βουλής κατ' εφαρμογή του Συμφώνου του Φεβρουαρίου, αποτελούσε έναν κρίσιμο κρίκο για την αποτροπή του φασιστικού κινδύνου και την υλοποίηση του μίνιμουμ κυβερνητικού προγράμματος που είχε αποφασίσει το 6ο συνέδριο του Κόμματος δύο μήνες πριν.

Αλλά για τις αντιδράσεις που προκάλεσε εντός του κοινοβουλίου η εκλογή Σοφούλη και τα όσα διαδραματίστηκαν, είναι άκρως κατατοπιστικές και οι ανταποκρίσεις του αντιβενιζελικού Τύπου καθώς αποτυπώνουν το διχαστικό κλίμα που επικράτησε έπειτα από την ψηφοφορία. Από το ρεπορτάζ της *Πρωίας* πληροφορούμαστε ότι αμέσως μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων της δεύτερης ψηφοφορίας «αληθής θύελλα εκσπά από της πλευράς των αντιβενιζελικών κομμάτων (...) Δημιουργείται πανδαιμόνιον πραγματικών. Ουδείς δύναται να αντιληφθή τίποτε, εκτός ενός παρατεταμένου εκκωφαντικού θορύβου, όστις προκαλείται από της πλευράς κυρίως των Θεοτοκικών βουλευτών. Η συμμετοχή των θεωρείων εις τας αποδοκιμασίας κατά της εκλογής του κ. Σοφούλη, επαυξάνει το πανδαιμόνιον».²⁴⁰ Η *Ακρόπολις* αναφέρει ότι όταν στη συνέχεια ο Θ. Σοφούλης καταλαμβάνει την προεδρική έδρα για να εκφωνήσει τον λόγο του οι αντιδράσεις κορυφώνονται και όταν τελικά το κάνει «ουδείς δύναται να τον ακούσει» λόγω του θορύβου των αποδοκιμασιών. Τελικά ο Σοφούλης κάλεσε την φρουρά να εκκενώσει τα θεωρεία όπου παρεβρισκόταν πλήθος πολιτών και από τα οποία ακούγεται πλέον διαρκώς «Ζήτω η δικτατορία», «Κάτω ο κομμουνισμός», ενώ ακόμα και μετά την εκκένωση των θεωρείων, «γίνονται επιθέσεις προς ανακατάληψιν των, (...) που το φανερώνουν τα επανειλημμένα απότομα κτυπήματα των θυρών».²⁴¹ Η *Ακρόπολις* αναφέρει επίσης χαρακτηριστικά, ότι όταν κάποια στιγμή προηγουμένως εισήλθε στην αίθουσα ο Μεταξάς, ακούστηκαν από τα θεωρεία ζητωκραυγές: «Ζήτω ο Μεταξάς! Δικτατορία! Ζήτω η δικτατορία του Μεταξά!».²⁴² Η εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος*, περιγράφει πως το τεταμένο κλίμα μεταξύ των βουλευτών οδήγησε σε παραλίγο συμπλοκή μεταξύ τους, με τους αντιβενιζελικούς να φωνάζουν: «Έξω οι κομμουνισταί», «έξω οι εχθροί της κοινωνίας», «ντροπή σας να φέρνετε τον κομμουνισμό μέσα στο σπίτι μας. Αυτό είναι προδοσία», με τον βουλευτή των

²⁴⁰ *Πρωία*, 7/3/1936.

²⁴¹ *Ακρόπολις*, 7/3/1936.

²⁴² *Ακρόπολις*, 7/3/1936.

Φιλελευθέρων Βουδούρη να απαντά: «Εσείς, με την τακτική σας τους φέρατε, και έπρεπε μα την αλήθεια, να είναι όχι δεκαπέντε, αλλά διακόσιοι, για να βάλετε γνώση».²⁴³

Αμέσως μετά τη συνεδρίαση, η Κοινοβουλευτική Ομάδα του Παλλαϊκού Μετώπου εξέδωσε ανακοίνωση με την οποία εξηγούσε τη στάση της κατά την ψηφοφορία. Σε αυτήν ανέφερε πως είναι γνωστό ότι την χωρίζουν βασικές προγραμματικές διαφορές με όλα τα αστικά κόμματα, γι' αυτό και στην πρώτη ψηφοφορία στήριξε τον υποψήφιο της. Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη ότι το συμφέρον του ελληνικού λαού επιβάλλει την καταπολέμηση δικτατορικών κινήσεων από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο και το γεγονός ότι ο αρχηγός των Φιλελευθέρων με δηλώσεις του δεσμεύτηκε να πάρει μέτρα για να αποκαταστήσει τις λαϊκές ελευθερίες, να παρέχει γενική πολιτική αμνηστία και να πάρει μέτρα για την οικονομική ανακούφιση του λαού, αποφάσισε να του δώσει την ψήφο ανοχής κατά τη δεύτερη ψηφοφορία. Τέλος, η ανακοίνωση διευκρίνιζε ότι το Παλλαϊκό Μέτωπο θα είναι απέναντι σε οποιοδήποτε αντιλαϊκό μέτρο θα έπαιρνε ενδεχομένως η συγκεκριμένη κυβέρνηση.²⁴⁴

Πράγματι, ο Σοφούλης με δηλώσεις του στις απογευματινές εφημερίδες την ημέρα της συνεδρίασης, είχε πει ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων εφόσον αναλάβει το σχηματισμό κυβέρνησης «θα εφαρμόσει όλα τα μέτρα, διά των οποίων θα εξασφαλισθούν και θα κατοχυρωθούν οι λαϊκές ελευθερίες και θα καταργηθούν τους νόμους, δι' των περιορίζεται η λαϊκή κυριαρχία (...), θα επιδιώξει δε δι' ειλικρινούς εφαρμογής σειράς μέτρων να βελτιώσει και ανακουφίσει την οικονομική θέση του ελληνικού Λαού».²⁴⁵ Αλλά ταυτόχρονα ο Σοφούλης είχε σπεύσει με δηλώσεις του στις πρωινές εφημερίδες την ίδια ημέρα να αναφερθεί και στο ενδεχόμενο αδυναμίας εξασφάλισης μίας «ικανής πλειοψηφίας επί της οποίας θα δύναται να στηριχθεί κοινοβουλευτική Κυβέρνησις». Σε αυτήν την περίπτωση σύμφωνα με τον Σοφούλη, «το Φιλελεύθερον κόμμα είναι διατεθειμένον να υποστηρίξει και οιαδήποτε ουδετέραν Κυβέρνησιν», αρκεί αυτή να έχει ως πρόγραμμα και να δεσμευτεί να

²⁴³ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 7/3/1936. Βλ. επίσης, *Ακρόπολις*, 7/3/1936.

²⁴⁴ *Ριζοσπάστης*, 7/3/1936.

²⁴⁵ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 203. *Έθνος*, 6/3/1936.

εφαρμόσει τα παραπάνω.²⁴⁶ Με αυτόν τον τρόπο οι δηλώσεις Σοφούλη αποτέλεσαν προπομπό τόσο για την εκλογή του ως προέδρου της Βουλής με τις ψήφους του Παλλαϊκού Μετώπου, όσο και για την αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης με τη συγκεκριμένη πλειοψηφία και τη συνακόλουθη στήριξη του στην κυβέρνηση Δεμερτζή – Μεταξά.²⁴⁷

Αναμενόμενα, η στήριξη του Παλλαϊκού Μετώπου στον Θ. Σοφούλη, πυροδότησε νέα ένταση και διεύρυνε το χάσμα μεταξύ των δύο μεγάλων παρατάξεων: Την επόμενη μέρα της συνεδρίασης, ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος Παναγής Τσαλδάρης επανέλαβε ότι δεν βλέπει να υπάρχει δυνατότητα συνεννόησης με το κόμμα των Φιλελευθέρων και μόνη δυνατή λύση βλέπει πλέον μόνο τις εκλογές. Από την πλευρά του ο Ι. Θεοτόκης, αφού χαρακτήρισε δικαιολογημένες τις αντιδράσεις των βουλευτών του, δήλωσε ότι η συνεργασία Φιλελεύθερων – Κομμουνιστών θίγει την ίδια την υπόσταση του κοινωνικού καθεστώτος και ότι το κόμμα του δεν πρόκειται να ανεχθεί μία τέτοια κυβέρνηση.²⁴⁸ Αλλά και ο Σοφούλης αφού παρέλαβε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Γεώργιο Β΄ στις 7 Μαρτίου, δήλωσε ότι θα προσπαθήσει να σχηματίσει κυβέρνηση συνασπισμού με το Λαϊκό κόμμα, χωρίς όμως να είναι αισιόδοξος για επίτευξη συμφωνίας, καθώς «τα χθεσινά γεγονότα επηρέασαν ψυχολογικώς την κατάσταση». ²⁴⁹

Οντως ο Σοφούλης τις επόμενες μέρες κατέβαλλε προσπάθειες σχηματισμού οικουμενικής κυβέρνησης με τη συμμετοχή των αντιβενιζελικών. Ωστόσο αυτές προσέκρουσαν στην άρνηση των αδιάλλακτων των δύο παρατάξεων και ειδικά του Ι. Θεοτόκη.²⁵⁰ Έτσι, μετά την νέα αποτυχία συνεννόησης, ο Σοφούλης επέστρεψε την εντολή στον βασιλιά στις 11 Μαρτίου. Ο Σοφούλης εισηγήθηκε τη δημιουργία νέας υπηρεσιακής κυβέρνησης από τον Δεμερτζή, στην οποία οι βενιζελικοί θα έδιναν ψήφο εμπιστοσύνης. Ζήτησε μάλιστα από τον Γεώργιο, να παραμείνει ο Μεταξάς στη θέση του υπουργού Στρατιωτικών.²⁵¹ Σαν εναλλακτική λύση σε περίπτωση που ο

²⁴⁶ *Ακρόπολις*, 6/3/1936.

²⁴⁷ Εντύπωση προκαλεί προφανώς το γεγονός ότι η συγκεκριμένη κυβέρνηση δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις που ο Σοφούλης είχε θέσει, αλλά παρ' όλα αυτά οι Φιλελεύθεροι τη στήριξαν.

²⁴⁸ *Βραδυνή*, 7/3/1936.

²⁴⁹ *Βραδυνή*, 7/3/1936.

²⁵⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 204.

²⁵¹ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΕ', ό.π., σελ. 377.

Δεμερτζής αρνιόταν, ο Σοφούλης πρότεινε το σχηματισμό κυβέρνησης από την βενιζελική παράταξη, με τη συμμετοχή σε αυτή μετριοπαθών αντιβενιζελικών. Τελικά στις 14 Μαρτίου ορκίστηκε η δεύτερη κυβέρνηση Δεμερτζή, στην οποία ο Μεταξάς ορίστηκε εκτός από υπουργός Στρατιωτικών και αντιπρόεδρος της. Με αυτήν την εξέλιξη άνοιγε διάπλατα γι' αυτόν ο δρόμος προς την εξουσία.²⁵²

Από τα παραπάνω, είναι φανερό ότι παρά την αντιπαράθεση που εκτυλίχθηκε στις 6 Μαρτίου στη Βουλή με αφορμή την εκλογή Σοφούλη με τις ψήφους του Παλλαϊκού Μετώπου, οι Φιλελεύθεροι δεν είχαν πρόθεση για δημιουργία κυβέρνησης των βενιζελικών κομμάτων με την ψήφο ανοχής του ΚΚΕ. Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ενώ οι Φιλελεύθεροι διέθεταν την κοινοβουλευτική πλειοψηφία ώστε να σχηματίσουν κυβέρνηση και να εφαρμόσουν τη συμφωνία του Φεβρουαρίου, δεν το επιχείρησαν καν. Κατά μία άλλη ερμηνεία σύμφωνα με τον Gunnar Hering, ο Σοφούλης επηρεάστηκε από τις έντονες αντιδράσεις των φανατικών και των δύο παρατάξεων κατά την εκλογή του ως πρόεδρος της Βουλής, και δεν επιχείρησε να σχηματίσει κυβέρνηση βενιζελικών με την ψήφο ανοχής των κομμουνιστών.²⁵³ Μία άλλη εκδοχή τέλος, έδινε δημοσίευμα της εφημερίδας *Πρωία* στις 27 Φεβρουαρίου επικαλούμενο πληροφορίες προερχόμενες από κύκλους του κόμματος των Φιλελευθέρων. Σύμφωνα με αυτές, ο Σοφούλης δεν είχε εξαρχής πρόθεση να σχηματίσει κυβέρνηση στηριζόμενη στις ψήφους των κομμουνιστών, αλλά να επιδιώξει κυβέρνηση συνασπισμού με το Λαϊκό κόμμα και σε περίπτωση αποτυχίας να παραδώσει την εντολή υποδεικνύοντας στον βασιλιά να σχηματίσει ουδέτερη εξωκοινοβουλευτική κυβέρνηση. Τα παραπάνω αποτελούσαν σύμφωνα με τις ίδιες πηγές, «κατηγορηματικές οδηγίες» που είχε δώσει ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος προς τον Σοφούλη.²⁵⁴

Δεν μπορεί να αγνοηθεί σε καμία περίπτωση το γεγονός ότι, πέραν όλων των άλλων, το καθοριστικό διακύβευμα για τη διαμόρφωση της πολιτικής τακτικής από

²⁵² Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 820 - 821.

²⁵³ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 1268.

²⁵⁴ *Πρωία* 27/2/1936. Στην παραπάνω εκδοχή συνηγορεί και η επιστολή του Ελευθέριου Βενιζέλου προς τον φίλο του Βασίλειο Σκουλά στις 30 Ιανουαρίου 1936. Πέρα από τη συγκεκριμένη τακτική που υποδείκνυε ο Βενιζέλος και για την οποία ο Σοφούλης του διεμήνυσε μέσω του Σκουλά ότι τον βρίσκει σύμφωνο, ο Βενιζέλος φαίνεται επίσης ότι ήταν ενάντιος στο ενδεχόμενο σχηματισμού κυβέρνησης με την ανοχή των κομμουνιστών. Για την άποψη του αυτή, ο Βενιζέλος είχε ενημερώσει τον Σοφούλη σε νέα του επιστολή στις 5 Φεβρουαρίου. Βλ. Μανώλης Κούμας, *1936. Η επιβολή της δικτατορίας Μεταξά*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2020, σελ. 149-152.

βενιζελική παράταξη τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν η επίλυση του ζητήματος που προέκυψε από τις αθρόες εκκαθαρίσεις μετά το αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα του 1935. Η επιδίωξη των Φιλελευθέρων, αλλά και των υπόλοιπων βενιζελικών ηγετών του Δημοκρατικού Συνασπισμού, να καταφέρουν να επανακτήσουν τα ερείσματα τους στον κρατικό μηχανισμό μέσω της επαναφοράς των αποτάκτων στο στράτευμα και σε άλλους κρίσιμους τομείς των κρατικών θεσμών, καθόριζε σε μεγάλο βαθμό και τη στάση τους απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις. Μία στάση που έγινε σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό φανερή την κρίσιμη περίοδο από τον Απρίλιο του 1936 μέχρι και την κήρυξη της δικτατορίας. Από τη στιγμή λοιπόν που η συναίνεση με τους αντιβενιζελικούς θεωρούνταν ο πιο ασφαλής και ομαλός δρόμος για τη λύση του αποτακτικού ζητήματος, επιλέχθηκε και η συγκεκριμένη κυβερνητική διέξοδος.

Όσον αφορά την οπτική του ΚΚΕ για τα γεγονότα, είναι διαφωτιστική η ομιλία του Νίκου Ζαχαριάδη στην Κ.Ε. του Κόμματος την επόμενη μέρα της συνεδρίασης της Βουλής, στις 7 Μαρτίου, όπως αυτή δημοσιεύτηκε στον *Ριζοσπάστη*. Σε αυτήν ο Ζαχαριάδης έδωσε το γενικό περίγραμμα της τακτικής που ακολούθησε το Παλλαϊκό Μέτωπο και ποια ήταν η στόχευση του: «Στην προηγούμενη συνεδρίαση μας εγκρίναμε τη συμφωνία που είχε γίνει με το κόμμα των Φιλελευθέρων για την παροχή σ' αυτό ψήφου ανοχής, όταν θα σχημάτιζε κυβέρνηση, με την προϋπόθεση ότι θα δεχότανε και θα εφαρμόζε τους γνωστούς όρους του Παλλαϊκού Μετώπου. (...) Κάθε μέρα και πιο πολύ γινότανε φανερό ότι η πλουτοκρατική κλίκα στις κορυφές του κόμματος των Φιλελευθέρων πίεζε και έσπρωχνε το κόμμα αυτό προς μία συνθηκολόγηση και συμφωνία με τον στρατιωτικό σύνδεσμο και την ανοιχτή αντιβενιζελική αντίδραση. (...) Χαρακτηριστικό είναι ότι το κόμμα αυτό αρνήθηκε επίμονα και απόλυτα κάθε πρόταση μας για εξωκοινοβουλευτική λαϊκή κινητοποίηση και δράση ενάντια στις απειλητικές κινήσεις του στρατιωτικοφασιστικού συνδέσμου και τις δικτατορικές – φασιστικές κινήσεις. Το ίδιο χαρακτηριστικό είναι ότι (...) με ικανοποίηση δέχτηκε την ανάληψη από τον Μεταξά του υπουργείου των Στρατιωτικών. Και όμως ξέρουμε ότι από την πλευρά της φασιστικής – δικτατορικής απειλής ο Μεταξάς αποτελεί μεγαλύτερο κίνδυνο απ' ότι η κλίκα του Παπάγου, Πλατή (...) η κοινοβουλευτική ομάδα του Παλλαϊκού Μετώπου, καθορίζοντας τη στάση της μέσα στη Βουλή, ξεκίνησε από την ανάγκη να στερεώσει και πλαταίνει, όσο χωράει περισσότερο, τις δημοκρατικές

αντιφασιστικές θέσεις και να ικανοποιήσει τις πιο ζωτικές και άμεσες ανάγκες του εργαζόμενου λαού. (...) Το κόμμα των Φιλελευθέρων (...) συγκέντρωσε γύρω του, στις τελευταίες εκλογές, πλατειές λαϊκές δημοκρατικές μάζες που πριν την προδοσία του Βενιζέλου, έπαιρναν μέρος στο δημοκρατικό συνασπισμό και πάλευαν ενάντια στη μοναρχική παλινόρθωση. (...) Καθήκον δικό μας ήταν να διευκολύνουμε με μία σωστή κοινοβουλευτική ταχτική την εξωκοινοβουλευτική συγκέντρωση και δράση των δημοκρατικών αντιφασιστικών δυνάμεων».²⁵⁵

Γίνεται σαφές από αυτήν την τοποθέτηση ότι το Σύμφωνο Παλλαϊκού Μετώπου - Φιλελευθέρων έγινε υπό το πρίσμα της πολιτικής των Λαϊκών Μετώπων που διαμόρφωσε το 7ο Συνέδριο της ΚΔ, για συμφωνίες με αστικές πολιτικές δυνάμεις που θα εξυπηρετούν την ενότητα της εργατικής τάξης και τη συγκρότηση του λαϊκού μετώπου ενάντια στο φασισμό και τον πόλεμο, μέτωπο που μπορεί να αποκτήσει κοινοβουλευτική έκφραση και να φτάνει μέχρι το σχηματισμό κυβέρνησης. Γίνεται σαφές επίσης ότι σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται όλη η προσπάθεια που κατέβαλλε το ΚΚΕ, ιδίως από το φθινόπωρο του 1935, για κοινή δράση και συνεννόηση με το κόμμα που σύμφωνα με την εκτίμηση του εξακολουθούσε να συσπειρώνει την πλειοψηφία των «δημοκρατικών αντιφασιστικών δυνάμεων» του λαού. Υπό το ίδιο πρίσμα άλλωστε θα πρέπει να ιδωθεί και η συζήτηση με το Λαϊκό κόμμα..²⁵⁶ Βασική στόχευση αυτής της τακτικής, η ανάπτυξη ενός κινήματος που θα θέτει εμπόδια σε προσπάθειες επιβολής δικτατορίας και θα παλεύει ενάντια στην πολεμική εμπλοκή της χώρας. Παράλληλα, αυτή η προσπάθεια συνοδευόταν από την ανάδειξη της αναντιστοιχίας των δημοκρατικών - αντιφασιστικών διαθέσεων των βενιζελικών ψηφοφόρων με την ηγεσία του κόμματος των Φιλελευθέρων. Εξάλλου με βάση την ευρωπαϊκή εμπειρία, ακόμα και στην περίπτωση σχηματισμού μίας κυβέρνησης Λαϊκού Μετώπου, ο στόχος θα ήταν μέσω του ενιαίου εργατικού μετώπου ο λαός με τους αγώνες του να σπρώχνει όλο και πιο «αριστερά» την κυβέρνηση που αναμφισβήτητα θα χαρακτηριζόταν από

²⁵⁵ Στη συνέχεια ο Ζαχαριάδης ανέφερε ότι το Παλλαϊκό Μέτωπο όφειλε να αποσπάσει τις απαραίτητες δεσμεύσεις από τους Φιλελευθέρους πριν τους δώσει την ψήφο ανοχής του, ώστε να ξεσκεπάσουν τον διαφαινόμενο συμβιβασμό και συνθηκολόγηση τους με τη λύση Μεταξά. Για τη συνεδρίαση της Κ.Ε. του ΚΚΕ που έγινε στις 7 Μαρτίου, Βλ. *Ριζοσπάστης*, 11/3/1936.

²⁵⁶ Το ΚΚΕ απεύθυνε συχνά αντίστοιχα καλέσματα προς τους ψηφοφόρους του Λαϊκού κόμματος. Βλ. ενδεικτικά ένα τέτοιο κάλεσμα προς τους αντιβενιζελικούς εργαζόμενους, *Ριζοσπάστης*, 6/4/1936.

ταλαντεύσεις και δισταγμούς στην υλοποίηση του προγράμματος της.²⁵⁷ Όσο λοιπόν και αν ήταν δύσκολο το κόμμα των Φιλελευθέρων να εφαρμόσει ένα σοσιαλδημοκρατικού τύπου κυβερνητικό πρόγραμμα, η εκτίμηση του ΚΚΕ ότι συσπειρώνει την πλειοψηφία των εργατικών μαζών (και ειδικά των πιο ριζοσπαστικών), το ωθούσε σε αυτή τη στρατηγική επιλογή – στην Ελλάδα δεν υπήρχε εξάλλου τέτοιο μαζικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα .

Εντωμεταξύ το ΚΚΕ μέσω του *Ριζοσπάστη*, συνέχιζε να προειδοποιεί για το χαρακτήρα που θα είχε η νέα κυβέρνηση που προέκυψε έπειτα από την υπόδειξη των Φιλελευθέρων και τους κινδύνους που απέρρεαν από την ανάδειξη Μεταξά σε αντιπρόεδρο της κυβέρνησης. Στις 15 Μαρτίου, μία μέρα μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης Δεμερτζή – Μεταξά, ο *Ριζοσπάστης* ανέφερε ότι «έχουμε μία σοβαρή ανακατάταξη των στρατιωτικοφασιστικών δυνάμεων προς όφελος του αντιπροέδρου της νέας κυβέρνησης Μεταξά, που αποτελεί σήμερα τον πιο μεγάλο εχθρό του Λαού, γιατί με την προστασία και την βοήθεια της μοναρχίας προετοιμάζει το έδαφος για την εγκαθίδρυση φασιστικής μοναρχικής δικτατορίας». Πέρα όμως από αυτήν την πρόβλεψη για το που θα οδηγούσε η ανάδειξη του Μεταξά σε αντιπρόεδρο, η εφημερίδα του Κόμματος έβαζε στο στόχαστρο τον βενιζελισμό, ο οποίος με τη συνθηκολόγηση του «ολοκληρώνει την προδοσία της δημοκρατικής εντολής της τεράστιας πλειοψηφίας των εκλογέων του» και κατέληγε: «Μόνο μία λαϊκή δημοκρατική αντιφασιστική κυβέρνηση θα υπερασπίσει το λαϊκό συμφέρον».²⁵⁸ Από το παραπάνω απόσπασμα προκύπτει η αντιφατική πολιτική που ακολουθούσε ολόκληρη τη συγκεκριμένη περίοδο το ΚΚΕ. Πολεμική απέναντι στους Φιλελεύθερους για την «προδοσία» της δημοκρατικής εντολής που έλαβαν από τους ψηφοφόρους τους και ταυτόχρονα εκκλήσεις για δημιουργία κυβέρνησης από τη δημοκρατική – αντιφασιστική πλειοψηφία της Βουλής.

Όσον αφορά τη νέα κυβέρνηση, πραγματικά τα πρώτα σημάδια για τις διαθέσεις της απέναντι στις λαϊκές διεκδικήσεις δεν άργησαν να φανούν. Στο

²⁵⁷ Το παράδειγμα της Γαλλίας και εδώ είναι το πλέον χαρακτηριστικό. Το εκλογικό αποτέλεσμα του 1936 με την άνοδο του Λαϊκού Μετώπου στην εξουσία έδωσε ώθηση σε ένα πρωτοφανές κύμα καταλήψεων εργοστασίων που πίεσε την πλειοψηφία της Βουλής των αντιπροσώπων την πρώτη περίοδο της κυβέρνησης να θεσπίσει σαρωτικές αλλαγές στην εργατική νομοθεσία, αλλαγές που ξεπερνούσαν ακόμα και το πρόγραμμα που είχε υιοθετήσει το Λαϊκό Μέτωπο προεκλογικά. Joel Colton, *The Formation of the French Popular Front, 1934-1936*, ο.π., σελ. 22.

²⁵⁸ *Ριζοσπάστης*, 15/3/1936.

απεργιακό κύμα που ξέσπασε σε μία σειρά από κλάδους (όπως οι σιδηροδρομικοί, οι καπνεργάτες και οι αρτεργάτες),²⁵⁹ σε όλη τη χώρα τον Μάρτιο, ο υπουργός Εσωτερικών Γεώργιος Λογοθέτης απαντούσε ότι η κυβέρνηση θα εφαρμόσει «δρακόντεια μέτρα» κατά του κομμουνισμού και θα καταπνίγει κάθε απεργία.²⁶⁰ Ο πρωθυπουργός Κ. Δεμερτζής δήλωνε ότι θα παρθούν μέτρα με τα οποία «θα πατάσσει πάσα απόπειρα κομμουνιστική ή αναρχική προς διασάλευσιν της τάξεως». Ο ίδιος ο Μεταξάς από την πλευρά του ξεκαθάριζε ότι οι απεργίες θα απαγορευθούν τελείως.²⁶¹ Σε ανακοίνωση της Κ.Ε. του ΚΚΕ στις 25 Μαρτίου, τονιζόταν ότι μόλις ανέλαβε η «μεταξική κυβέρνηση» όπως την χαρακτήριζε, έγινε φανερό ποιο ήταν το έργο που ανέλαβε: τρομοκρατία, ακρίβεια, νέα φορολογία για τον εργαζόμενο λαό, την ίδια στιγμή που ξοδεύονταν δισεκατομμύρια για την προπαρασκευή νέων πολεμικών περιπετειών. Το ΚΚΕ κατήγγειλε «όλα τα πλουτοκρατικά κόμματα», ανάμεσα τους και τα βενιζελικά, που στήριζαν την κυβέρνηση και την αντιλαϊκή πολιτική της και ταυτόχρονα καλούσε σε λαϊκή δράση για να κλείσει ο δρόμος στο φασισμό και τον πόλεμο.²⁶² Με αυτόν τον τρόπο, γινόταν φανερό ότι μεγάλωνε ολοένα το χάσμα μεταξύ κομμουνιστών και Φιλελευθέρων ένα μόλις μήνα μετά την υπογραφή του Συμφώνου.

²⁵⁹ Η εφημερίδα *Ακρόπολις* στις αρχές Απριλίου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ευρισκόμεθα ενόπιον κύματος απεργιών (...) εργάται παντός είδους, βγαίνουν εις τους δρόμους. Η αστυνομία και η χωροφυλακή δίδουν μάχας αδιακόπως (...). Η εξήγησις του θλιβερού τούτου φαινομένου είνε, ότι ο Λαός πεινά». *Ακρόπολις*, 4/4/1936.

²⁶⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 216.

²⁶¹ Δημήτρης Σαρλής, ο.π., σελ. 376.

²⁶² *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 348-351.

Κεφάλαιο 9: Η δημοσιοποίηση του Συμφώνου και οι αντιδράσεις

Τα πεπραγμένα της κυβέρνησης Δεμερτζή – Μεταξά και η στάση των Φιλελευθέρων οδήγησαν το ΚΚΕ στη δημοσιοποίηση του Συμφώνου Σοφούλη – Σκλάβαινα. Στις 2 Απριλίου, με ανακοίνωση της στον *Ριζοσπάστη*,²⁶³ η Κοινοβουλευτική Ομάδα του Παλλαϊκού Μετώπου κατήγγειλε το κόμμα των Φιλελευθέρων για την αθέτηση της συμφωνίας τους, για τη στήριξη τους στην κυβέρνηση Δεμερτζή - Μεταξά και την ανοχή τους απέναντι στη δικτατορική διαχείριση ζητημάτων (όπως οι εξοπλισμοί και ο προϋπολογισμός), αλλά και την τρομοκρατία που αυτή επέβαλλε. Με βάση αυτά λοιπόν, η Κ.Ο. του Παλλαϊκού Μετώπου δήλωνε ότι θεωρεί συνυπεύθυνο το κόμμα των Φιλελευθέρων και ότι με τη δημοσιοποίηση του Συμφώνου θέλησε να διαχωρίσει τη θέση του από αυτό.

Στη συνέχεια, η ανακοίνωση προχωρούσε σε μία αναδρομή της πολιτικής που ακολούθησε το Παλλαϊκό Μέτωπο την επίμαχη περίοδο και τις εξελίξεις που το οδήγησαν στη σύναψη του εν λόγω Συμφώνου. Ανέφερε για μία ακόμα φορά ότι με βάση το πρόγραμμα με το οποίο κατήλθε στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου,²⁶⁴ είχε διακηρυγμένο σκοπό να παρέχει ψήφο ανοχής σε όποια κυβέρνηση δεσμευτεί να εφαρμόσει τους όρους που έθετε. Σε αυτό το πλαίσιο, το Παλλαϊκό Μέτωπο γνωστοποιούσε ότι «έγιναν διαπραγματεύσεις με όλα τα κοινοβουλευτικά αντιδικτατορικά κόμματα». Αλλά το Λαϊκό Κόμμα «αποκλείστηκε», παρ' όλο που αποδέχτηκε προφορικά μέσω του βουλευτή Αγγελόπουλου τους όρους που έθετε το Παλλαϊκό Μέτωπο. Οι λόγοι που αποκλείστηκε μία τέτοια συμφωνία ήταν ότι ο Τσαλδάρης αρνήθηκε να ανακαλέσει δηλώσεις σύμφωνα με τις οποίες δεν αναγνώριζε την ισότητα των βουλευτών του Παλλαϊκού Μετώπου με τους βουλευτές των άλλων κομμάτων, ότι το συγκεκριμένο κόμμα διατηρούσε δεσμούς με παράγοντες του Στρατιωτικού Συνδέσμου και τέλος γιατί το Λαϊκό Κόμμα δεν

²⁶³ Η ανακοίνωση έχει ημερομηνία 2 Απριλίου, ωστόσο δημοσιεύτηκε την επόμενη μέρα στην εφημερίδα, στο φύλλο της 3ης Απριλίου.

²⁶⁴ Έχει ενδιαφέρον για το θέμα του προγράμματος ότι το Παλλαϊκό Μέτωπο στην ανακοίνωση του αναφέρει: «Στην πρώτη γραμμή του προγράμματος αυτού ήταν και παραμένει ο αγώνας ενάντια στο φασισμό και τις στρατιωτικές δικτατορίες, η κατοχύρωση των λαϊκών ελευθεριών, ο σεβασμός της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και η ταυτόχρονη καλλιτέρευση της οικονομικής καταστάσεως του Ελληνικού Λαού». Με αυτόν τον τρόπο έθετε και πάλι τον αντιφασιστικό αγώνα στην «πρώτη γραμμή» της πολιτικής του. *Ριζοσπάστης*, 3/4/1936.

δέχτηκε η συμφωνία του με τους όρους του Παλλαϊκού Μετώπου να κατοχυρωθεί με επίσημο συμφωνητικό.²⁶⁵

Αντίθετα, όπως ανέφερε η ανακοίνωση, οι Φιλελεύθεροι όχι μόνο δέχτηκαν τους όρους του Παλλαϊκού Μετώπου, αλλά και να υπογραφεί συμφωνητικό (το οποίο δημοσιευόταν στη συνέχεια αυτούσιο). Η ανακοίνωση αποκάλυπτε ότι το Σύμφωνο δεν δημοσιεύτηκε εξ αρχής έπειτα από παράκληση του Θεμ. Σοφούλη, ο οποίος ανέλαβε να προβεί σε δηλώσεις στον Τύπο πριν την εκλογή του προεδρείου της Βουλής όπου θα δεσμευόταν δημόσια για την εφαρμογή του περιεχόμενου του.²⁶⁶ Με βάση το συμφωνητικό, οι Φιλελεύθεροι δεσμευόταν για την εφαρμογή των συγκεκριμένων μέτρων είτε σχημάτιζαν κυβέρνηση οι ίδιοι, είτε έδιναν τη στήριξη τους σε άλλη κυβέρνηση.

Και συνέχιζε η ανακοίνωση της Κοινοβουλευτικής Ομάδας: «Παρά την επιμονή μας και την αξίωσιν της πλειοψηφίας του Ελληνικού Λαού, το κόμμα των Φιλελευθέρων αρνήθηκε να σχηματίσει κυβέρνηση με τη συμμετοχή των άλλων δημοκρατικών κομμάτων και την ανοχή της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου. Και όχι μόνον αυτό, αλλά έδωσε τη συγκατάθεση του στην ανασυγκρότηση της κυβέρνησης Δεμερτζή και στη πρόσληψη ως υπουργού των πολεμικών υπουργείων και αντιπροέδρου της κυβερνήσεως του κ. Μεταξά, γνωστού διά τις φιλοδικτατορικές του αρχές και τάσεις (...) συνεπώς είναι το κόμμα αυτό συνυπεύθυνο για την πολιτική που η κυβέρνηση εφαρμόζει».²⁶⁷

Από το συγκεκριμένο απόσπασμα φαίνεται ότι το Σύμφωνο στην πραγματικότητα ήταν ήδη «νεκρό». Πέρα από το γεγονός ότι ο Σοφούλης έχασε το «μομέντουμ» να σχηματίσει κυβέρνηση με βάση τις προβλέψεις του Συμφώνου όταν έλαβε από τον βασιλιά την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, παραβίασε και την «κόκκινη γραμμή» που έθετε το ΚΚΕ τη συγκεκριμένη περίοδο. Για το ΚΚΕ ο αγώνας ενάντια στο φασισμό και ενάντια στον κίνδυνο επιβολής δικτατορίας

²⁶⁵ Ριζοσπάστης, 3/4/1936.

²⁶⁶ Οι δηλώσεις αυτές έγιναν στις απογευματινές εφημερίδες της 6ης Μαρτίου και παρατίθενται παραπάνω.

²⁶⁷ Όσο για τα μέχρι εκείνη τη στιγμή πεπραγμένα της κυβέρνησης Δεμερτζή – Μεταξά, ανέφερε ενδεικτικά στραγγαλισμό των λαϊκών ελευθεριών, νέες οικονομικές επιβαρύνσεις του λαού, περιφρόνηση του κοινοβουλίου, τρομοκρατία κατά του εργαζόμενου λαού με εκποτίσεις, διαλύσεις συνελεύσεων, δολοφονικές επιθέσεις της αστυνομίας κατά απεργών. Ριζοσπάστης, 3/4/1936.

αποτελούσε την πρώτη προτεραιότητα. Εφόσον λοιπόν διέβλεπε στο πρόσωπο του Μεταξά τον κίνδυνο επιβολής δικτατορίας, η επιλογή των Φιλελευθέρων να στηρίζουν την ανάδειξη του σε αντιπρόεδρο της κυβέρνησης αυτομάτως τους έθετε απέναντι σε αυτόν τον αγώνα. Αυτό βεβαίως δεν το εμπόδιζε να επαναλαμβάνει τις εκκλήσεις προς τους Φιλελεύθερους να εκπληρώσουν τις υποσχέσεις τους και να ανακόψουν τη «σταθερή πορεία της κυβέρνησης να εγκαθιδρύσει δικτατορία». Τέλος, η ανακοίνωση επαναλάμβανε τη διακηρυγμένη πρόθεση του Παλλαϊκού Μετώπου να μπει μπροστά στον αγώνα για την υπεράσπιση των λαϊκών ελευθεριών, ενάντια στην κυβέρνηση και το ενδεχόμενο επιβολής δικτατορίας και δήλωνε έτοιμο να συνεργαστεί με «κάθε αντιδικτατορικό κόμμα και οργάνωση» που επεδίωκε τον ίδιο σκοπό.²⁶⁸

Αμέσως μόλις έγινε γνωστή η συμφωνία, ο Ιωάννης Ράλλης που εκπροσωπούσε την αδιάλλακτη πτέρυγα του αντιβενιζελισμού, έσπευσε να δηλώσει ότι θα καταθέσει πρόταση μομφής κατά του Σοφούλη, καθώς μετά τις αποκαλύψεις δεν μπορούσε πλέον να παραμένει πρόεδρος της Βουλής. Χαρακτήρισε το Σύμφωνο ως «αντεθνικό» και υποστήριξε ότι έπειτα από αυτό το κόμμα των Φιλελευθέρων «δεν εκπροσωπεί πλέον τας αρχάς του αστικού καθεστώτος».²⁶⁹ Στο ίδιο πνεύμα και οι δηλώσεις του έτερου ηγέτη της αντιβενιζελικής ΓΛΡΕ Ιωάννη Θεοτόκη, ο οποίος χαρακτήρισε «κατακληκτικό» το ότι ο Σοφούλης προχώρησε σε τέτοιου είδους συμβιβασμούς, με μόνο σκοπό την κατάληψη της προεδρίας της Βουλής.²⁷⁰

Ο πρόεδρος του Λαϊκού Κόμματος Παναγής Τσαλδάρης ζήτησε εξηγήσεις από τον Σοφούλη, καθώς όπως ανέφερε «αι δημοσιευθείσαι συμφωνίαί είνε μειωτικάί του κόμματος των Φιλελευθέρων και γενικώτερον του πολιτικού κόσμου». Στη συνέχεια έσπευσε να διευκρινίσει για το γεγονός ότι και το Λαϊκό Κόμμα διεξήγαγε ανάλογες συζητήσεις με το Παλλαϊκό Μέτωπο ότι το κόμμα του «πολιτεύεται επί τη βάσει σταθερών κοινωνικών αρχών αντιτιθεμένων απολύτως προς τας επιδιώξεις των κομμουνιστών» και επομένως θα ήταν αδύνατη συνεννόηση

²⁶⁸ Ριζοσπάστης, 3/4/1936.

²⁶⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου, ο.π., σελ. 219.

²⁷⁰ Ακρόπολις, 4/4/1936.

με τους εκπροσώπους τους στη Βουλή, ισχυριζόμενος και πάλι ότι ο Κ. Αγγελόπουλος ενεργούσε εν αγνοία του.²⁷¹

Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης από την πλευρά του, δικαιολόγησε τη συμφωνία λέγοντας ότι τα αιτήματα του Παλλαϊκού Μετώπου ταυτιζόταν με τις αντιλήψεις των Φιλελευθέρων και δήλωνε την πρόθεση του να τα στηρίξει στη Βουλή, παρά «την πρωτάκουστον εις τα πολιτικά χρονικά συμπεριφοράν του».²⁷² Οι αρχηγοί των βενιζελικών κομμάτων που συγκροτούσαν τον Δημοκρατικό Συνασπισμό τέλος, απέφυγαν να τοποθετηθούν δημόσια, διαρρέοντας στον Τύπο ότι αγνοούσαν τις συνομιλίες Φιλελευθέρων – Παλλαϊκού Μετώπου.²⁷³

Η απάντηση του ΚΚΕ στον Σοφούλη ήρθε τις επόμενες μέρες μέσα από τις σελίδες του *Ριζοσπάστη*. Στις 4 Απρίλη ο τίτλος στο πρωτοσέλιδο ανέφερε ανάμεσα στα άλλα: «Όχι η δημοσίευση του ανήθικη αλλά η μη εφαρμογή του». Την επόμενη μέρα επίσης, σε εκτενές άρθρο που ανέλυε την πολιτική που ακολούθησε η κοινοβουλευτική ομάδα του Κόμματος αναφερόταν ότι βάσει του Συμφώνου η αθέτηση των όρων του από πλευράς των Φιλελευθέρων έδινε κάθε δικαίωμα στο Παλλαϊκό Μέτωπο να το γνωστοποιήσει στον ελληνικό λαό, καθώς «για τους κομμουνιστές ηθική είναι η πολιτική εκείνη μόνο που εξυπηρετεί και συμφέρει το Λαό». Ανέφερε επίσης ότι αυτή η δημοσιοποίηση δεν είχε το χαρακτήρα καταγγελίας του Συμφώνου, αλλά λαϊκής κινητοποίησης για την ικανοποίηση του. Ως προς την πολιτική που θα ακολουθούσε το ΚΚΕ το επόμενο διάστημα, εξηγούσε: «Η συνένωση των προσπαθειών όλων των δημοκρατικών αντιφασιστικών δυνάμεων του τόπου πρέπει να συνεχιστεί και να ολοκληρωθεί (...) όλες οι προοδευτικές δυνάμεις του τόπου πρέπει και δώ να κάνουν κάτι ανάλογο με το Λαϊκό Μέτωπο στη Γαλλία και την Ισπανία».²⁷⁴

Ο αστικός τύπος καταδίκασε σύσσωμος την υπογραφή του Συμφώνου Σοφούλη –Σκλάβαινα έπειτα από τη δημοσιοποίησή του. Το *Έθνος*, που αποτελούσε την κύρια βενιζελική εφημερίδα της εποχής, ανέφερε ότι «εκφράζει την βαθυτάτην λύπην του διά την συμφωνίαν, την οποίαν υπέγραψεν ο κ. Σοφούλης μετά του

²⁷¹ *Πρωία*, 4/4/1936.

²⁷² *Πρωία*, 4/4/1936.

²⁷³ *Ακρόπολις*, 4/4/1936.

²⁷⁴ *Ριζοσπάστης*, 5/4/1936.

Παλλαϊκού Μετώπου. Δεν επιτρέπεται εις αστικά κόμματα να προέρχονται εις συνεννοήσεις με τους κομμουνιστάς επ’ ουδενί λόγω. Τούτο ισχύει πολύ περισσότερο διά το ιστορικόν κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίον (...) συνέδεσε το όνομα του με την πραγματοποίησιν τόσων και τόσων μεγαλουργημάτων της φυλής». ²⁷⁵

Η μετριοπαθής αντιβενιζελική εφημερίδα *Πρωία* του Στέφανου Πεσμαζόγλου, ανέφερε και αυτή με τη σειρά της ότι είναι αδιανόητο για οποιοσδήποτε αστικό κόμμα να συνάπτει συμφωνίες με αυτούς που επιδιώκουν την ανατροπή του «κοινωνικού και οικονομικού και πολιτειακού καθεστώτος» και ανέφερε χαρακτηριστικά για το δημοσιευθέν Σύμφωνο: «Και πρέπει να ομολογηθή ότι οικτροτέραν αγοραπωλησίαν δεν εσημείωσαν ποτέ τα κοινοβουλευτικά χρονικά εις την Ελλάδα». ²⁷⁶ Ο διευθυντής της εφημερίδας *Ελεύθερος Άνθρωπος*, Κώστας Αθάνατος, χαρακτήριζε το αποκαλυφθέν Σύμφωνο ως ένα πολιτικό σκάνδαλο που ισοδυναμεί με την αυτοκτονία του κόμματος των Φιλελευθέρων, αποκαλώντας τον Σοφούλη «κοινό προδότη» έναντι του κράτους. ²⁷⁷ Το *Ελληνικό Μέλλον* του Ν. Ευστρατίου, σε πιο οξείς τόνους έκανε λόγο για «αισχρά προδοσία», «τερατώδες συμφωνητικό», ότι ο Σοφούλης παρέδωσε τη χώρα στους κομμουνιστές ώστε να ανατρέψουν το κράτος και κατέληγε: «Χρειάζεται γενικός καθαρισμός». Σε πρωτοσέλιδο άρθρο του στην ίδια εφημερίδα, ο βουλευτής του Λαϊκού κόμματος Π. Μαυρομιχάλης ζητούσε ευθέως την παρέμβαση του στρατού, ως την μόνη ελπίδα του ελληνικού λαού για να βγει από αυτήν την κατάσταση. ²⁷⁸

Αντίστοιχα, ο *Τύπος* του Ν. Κρανιωτάκη ανέφερε χαρακτηριστικά: «Εις τον κόσμον όλον δεν έγινε συναλλαγή περισσότερο αντεθνική, περισσότερο ατιμωτική δι’ εν’ κόμμα, από την συναλλαγή αυτήν των βενιζελικών με τους κομμουνιστάς». Και συνέχιζε παρακάτω: «Γνωρίζει ο κ. Σοφούλης, ότι το Κράτος, η Κοινωνία, το Έθνος, κινδυνεύουν αν αρθούν τα αντικομμουνιστικά μέτρα – όπως το εγνώριζε και ο γενάρχης των φιλελευθέρων και δι’ αυτό επέβαλλε τα μέτρα». Και κατέληγε ο Κρανιωτάκης ότι παρ’ όλα αυτά ο Σοφούλης τυχοδιωκτικά υπέγραψε τη συμφωνία

²⁷⁵ *Έθνος*, 4/4/1936.

²⁷⁶ *Πρωία*, 4/4/1936.

²⁷⁷ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 4/4/1936.

²⁷⁸ *Ελληνικό Μέλλον*, 4/4/1936.

για να καταλάβει το αξίωμα, θέτοντας σε κίνδυνο τον αστικό κόσμο, καθώς ακόμα και αν εφαρμοζόταν τα φιλολαϊκά μέτρα, ο λαός θα τα πίστευε στους κομμουνιστές.²⁷⁹

Η *Βραδυνή*, που ήδη προειδοποιούσε τις προηγούμενες μέρες για τους κινδύνους που προέκυπταν από την επέκταση του απεργιακού κύματος για το κοινωνικό καθεστώς, κατηγορήσε για φαρισαϊσμό όσους «εξεπλάγησαν» από τη δημοσιευμένη συμφωνία τη στιγμή που ήταν προ πολλού γνωστή στους πάντες. Επανέλαβε λοιπόν την κατηγορία ότι οι βενιζελικοί ανέλαβαν αυτό το επικίνδυνο έργο «εν πάση αδιαφορία διά τας συνεπειάς τας οποίας θα είχε διά το κοινωνικόν καθεστώς», ήδη από την περίοδο πριν την Παλινόρθωση, όπου βρέθηκαν «σύντροφοι εις το σπαθί και εις το βόλι με τους κομμουνιστάς, οι οποίοι απετέλεσαν την μαχητικήν εμπροσθοφυλακήν της δημοκρατικής παρατάξεως».²⁸⁰

Η *Ακρόπολις* από την πλευρά της επέρριπτε ευθύνες στο σύνολο του αστικού πολιτικού κόσμου ότι με την ανοχή του έδωσε στους κομμουνιστές δικαιώματα και επομένως οι εκατέρωθεν κατηγορίες βενιζελικών – αντιβενιζελικών για συνεννοήσεις μαζί τους συνιστούσε υποκρισία, καθώς «τα μόν (σ.σ. κόμματα) συνεννοούνται κρυφίως μαζί τους. Τα δε προχωρούν περισσότερο: Υπογράφουν μαζί των πρακτικόν συμμαχίας». Και συνεχίζει: «Όταν η ιθύνουσα πολιτική τάξις (...) παρουσιάζη τοιάυτην ηθικήν και πνευματικήν κατάπτωσιν (...) ο Λαός αποκαρδιώνεται, αηδιάζει, παίρνει τα άκρα». Και κατέληγε το κύριο άρθρο της εφημερίδας, ότι ένα «σοβαρό κράτος» θα απαγόρευε το κομμουνιστικό κόμμα.²⁸¹

Βλέπουμε λοιπόν ότι η δημοσιοποίηση του Συμφώνου έφερε στην επιφάνεια ευρύτερες ανησυχίες του αστικού κόσμου για το πολιτικό σύστημα της χώρας σε συνάρτηση και με τις προκλήσεις που απέρρεαν από τις διεθνείς εξελίξεις. Αλλά και όσον αφορά τις εγχώριες εξελίξεις, πέρα από το πολιτικό αδιέξοδο λόγω της αδυναμίας συνεννόησης των δύο κυρίαρχων πολιτικών σχηματισμών, επιδρούσε και η πολύ άσχημη οικονομική κατάσταση που βρισκόταν ο λαός που τον έσπρωχνε στα «άκρα» και εγκυμονούσε κινδύνους για το κοινωνικό καθεστώς, σε μία τόσο κρίσιμη περίοδο που απαιτούνταν σταθερότητα. Αυτή η ρητορική, που την εκμεταλλεύτηκε ο

²⁷⁹ *Τύπος*, 4/4/1936.

²⁸⁰ *Βραδυνή*, 5/4/1936.

²⁸¹ *Ακρόπολις*, 5/4/1936.

I. Μεταξάς για να εδραιωθεί στην εξουσία, σε συνδυασμό με τη στάση τόσο του αστικού κόσμου όσο και του βασιλιά την ίδια περίοδο, δείχνει ότι οι ζυμώσεις για το ζήτημα της κυβερνητικής λύσης έξω από τις δύο κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις, είχαν ξεκινήσει πολύ νωρίτερα από τον Αύγουστο του 1936. Καθόλου τυχαία, ο Γεώργιος Βλάχος επεσήμαινε στην *Καθημερινή* μόλις στις 23 Φεβρουαρίου, μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων μεταξύ Φιλελευθέρων – Λαϊκών, αντανακλώντας τις ανησυχίες του αστικού κόσμου: «η σύγκλησις της Βουλής και η εκλογή του Προέδρου και τότε θα κριθή η τύχη της χώρας ... - Από ποιούς;... Από τους Κομμουνιστάς (...) Οι 143 της μιάς παρατάξεως, οι 142 της άλλης επ' αυτών θα στηριχθούν, με αυτούς θα ερωτοτροπήσουν (...) Αλλ' επί τέλους δεν υπάρχει κανείς, απολύτως κανείς, διά να σώση τον τόπον αυτόν από τον πανάθλιον κατήφορον εις τον οποίον κατρακυλά;».²⁸²

Στις 13 Απριλίου, λίγες μέρες πριν τη σύγκληση της Ολομέλειας για τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, ο πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Δεμερτζής απεβίωσε αιφνιδίως. Ως αποτέλεσμα, ο Γεώργιος Β΄ θα ορκίσει πρωθυπουργό τον Ιωάννη Μεταξά χωρίς προηγουμένως να συμβουλευτεί τους πολιτικούς αρχηγούς.²⁸³ Τη βασιλική αυτή ενέργεια μάλιστα, ανέλαβε σύμφωνα με τον Γρηγόριο Δαφνή να αιτιολογήσει ο ίδιος ο Μεταξάς, λέγοντας πως δεν επέρχεται καμία μεταβολή στη μορφή ή στο πρόγραμμα της κυβέρνησης (ώστε να συμβουλευθεί τους υπόλοιπους πολιτικούς αρχηγούς) και εξάλλου του δίνεται από το Σύνταγμα το δικαίωμα να διορίζει και να παύει υπουργούς, επομένως και τον πρωθυπουργό.²⁸⁴ Αυτή η δήλωση Μεταξά είναι ενδεικτική για τη σχέση που είχε διαμορφωθεί μεταξύ των δύο αντρών, καθώς ακόμα και κατά τη διάρκεια της Μεταξικής δικτατορίας δεν έπαψε ο βασιλιάς να έχει τον πρώτο λόγο, ιδίως στους τομείς του στρατού και της εξωτερικής πολιτικής.²⁸⁵

Ο θάνατος του Δεμερτζή και η άνοδος του Μεταξά στην εξουσία, θα κινητοποιήσουν τον Σοφούλη, ο οποίος θα προχωρήσει σε νέο γύρο διαπραγματεύσεων με τον Τσαλδάρη για κυβέρνηση συνεργασίας. Αυτή τη φορά θα

²⁸² *Καθημερινή*, 23/2/1936.

²⁸³ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', ο.π., σελ. 377.

²⁸⁴ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 829.

²⁸⁵ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, ο.π., σελ. 51.

συμφωνήσουν σε κυβέρνηση συνασπισμού των δύο κομμάτων στην οποία θα μπορούσαν να συμμετέχουν και τα μικρότερα κόμματα, με πρωθυπουργό κοινής αποδοχής ώστε να παίζει τον ρόλο του διαιτητή στις όποιες ενδοκυβερνητικές διαφορές ανακύπτουν και αποφάσισαν να σχηματιστεί τετραμελής επιτροπή για την κατάρτιση κοινού προγράμματος.²⁸⁶

Η επιτροπή αυτή κατέληξε σε συμφωνία για όλα σχεδόν τα «αγκάθια» μεταξύ των δύο παρατάξεων. Για το αποτακτικό στο στράτευμα, τους απολυμένους δημοτικούς και κοινοτικούς αιρετούς, τη σύνθεση της κυβέρνησης, ακόμα και για τους διορισμένους νομάρχες.²⁸⁷ Η τελική συμφωνία της επιτροπής δόθηκε εγγράφως στους δύο αρχηγούς που την ενέκριναν και στη συνέχεια την έδωσαν στους Παπαναστασίου και Θεοτόκη που επίσης συμφώνησαν. Μόνο ο Γεώργιος Καφαντάρης από τη βενιζελική παράταξη διαφώνησε με τη λύση που δινόταν στο αποτακτικό ζήτημα, καθώς η συμφωνία προέβλεπε την επαναφορά στο στράτευμα όσων δεν είχαν καταδικαστεί στα στρατοδικεία και όχι των υπολοίπων. Η διαφωνία Καφαντάρη στάθηκε αρκετή για να ματαιωθεί η συγκεκριμένη συμφωνία.²⁸⁸ Ο Τσαλδάρης με δηλώσεις του στις 22 Απριλίου επέρριψε στους βενιζελικούς την ευθύνη για την αποτυχία επίτευξης συμφωνίας.²⁸⁹

Στις 24 Απριλίου συνήλθε η Ολομέλεια της Βουλής για να συζητήσει την πρόταση μομφής του Ιωάννη Ράλλη κατά του προέδρου του σώματος, Θεμιστοκλή Σοφούλη, λόγω της υπογραφής του Συμφώνου με τους κομμουνιστές, με την κατηγορία ότι δεν εκπροσωπούσε πλέον τις αρχές του αστικού καθεστώτος.²⁹⁰ Στην ομιλία του ο Ι. Ράλλης έκανε μία αναδρομή στην ιστορική πορεία του κόμματος των Φιλελευθέρων, το οποίο παρά τις αντιθέσεις με τους αντιβενιζελικούς, «ουδέποτε απετολμήθη να θεωρηθεί εχθρός του αστικού καθεστώτος». Υπενθύμισε ότι ο ίδιος ο Σοφούλης ως υπουργός Στρατιωτικών, στήριξε την ψήφιση του Ιδιώνυμου από την

²⁸⁶ Αυτή αποτελούνταν από τους βουλευτές των Φιλελευθέρων Κωνσταντίνο Γκότση και Βασίλη Δελιγιάννη και τους βουλευτές του Λαϊκού κόμματος Περικλή Ράλλη και Κωνσταντίνο Τσαλδάρη. Βλ. Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης*, ο.π., σελ. 548.

²⁸⁷ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 830.

²⁸⁸ Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', ο.π., σελ. 377.

²⁸⁹ Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης*, ο.π., σελ. 549.

²⁹⁰ Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 219.

κυβέρνηση Βενιζέλου,²⁹¹ αλλά με την πρόσφατη πράξη του εγκατέλειψε τις αρχές του, υιοθέτησε το πρόγραμμα των κομμουνιστών και οδήγησε τη χώρα προς «την κόλασιν της Μόσχας, κατά τον χαρακτηρισμόν που έκαμε άλλοτε ο κ. Παπανδρέου». Επομένως, κατέληξε η αγόρευση του Ράλλη, η πράξη Σοφούλη «καθιστά επιβεβλημένη την υποχρέωσιν του κοινοβουλευτικού κόσμου να (...) αντικαταστήση ολόκληρον το Προεδρείον διά μελών συνεδεδεμένων περισσότερον με τας αρχάς του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και του αστικού καθεστώτος».²⁹²

Ο Θεμ. Σοφούλης στην απάντηση του ανέπτυξε τα βασικά σημεία της θέσης των Φιλελευθέρων για τις πολιτικές εξελίξεις του τελευταίου διαστήματος και της τακτικής που ακολούθησαν. Προσπάθησε να δικαιολογήσει την υπογραφή συμφωνίας με το Παλλαϊκό Μέτωπο με το επιχείρημα ότι ουδεμία παραχώρηση έκανε προς το ΚΚΕ και ότι μπροστά στην αδιαλλαξία των αντιβενιζελικών υποχρεώθηκε να αναζητήσει λύσεις στο αδιέξοδο που οδηγούσε τη χώρα στην ακυβερνησία, η οποία ήταν ο μεγαλύτερος κίνδυνος.

Συγκεκριμένα ισχυρίστηκε ότι η πρόταση μομφής εναντίον του ως προέδρου της Βουλής δεν μπορούσε να τεκμηριωθεί, καθώς δεν παραβίασε τον κανονισμό και δεν μερολήπησε κατά την άσκηση των καθηκόντων του υπό αυτήν την ιδιότητα. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Σοφούλη, η μομφή εναντίον του για τη σύναψη του Συμφώνου είχε καθαρά πολιτικό χαρακτήρα. Και ως προς αυτό απάντησε: «έχω την απόφασιν και την υποχρέωσιν να επιδιώξω την πλήρη εφαρμογήν των όρων του συμφώνου, οι οποίοι απέβλεπον κυρίως εις την κατοχύρωσιν των λαϊκών ελευθεριών, εις την απονομήν γενικής αμνηστείας εις όλους τους πολιτικούς καταδίκους και εις την θεραπείαν των αναγκών του εργαζόμενου λαού». Στη συνέχεια υπερασπίστηκε από πλευράς των Φιλελευθέρων την αρχική εφαρμογή του Ιδιώνυμου ως «όργανον προστασίας κατά των απειλούντων την τάξιν του αστικού καθεστώτος», αλλά ισχυρίστηκε ότι πλέον πρέπει να καταργηθεί γιατί εξελίχθηκε σε όπλο «καταπίεσεως παντός πολιτικώς αντιφρονούντος πολίτου», επικαλούμενος τις εκτεταμένες διώξεις

²⁹¹ Ο Ράλλης επ' αφορμή της πρόβλεψης του Συμφώνου για κατάργηση του Ιδιώνυμου, ανέγνωσε κομμάτια της ομιλίας του τότε πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου κατά τη συζήτηση ψήφισης του Ιδιώνυμου το 1929, ο οποίος επιχειρηματολόγησε για την ανάγκη προστασίας του κράτους από τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», για να διερωτηθεί στη συνέχεια ο Ράλλης τι μεσολάβησε σε μόλις έξι χρόνια και έπαυε να υφίσταται αυτός ο κίνδυνος. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 25.

²⁹² *Ο.π.*

κατά των βενιζελικών την περίοδο κυρίως «κατά την ενέργειαν του δημοψηφίσματος και κατά τας δύο τελευταίας εκλογάς».²⁹³ Όσον αφορά δε το ίδιο το ΚΚΕ ανέφερε: «Όταν εψηφίσθη ο νόμος αυτός το κομμουνιστικόν δεν ήτο το σημερινόν Παλλαϊκόν κόμμα, το οποίον (...) διεκήρυξε, ότι αναγνωρίζει την εθνικήν ενότητα και την ακεραιότητα και ότι δεν θα επιδιώξη πλέον διά βιαίων μέτρων και δι' επαναστατικών μέσων την εφαρμογήν του προγράμματος του». Για να υπενθυμίσει αμέσως μετά τη θέση του Ελ. Βενιζέλου ότι ο κίνδυνος που προέρχεται «εκ των κάτω» προλαμβάνεται μόνο από την έγκαιρη ικανοποίηση «των τάξεων εκείνων των εργατών, των αποκλήρων της κοινωνίας» και να διευκρινίσει ως προς τον ρόλο των Φιλελευθέρων, ότι δεν είναι κόμμα ούτε αριστερό ούτε δεξιό και διαβεβαίωσε ότι ο ίδιος θα αποτελέσει το «ασφαλέστερον έρεισμα της τάξεως του κοινωνικού καθεστώτος». Η ομιλία του κατέληξε με την μορφή έκκλησης για συνεννόηση του αστικού πολιτικού κόσμου έστω και την ύστατη στιγμή: «Κοιτούμεθα πάντες και εκτραγωδούμε τον κίνδυνον τον απώτερον του κομμουνισμού, διά να καλύψωμεν τον κίνδυνον, τον οποίον ημείς οι ίδιοι δημιουργούμε, οι προστάται δήθεν και υπερασπισταί του αστικού καθεστώτος. Τα μίση μας, αι ασχημίας, η εμπάθεια, η οποία έχει αποκορυφώσει τον διχασμόν του Έθνους (...) έχει κλονίση πλέον τα θεμέλια του κοινωνικού καθεστώτος, ώστε να μην υπολείπεται πλέον εις τους ενδεχομένους ανατροπείς του κοινωνικού καθεστώτος βαρύ το έργον».²⁹⁴

Εκ μέρους του Παλλαϊκού Μετώπου, ο Στ. Σκλάβαινας στην ομιλία του ανέφερε ότι το πρόγραμμα της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του απέβλεπε στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης του λαού, την υπεράσπιση των δημοκρατικών κατακτήσεων, την πάλη εναντίον του φασισμού, και υπό αυτό το πρίσμα υπεραμύνθηκε της συμφωνίας με τους Φιλελευθέρους.²⁹⁵ «Το πρακτικόν αποδεικνύει ότι υπεράνω από όλα είναι το συμφέρον του λαού (...) το συμφωνητικό δεν είναι συμφωνητικό του Σοφούλη και του Σκλάβαινα αλλά είναι συμφωνητικό εκατοντάδων χιλιάδων λαού». Και συνέχισε λέγοντας για το κόμμα των Φιλελευθέρων ότι «παρά τη συμφωνία μας δεν κρύβωμεν τις διαφορές που μας χωρίζουν (...), δεν μπορούμε

²⁹³ Ως παραδείγματα ανέφερε τον εκτοπισμό παραμονές των εκλογών των βουλευτών Σερρών Κωνσταντόπουλου και Μανούση, οι οποίοι «εξακριβώθηκαν ως κομμουνισταί (...), οι ειρηνικώτατοι και πραότατοι αυτοί αστοί». *Ο.π.*

²⁹⁴ *Ο.π.*, σελ. 26-28.

²⁹⁵ Ανέφερε χαρακτηριστικά «Παρουσιαζόμεθα υπερήφανοι, γιατί εκάναμε μία μεγάλη πολιτική πράξη για τα μεγάλα και κεφαλαιώδη ζητήματα του Έθνους». *Ο.π.*, σελ. 30.

να συμφωνήσωμεν εις το ζήτημα της στάσεως του κατά την παλινόρθωσιν της Βασιλείας, όπως δεν μπορούμε να συμφωνήσωμε και με τη στάση του που τηρεί για την επίλυση των διαφόρων προβλημάτων που απασχολούν τώρα τον πολιτικόν κόσμον». Με αυτόν τον τρόπο ο Σκλάβαινας έκανε μία σαφή νύξη για τη στάση των Φιλελευθέρων απέναντι στην κυβέρνηση Μεταξά. Στη συνέχεια περιέγραψε πως το Παλλαϊκό Μέτωπο προχώρησε με βάση το πρόγραμμα του σε διαπραγματεύσεις με όλα τα κόμματα πριν την εκλογή του Προέδρου της Βουλής, ανάμεσα τους και το Λαϊκό κόμμα μέσω του βουλευτή του, Κ. Αγγελόπουλου.²⁹⁶

Η συγκεκριμένη αναφορά προκάλεσε την διαμαρτυρία του Κ. Αγγελόπουλου, ο οποίος αρνήθηκε ότι διεξήγαγε διαπραγματεύσεις εκ μέρους του Λαϊκού Κόμματος με το Παλλαϊκό Μέτωπο, ισχυριζόμενος ότι είχε απλώς μία «φιλική συνομιλία» με τον Δημήτρη Γληνό. Ο Γληνός με τη σειρά του πήρε τον λόγο για να περιγράψει αναλυτικά το χρονικό των συναντήσεων με τον Αγγελόπουλο και το περιεχόμενο τους. Αποκάλυψε ότι κατόπιν πρωτοβουλίας του Αγγελόπουλου πραγματοποιήθηκαν τέσσερις συναντήσεις, στις οποίες διαπραγματεύτηκαν σημείο προς σημείο τους όρους που έθετε το Παλλαϊκό Μέτωπο. Σύμφωνα με τον Γληνό στην τελευταία συνάντηση, παρόντων των Πορφυρογένη και Σιάντου, ο Αγγελόπουλος συμφώνησε σε όλους και τους είπε: «εάν συμφωνήτε καθ' όλα να πάμε εις τον κ. Τσαλδάρη να σας τα πη και ο ίδιος»²⁹⁷

Από την πλευρά του ο Π. Τσαλδάρης τοποθετήθηκε σε αυτή συζήτηση επαναλαμβάνοντας ότι ουδέποτε έδωσε τέτοια εξουσιοδότηση στον Αγγελόπουλο, «διότι είναι γνωστόν γνωστότατον πόσον χωρίζομαι διαρρήδη και το κόμμα ολόκληρον από τας ιδέας και τας αρχάς του Παλλαϊκού Μετώπου». Όσον αφορά την πρόταση μομφής, ο Τσαλδάρης εντόπισε το σφάλμα του Σοφούλη στο γεγονός ότι εφόσον ήθελε να εφαρμόσει τα συγκεκριμένα μέτρα του Συμφώνου, θα μπορούσε να το κάνει χωρίς συμφωνίες και ανταλλάγματα. Και ως απόδειξη ότι ήταν λανθασμένη η συγκεκριμένη τακτική, ο Τσαλδάρης επικαλέστηκε ότι ο Σοφούλης «εκάκισεν την πράξιν της δημοσιεύσεως του συμφώνου». Ως προς τη συζήτηση που άνοιξε στη

²⁹⁶ Ο.π.

²⁹⁷ Στη συνέχεια ο Γληνός επανέλαβε, όπως και στο άρθρο του στον *Ριζοσπάστη* στις 29 Φεβρουαρίου, ότι οι διαπραγματεύσεις σταμάτησαν έπειτα από την αξίωση του Παλλαϊκού Μετώπου να προβεί σε δηλώσεις ο Τσαλδάρης, με τις οποίες θα αναγνώριζε την ισοτιμία των κομμουνιστών βουλευτών με τους υπόλοιπους βουλευτές. Ο.π., σελ. 31.

συνεδρίαση για το Ιδιώνυμο, ο Τσαλδάρης υπερασπίστηκε τη χρησιμότητα του νόμου παρά τις «υπερβολές» που ίσως περιείχε.²⁹⁸

Στη δευτερολογία του ο Στ. Σκλάβαινας επανέλαβε ότι για το Παλλαϊκό Μέτωπο «είναι απόλυτα βέβαιο ότι ο κ. Αγγελόπουλος συνεννοούμενος με μας εξεπροσώπει το Λαϊκό κόμμα». Κατόπιν ανέλυσε σημείο προς σημείο τα μέτρα της συμφωνία με τους Φιλελεύθερους. Στάθηκε και αυτός στο ζήτημα του Ιδιώνυμου και της ανάγκης παροχής γενικής πολιτικής αμνηστίας, καθώς όπως ανέφερε παραμένουν στα «νησιά του θανάτου» εκατοντάδες εξόριστοι περιμένοντας τον θάνατο από την πείνα. Για το Ιδιώνυμο, ανέφερε ως επιχείρημα το γεγονός ότι επί κυβέρνησης Κονδύλη, εκτοπίστηκαν με βάση αυτό ακόμα και δύο πολιτικοί αρχηγοί, οι Παπαναστασίου και Παπανδρέου. Τέλος, δήλωσε ότι το Παλλαϊκό Μέτωπο θα καταψηφίσει την πρόταση μομφής.²⁹⁹ Σε ερώτηση που ακολούθησε από τον βουλευτή Βαμβέτσο από το Λαϊκό κόμμα αν το ΚΚΕ επιδιώκει την βίαιη ανατροπή του καθεστώτος, ο Σκλάβαινας απάντησε ότι το Παλλαϊκό Μέτωπο δεν είναι ταυτόσημο με το ΚΚΕ καθώς συμμετέχουν σε αυτό και άλλες εργατικές και αγροτικές οργανώσεις πέραν των κομμουνιστών. Διευκρίνισε επίσης ότι το Παλλαϊκό Μέτωπο έχει ως πρόγραμμα μεν την εξουσία και τη Σοβιετική Ελλάδα, αλλά μέσω της κατάκτησης της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Αν όμως και τότε εμποδιστεί να εφαρμόσει το πρόγραμμά του, θα υποχρεωθεί να καταφύγει στη βία.³⁰⁰ Η διαβεβαίωση αυτή του Σκλάβαινα που αποτελεί και τον πυρήνα της συμφωνίας με τους Φιλελεύθερους, εντασσόταν στο πλαίσιο της απόφασης του βου συνεδρίου του ΚΚΕ το Δεκέμβρη του 1935, η οποία ανέφερε ότι τη συνεργασία του με δημοκρατικές – αντιφασιστικές δυνάμεις, το ΚΚΕ μπορεί να τη φτάσει μέχρι και το «σχηματισμό λαϊκής δημοκρατικής κυβέρνησης».³⁰¹

Η έτερη αντιβενιζελική παράταξη, η συμμαχία της ΓΛΡΕ, αναμενόμενα στήριξε μέσω των εκπροσώπων της την πρόταση μομφής του Ράλλη υιοθετώντας σκληρή αντικομμουνιστική ρητορική. Ο Ι. Θεοτόκης συντάχθηκε με την πρόταση μομφής, ισχυριζόμενος ότι αν ήταν γνωστή η συμφωνία του Σοφούλη με αυτούς που

²⁹⁸ *Ο.π.*, σελ. 31, 37-38.

²⁹⁹ *Ο.π.*, σελ. 32-33.

³⁰⁰ *Ο.π.*, σελ. 34-35.

³⁰¹ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 291.

είναι εναντίον του κοινωνικού καθεστώτος και της ίδιας της εθνικής υπόστασης, η Βουλή δεν θα έδινε τη συγκατάθεση της στην εκλογή του ως προέδρου του σώματος. Αναφέρθηκε μάλιστα σε διάλογο του με τον Σοφούλη την επόμενη μέρα της εκλογής, όπου ο τελευταίος διαμαρτυρήθηκε για τα «κατά την εσπέρα εκείνη λυπηρά επεισόδια», για να του απαντήσει ο Θεοτόκης ότι απόρησε που δεν ήταν ακόμα πιο έντονες οι αντιδράσεις των βουλευτών εφόσον εκλέχτηκε με τη στήριξη των κομμουνιστών. Στην επισήμανση ενός βουλευτή ότι υπήρξαν 8 ακόμα ψήφοι βουλευτών στον Σοφούλη (πέρα από τους βενιζελικούς και τους κομμουνιστές), ο Θεοτόκης απάντησε ότι σε κάθε περίπτωση η εκλογή στηρίχθηκε στις κομμουνιστικές ψήφους οπότε το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο, όπως και η μομφή κατά του Σοφούλη.³⁰² Ο Θεόδωρος Τουρκοβασίλης επίσης από την ΓΛΡΕ, δήλωσε ότι θα ευχόταν να μην είχε υπογραφεί ένα τέτοιο, «τερατώδους περιχεχομένου» συμφωνητικό, με το οποίο ο Σοφούλης δέχτηκε να καταργήσει την άμυνα της χώρας έναντι του «εσωτερικού εχθρού». Απαντώντας στον Σοφούλη για τις διώξεις των βενιζελικών, ο Τουρκοβασίλης ισχυρίστηκε ότι αυτές έγιναν γιατί το κόμμα των Φιλελευθέρων «συνειργάζετο μετά των κομμουνιστών και εις τα δύο εκλογάς», οπότε υπέστη και τις ανάλογες συνέπειες.³⁰³ Στο ίδιο πνεύμα, ο βουλευτής της ΓΛΡΕ, Πέτρος Ιακώβου, είπε ότι όχι μόνο πρέπει να παραμείνει σε ισχύ το Ιδιώνυμο αλλά και στην επικείμενη αναθεώρηση του Συντάγματος θα πρέπει να τεθούν εκτός νόμου οι κομμουνιστές. Αντίστοιχα και ο Χ. Κύτρας, επίσης βουλευτής της ΓΛΡΕ, ανέφερε ότι το Παλλαϊκό Μέτωπο εκτελεί τις αποφάσεις της Γ' Διεθνούς για ανατροπή του αστικού καθεστώτος διά της βίας και χρησιμοποίησε ως παράδειγμα τις απεργίες. «Είναι γεγονός ότι εις εκάστην απεργίαν υπάρχει ο κομμουνιστικός δάκτυλος, όλαι δε αι υπηρεσίαι οσάκις εσημειούντο αιματηρά γεγονότα τ' απέδιδον εις τους κομμουνιστάς» είπε χαρακτηριστικά. Κατέληξε ότι η υιοθέτηση από πλευράς Σοφούλη του όρου να καταργηθεί η Υπηρεσία Αμύνης συνιστά ενέργεια «αντεθνική», προκαλώντας τις αντιδράσεις των βενιζελικών βουλευτών.³⁰⁴

³⁰² *Ο.π.*, σελ. 38.

³⁰³ Ο βενιζελικός βουλευτής Γ. Χρυσοστόμου τον διέκοψε, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι εκτοπίστηκε ως συνεργαζόμενος με τους κομμουνιστές, ενώ ήταν γνωστό ότι ήταν πρόεδρος της αντικομμουνιστικής οργάνωσης Εθνική Ένωση στον Έβρο. Βλ. *ο.π.*, σελ. 29.

³⁰⁴ *Ο.π.*, σελ. 40.

Ανάλογες ανησυχίες εξέφρασε και ο Ν. Δρούγκας από το Λαϊκό κόμμα. Δήλωσε ότι το ΚΚΕ άλλαξε μεν τακτική, αλλά όχι και κατευθύνσεις, καθώς παραμένει υπέρ της δικτατορίας του προλεταριάτου και προειδοποίησε: «το κόμμα τούτο (...) εκμεταλλεύεται την αδυναμίας του αστικού καθεστώτος διά να προπαρασκευάσει τας συνθήκας εκείνας, αίτινες θα το ευνοήσουν μίαν ημέραν εις την κατάληψιν της αρχής και την εφαρμογήν του προγράμματος της Γ' Διεθνούς».³⁰⁵

Από την πλευρά των υπόλοιπων βενιζελικών ηγετών, υπήρχε διαφορετική οπτική ως προς τη συμφωνία με τους κομμουνιστές. Επί της ουσίας υπερασπίστηκαν το υπογραφέν Σύμφωνο, εξηγώντας ότι με αυτόν τον τρόπο αποπλιζόταν οι ανατρεπτικές διαθέσεις των κομμουνιστών. Ο Αλ. Παπαναστασίου δικαιολόγησε τα πεπραγμένα του Σοφούλη λέγοντας ότι είναι θεμιτή η συμφωνία κομμάτων για την εκλογή προέδρου της Βουλής από τη στιγμή που με βάση τον νόμο, αυτό αποτελεί το πρώτο βήμα για τον σχηματισμό κυβέρνησης. Στη συνέχεια εξέφρασε την άποψη ότι το καπιταλιστικό σύστημα θωρακίζεται καλύτερα όχι μέσω της καταστολής, αλλά μέσω της ενσωμάτωσης ενός κομμουνιστικού κόμματος. Είπε ότι και ο ίδιος θα μπορούσε να υπογράψει μία τέτοια ωφέλιμη συμφωνία και το αιτιολόγησε ως εξής: «ότι ένα αστικόν κόμμα συνάπτει συμφωνίαν με ένα άλλο επαναστατικόν, σημαίνει ότι το αστικόν αποβλέπει εις το πως θα σταθεροποιηθή, και όχι εις το πως θα ανατραπή το αστικόν καθεστώς (...) ο κομμουνισμός δεν είναι δυνατόν να κτυπηθή με την αστυνομίαν και το ιδιώνυμον (...) διότι η βία καλλιεργεί τα ιδανικά και ενδυναμώνει το πείσμα. Ο κομμουνισμός θα εξατμισθή με την ικανοποίησιν των δικαίων αξιώσεων των εργαζομένων».³⁰⁶ Αλλά και η ομιλία Καφαντάρη ήταν στο ίδιο πνεύμα. Έβρισκε ως προσφορότερη μέθοδο αντιμετώπισης των κομμουνιστών, το καρότο και όχι το μαστίγιο: «Υπήρξα, κύριοι Βουλευταί, πάντοτε ο ενθερμότερος υπέρμαχος της κρατούσης κοινωνικής τάξεως. Υπεστήριξα πάντοτε ότι το δραστικότερον φάρμακο εναντίον του κομμουνισμού είναι η ευνομία (...) Τα βίαια μέτρα λοιπόν δεν είναι εκείνα διά των οποίων καταπνίγονται αι επαναστατικά κινήσεις». Σε αυτή τη βάση δήλωνε ότι δεν αποτελούσε το Σύμφωνο κίνδυνο για το κοινωνικό καθεστώς. Όσον αφορά το Ιδιώνυμο δήλωνε ότι ήταν διστακτικός την περίοδο που το εισήγαγε η κυβέρνηση Βενιζέλου, όχι γιατί ήθελε να αφήσει

³⁰⁵ Ο.π.

³⁰⁶ Ο.π., σελ. 36.

απροστάτευτο το κοινωνικό καθεστώς από τους κομμουνιστές, αλλά γιατί διέβλεπε ότι θα μπορούσε να γίνει κατάχρηση του από την εκάστοτε εξουσία.³⁰⁷ Ο Αλ. Μυλωνάς από το Αγροτικό Δημοκρατικό Κόμμα (και μέλος του Δημοκρατικού Συνασπισμού) ακολούθησε την ίδια υπερασπιστική γραμμή με τους υπόλοιπους βενιζελικούς ότι απλώς επρόκειτο για μία συμφωνία ενός κόμματος με ένα άλλο και αυτό καμία σχέση δεν έχει με την ιδιότητα του Σοφούλη ως προέδρου της Βουλής ώστε να δικαιολογηθεί η πρόταση μομφής. Ο Μυλωνάς επικαλέστηκε τη συμφωνία Σοσιαλιστών – Κομμουνιστών στη Γαλλία και την εκεί συγκρότηση του Λαϊκού Μετώπου, ως παράδειγμα πολιτικής πράξης που οδηγεί σε συνεργασία κόμματα με ριζικά διαφορετικές θέσεις. Ανέφερε επίσης ότι η συμφωνία νομιμοποιείται και από το γεγονός ότι οι οπαδοί του κόμματος Φιλελευθέρων γνωρίζουν το Σύμφωνο και εγκρίνουν την εφαρμογή του. Τέλος, ως προς το Ιδιώνυμο, επανέλαβε τη θέση των Παπαναστασίου – Καφαντάρη ότι με βίαιους νόμους γιγαντώνεται ο κομμουνισμός και μόνο με ικανοποίηση των λαϊκών αναγκών εξουδετερώνεται ο αγώνας των ανατροπέων.³⁰⁸

Από την άλλη ο βουλευτής του Αγροτικού κόμματος (ομάδα Μυλωνά) Α. Δενδρινός, δήλωσε τη στήριξη του στο Παλλαϊκό Μέτωπο που κέρδισε την κοινοβουλευτική του εκπροσώπηση παρά τις απηνείς διώξεις που υπέστησαν οι ψηφοφόροι του και ζήτησε από τους Φιλελεύθερους να τιμήσουν την υπογραφή τους και να διασφαλίσουν την εφαρμογή του Συμφώνου.³⁰⁹ Ομοίως και ο ανεξάρτητος βουλευτής του Αγροτικού κόμματος (ομάδα Γαβρηλίδη) Α. Παγκούτσος, υπερασπίστηκε το Σύμφωνο το οποίο «εξυπηρετεί τα συμφέροντα των εργαζόμενων τάξεων» και απαντώντας στις κατηγορίες περί ανατροπέων διερωτήθηκε «διατί να μη ανατραπή το σημερινόν καθεστώς όταν υπό το καθεστώς αυτό και παρ' όλα τα σιτάρια η φτώχεια μαίνεται;».³¹⁰ Στο ίδιο πνεύμα και ο φιλελεύθερος βουλευτής Κ. Καρασέβδας επαίνεσε το Παλλαϊκό Μέτωπο γιατί παρότι εκπροσωπεί κόμμα «αντιαστικό», ακολουθεί στη Βουλή αστική κοινοβουλευτική πολιτική. Αυτές οι τοποθετήσεις δείχνουν ότι η κοινοβουλευτική τακτική που ακολούθησε το Παλλαϊκό Μέτωπο, είχε απήχηση σε ένα (έστω μικρό) μέρος βουλευτών, πέρα από την

³⁰⁷ *Ο.π.*, σελ. 37.

³⁰⁸ *Ο.π.*

³⁰⁹ *Ο.π.*, σελ. 34.

³¹⁰ *Ο.π.*, σελ. 42.

κοινοβουλευτική του δύναμη. Ειδικά η τοποθέτηση του βουλευτή Παγκούτσου από την μερίδα του Αγροτικού Κόμματος υπό τους Γαβριηλίδη – Σοφιανόπουλου μόνο τυχαία δεν ήταν, καθώς την ίδια περίοδο ξεκινούσαν οι συζητήσεις του με το ΚΚΕ για τη συγκρότηση ενιαίου αγροτικού κόμματος.³¹¹

Ο ανεξάρτητος βουλευτής Δ. Μπότσαρης τέλος, δήλωσε ότι θα καταψηφίσει την πρόταση μομφής αλλά θα ευχόταν ο Σοφούλης να μην έχει υπογράψει αυτό το συμφωνητικό γιατί «εκεί που παύει το ιδιώνυμον αρχίζει το χάος και η ανατροπή».³¹² Πριν την έναρξη της ψηφοφορίας η κοινοβουλευτική ομάδα του Εθνικού Ριζοσπαστικού Κόμματος (Κονδύλη) κατέθεσε δήλωση στο προεδρείο με την οποία ξεκαθάριζε ότι σε καμία περίπτωση δεν ενέκρινε τη συμφωνία μεταξύ του Σοφούλη και μελών του ΚΚΕ, αλλά παρ' όλα αυτά θα καταψήφισε την πρόταση μομφής. Δήλωνε επίσης για τα μέτρα του Συμφώνου, ότι επιφυλάσσεται να τοποθετηθεί όταν έρθουν προς συζήτηση στη Βουλή, και ότι θα καταψηφίσει όσα θεωρεί ότι θίγουν τα εθνικά συμφέροντα.³¹³

Αποτέλεσμα της διαδικασίας ήταν ο Σοφούλης να βγει μάλλον ενισχυμένος, καθώς η πρόταση μομφής καταψηφίστηκε από 165 βουλευτές και έλαβε μόλις 88 ψήφους υπέρ σε 253 ψηφίσαντες.³¹⁴ Το αποτέλεσμα κατέδειξε επίσης ότι η αντιβενιζελική παράταξη είχε διασπαστεί. Υπέρ του Σοφούλη ψήφισε η κοινοβουλευτική ομάδα του Γκοτζαμάνη, οι περισσότεροι της ομάδας Κονδύλη και οι Ελευθερόφρονες του Μεταξά, ο οποίος υπολόγιζε πλέον στην υποστήριξη των Φιλελευθέρων. Απείχαν ακόμα πολλοί βουλευτές του Λαϊκού κόμματος και του κόμματος Θεοτόκη.³¹⁵

Με βάση το γεγονός ότι την επόμενη κιόλας μέρα η κυβέρνηση Μεταξά πήρε ψήφο εμπιστοσύνης από το Κοινοβούλιο, σε καμία περίπτωση το συγκεκριμένο αποτέλεσμα δεν άνοιγε τον δρόμο για την εφαρμογή του Συμφώνου Σοφούλη - Σκλάβαινα. Η συζήτηση όμως επί της πρότασης μομφής παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς μπορούν να εξαχθούν κάποια χρήσιμα συμπεράσματα, ως προς τη στάση του

³¹¹ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 400.

³¹² *Ο.π.*, σελ. 40-41.

³¹³ *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ο.π., σελ. 42.

³¹⁴ *Ο.π.*

³¹⁵ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 832.

αστικού πολιτικού κόσμου απέναντι στους κομμουνιστές. Όπως φάνηκε και από τις παραπάνω τοποθετήσεις των βουλευτών, η συζήτηση προσανατολίστηκε τόσο στην υπογραφή της συμφωνίας αυτής καθεαυτής, όσο και στο ζήτημα κατά πόσον υπήρχε ανάγκη διατήρησης ή όχι του νόμου για το Ιδιώνυμο. Αυτό συνέβη κυρίως λόγω της εστίασης της αρχικής ομιλίας του Ράλλη στο εν λόγω ζήτημα και της έντονης πολεμικής που άσκησε στους Φιλελεύθερους με βάση την πρόθεση τους να το καταργήσουν στο πλαίσιο της συμφωνίας, που οδήγησε το σύνολο των πολιτικών αρχηγών να τοποθετηθούν επί του ζητήματος. Την αντιπαράθεση πυροδότησε όπως αναδείχθηκε επίσης, το γεγονός ότι το Ιδιώνυμο αξιοποιήθηκε κατά κύριο λόγο από την κυβέρνηση Κονδύλη το φθινόπωρο του 1935 εναντίον των βενιζελικών μπροστά στο δημοψήφισμα για το πολιτειακό. Εκτός αυτού όμως η συγκεκριμένη συζήτηση αφορούσε και τη διαφωνία που είχε ανακύψει στον αστικό πολιτικό κόσμο για την αντιμετώπιση των κομμουνιστών, αν αυτοί αποτελούσαν πλέον απειλή για το κοινωνικό καθεστώς, αφού αποκάλυψε διαφοροποιήσεις. Η συζήτηση περί «κοινωνικού κινδύνου», αναζωπυρώθηκε άλλωστε λίγο αργότερα με αφορμή τα γεγονότα της απεργίας των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1936, οπότε άλλαξαν εκ νέου οι ισορροπίες.

Οι αντιδράσεις στον Τύπο την επόμενη ημέρα της συνεδρίασης αποτύπωναν το πολιτικό κλίμα που διαμόρφωσε η συγκεκριμένη συζήτηση, καθώς και τις διαφορετικές οπτικές για τη σημασία του αποτελέσματος της. Ο *Ριζοσπάστης* ήδη τις προηγούμενες μέρες είχε χαιρετίσει την απόφαση της σύσκεψης των Φιλελευθέρων που ενέκρινε το υπογραφέν Σύμφωνο, αλλά ταυτόχρονα κατήγγειλε την άλλη απόφαση της σύσκεψης, «ολότελα ασυμβίβαστη με το πνεύμα του συμφωνητικού», να ψηφίσει την κυβέρνηση Μεταξά. Και κατέληγε καλώντας τους Φιλελεύθερους να καταψηφίσουν την κυβέρνηση Μεταξά και να εφαρμόσουν το Σύμφωνο, καθώς αυτός είναι ο πόθος και η θέληση της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, όπως εκφράζεται «με χιλιάδες ψηφίσματα και επιτροπές».³¹⁶ Όσον αφορά τη συζήτηση στη Βουλή επί της πρότασης μομφής έγραφε ο *Ριζοσπάστης* ότι τα αντιβενιζελικά κόμματα γελοιοποιήθηκαν, αναφερόμενος στις αντιφάσεις των τοποθετήσεών τους,

³¹⁶ *Ριζοσπάστης*, 23/4/1936.

με αφορμή και την αποκάλυψη ότι το Λαϊκό Κόμμα προσέγγισε το Παλλαϊκό Μέτωπο μέσω του βουλευτή Κ. Αγγελόπουλου.³¹⁷

Το *Έθνος* είχε για το αποτέλεσμα της κοινοβουλευτικής συζήτησης και ψηφοφορίας τον χαρακτηριστικό τίτλο, «Ευτυχές τέλος μίας ατυχούς υποθέσεως». Επαναλάμβανε τη θέση ότι θεωρούσε πολιτικό σφάλμα του Σοφούλη το συγκεκριμένο συμφωνητικό, αλλά η συζήτηση στη Βουλή απέδειξε ότι επρόκειτο για μία προσωπική επίθεση των αντιβενιζελικών με αμιγώς κομματικά κίνητρα καθώς αποκαλύφθηκε παρά τις «κωμικές προσπάθειες» να αποκρύψουν την αλήθεια, ότι και το ίδιο το Λαϊκό κόμμα είχε προχωρήσει σε αντίστοιχες συζητήσεις με το Παλλαϊκό Μέτωπο.³¹⁸ Αντίστοιχα και η βενιζελική εφημερίδα *Πατρίς* χαρακτήριζε «ταρτούφους» και «υποκριτές» τους αντιβενιζελικούς. Η συγκεκριμένη εφημερίδα βέβαια σε αντίθεση με το *Έθνος* συντασσόταν πλήρως με τη γραμμή υπεράσπισης του Σοφούλη για το Σύμφωνο και την ανάγκη εφαρμογής μέτρων κατοχύρωσης των λαϊκών ελευθεριών, «επί των δίκαιων αιτημάτων των Παλλαϊκών» όπως ανέφερε.³¹⁹

Ο αντιβενιζελικός τύπος συνέχισε το σφυροκόπημα κατά του Σοφούλη και του Συμφώνου. Ο *Ελεύθερος Άνθρωπος* έκανε λόγο για θλιβερό θέαμα στη Βουλή, με τον Σοφούλη να υπερασπίζεται την εθνικά επικίνδυνη συμφωνία με τους κομμουνιστές και βενιζελικούς μπράβους στα θεωρεία να προκαλούν επεισόδια.³²⁰ Το *Ελληνικό Μέλλον* έγραφε για πλήρη αποκάλυψη της προδοτικής συμμαχίας βενιζελικών – κομμουνιστών και αποκαλούσε το κόμμα των Φιλελευθέρων ως δημόσιο κίνδυνο που ο ελληνικός λαός πρέπει να διαλύσει.³²¹ Η *Πρωία* αποκαλούσε πολιτική φάρσα στερούμενη σοβαρότητας τον ισχυρισμό του Σοφούλη ότι οι όροι που περιεχόταν στο Σύμφωνο ήταν μέρος του προγράμματος των Φιλελευθέρων, ενώ στην πραγματικότητα ήταν προϊόν πολιτικής σκοπιμότητας για να εκλεγεί πρόεδρος της Βουλής.³²² Ο *Τύπος* χαρακτήριζε ατιμωτική διαδικασία για το κοινοβούλιο την εν λόγω συνεδρίαση, στην οποία ο Σοφούλης παρουσιάστηκε ως απολογητής του κομμουνισμού. Επέριπτε όμως ευθύνες και στο Λαϊκό κόμμα, γιατί λόγω της

³¹⁷ *Ριζοσπάστης*, 25/4/1936.

³¹⁸ *Έθνος*, 25/4/1936.

³¹⁹ *Πατρίς*, 25/4/1936.

³²⁰ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 25/4/1936.

³²¹ *Ελληνικό Μέλλον*, 25/4/1936.

³²² *Πρωία*, 25/4/1936.

«απερισκεψιάς» του Κ. Αγγελόπουλου, έριξε σανίδα σωτηρίας στο τέλμα, «όπου είχε βυθισθεί μέχρι λαιμού ο κ. Σοφούλης», με αποτέλεσμα να βγει ενισχυμένος από την ψηφοφορία.³²³ Η *Βραδυνή* τέλος εξέφραζε την απογοήτευση της για το γεγονός ότι ο Σοφούλης βρέθηκε από κατηγορούμενος κατήγορος, αλλά ταυτόχρονα εξέφραζε και την βεβαιότητα ότι το συγκεκριμένο συμφωνητικό δεν πρόκειται να ξεχαστεί και θα αποτελέσει την καταδικαστική απόφαση των βενιζελικών.³²⁴

Με αυτόν τον τρόπο έκλεινε αυτός ο κύκλος της δημόσιας συζήτησης που αφορούσε το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα και άνοιγε ένας νέος με τις εξελίξεις που συνόδευαν την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στην Κυβέρνηση Μεταξά, τα γεγονόρα του Μαΐου στη Θεσσαλονίκη και τον προσανατολισμό του ΚΚΕ σε άλλες συμμαχίες πλέον στο πλαίσιο της συγκρότησης του λαϊκού – αντιφασιστικού μετώπου.

³²³ *Τύπος*, 25/4/1936.

³²⁴ *Βραδυνή*, 25/4/1936.

Κεφάλαιο 10: Από τον Απρίλιο στον Αύγουστο: Οι τελευταίες προσπάθειες για τη συγκρότηση Λαϊκού Μετώπου

Η συνεδρίαση της 24ης Απριλίου και η αντίστοιχη συζήτηση αποτέλεσαν την τελευταία «πράξη του δράματος» όσον αφορά το συμφωνητικό Φιλελευθέρων – Παλλαϊκού Μετώπου και τις συνέπειες του στο πολιτικό σύστημα. Την επόμενη κιόλας μέρα, συνήλθε ξανά η ολομέλεια του κοινοβουλίου, όπου ο Μεταξάς ανέγνωσε τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης του.³²⁵ Οι Σοφούλης και Καφαντάρης παρά τις ενστάσεις τους, δήλωσαν ότι θα έδιναν ψήφο εμπιστοσύνης, ο Τσαλδάρης παρομοίως ότι θα παρείχε ψήφο ανοχής όπως και ο Θεοτόκης, ο Γκοτζαμανής ψήφο εμπιστοσύνης. Οι Παπαναστασίου και Μυλωνάς αρνήθηκαν ψήφο, ενώ ο Γεώργιος Παπανδρέου την χαρακτήρισε ως «κυβέρνηση αντικοινοβουλευτική και ανώμαλον».³²⁶ Η κοινοβουλευτική ομάδα του ΚΚΕ κατήγγειλε για μία ακόμα φορά τα αστικά κόμματα ότι παρά την δημαγωγία τους, άνοιγαν τον δρόμο για την επιβολή δικτατορίας και δήλωσε ότι θα καταψήφιζε την κυβέρνηση. Συνολικά στην κυβέρνηση Μεταξά έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης ή ανοχής 241 βουλευτές, 16 ψήφισαν κατά, 4 βουλευτές απείχαν.³²⁷

Στη συνεδρίαση της 30ης Απριλίου που επρόκειτο να είναι η τελευταία του κοινοβουλίου για 10 και πλέον χρόνια, κατόπιν εισήγησης της κυβέρνησης εγκρίθηκε ψήφισμα που διέκοπτε τις εργασίες του μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου. Ταυτόχρονα παρείχε στην κυβέρνηση το δικαίωμα να εκδίδει νομοθετικά διατάγματα με τη σύμφωνη γνώμη 40μελούς κοινοβουλευτικής επιτροπής.³²⁸ Οι συγκεκριμένες εξελίξεις σηματοδοτούσαν το οριστικό τέλος κάθε πιθανότητας να σχηματίσουν κυβέρνηση οι βενιζελικοί με την ψήφο ανοχής των κομμουνιστών κατ' εφαρμογή του Συμφώνου και να δημιουργηθεί και στην Ελλάδα μία έστω ιδιότυπη μορφή κυβέρνησης Λαϊκού Μετώπου.

³²⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Μεταξάς απέφυγε να τοποθετηθεί επί του ζητήματος του Συμφώνου κατά τη συνεδρίαση της προηγούμενης μέρας, αλλά οι παρεμβάσεις του αφορούσαν μόνο την επίσπευση της διαδικασίας ώστε να ολοκληρωθεί εντός της ημέρας η διαδικασία για να μπορέσει την επομένη να αναγνώσει τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης του. Βλ. ενδεικτικά *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, ό.π., σελ. 31-32.

³²⁶ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 833.

³²⁷ Εκτός των 13 κομμουνιστών βουλευτών, καταψήφισαν και οι Παπανδρέου, Βλαχοθανάσης, Δενδρινός. Βλ. Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 226.

³²⁸ Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, ο.π., σελ. 82.

Στη συνέχεια τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης,³²⁹ μετέβαλλαν περαιτέρω τις ισορροπίες όσον αφορά τις σχέσεις του ΚΚΕ με τους βενιζελικούς, μεγαλώνοντας το χάσμα. Με ανακοίνωση της στις 14 Μαΐου, η Κ.Ε. του ΚΚΕ απηύθυνε εκ νέου κάλεσμα στα βενιζελικά κόμματα να αποσύρουν τη στήριξη τους στον Μεταξά και να προχωρήσουν στο σχηματισμό κυβέρνησης με βάση το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα.³³⁰ Παρά το γεγονός ότι ορισμένοι βουλευτές των Φιλελευθέρων ανταποκρίθηκαν και με επιστολές τους στον *Ριζοσπάστη* υποστήριξαν την εφαρμογή του, οι βενιζελικοί ηγέτες είχαν διαφορετική στάση. Ο Σοφούλης αγνόησε το κάλεσμα, ενώ για την αιματοχυσία στην κατάπνιξη της απεργίας στη Θεσσαλονίκη ζήτησε να αποδοθούν ευθύνες στους υπαίτιους από την χωροφυλακή, χωρίς να βάλει στο κάδρο τον Μεταξά.³³¹ Στις αιτιάσεις της κυβέρνησης εξάλλου ότι η απεργία είχε πολιτικά ελατήρια και ότι στη Θεσσαλονίκη έγινε «γενική δοκιμή» κομμουνιστικής επανάστασης, δεν απάντησαν οι Φιλελεύθεροι. Οι Παπαναστασίου και Παπανδρέου επ’ αφορμή του καλέσματος επίσης, εξαπέλυσαν δριμεία επίθεση στους κομμουνιστές για τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης, χρησιμοποιώντας χαρακτηρισμούς όπως «κοινωνικός εχθρός» και τάχθηκαν κατά κάθε συνεργασίας καταδικάζοντας το Σύμφωνο.³³² Ακολούθησαν οι δηλώσεις του Σοφοκλή Βενιζέλου στην εφημερίδα *Ανεξάρτητος* στις 25 Ιουνίου, όπου έσπευσε να ξεκαθαρίσει ότι το κόμμα των Φιλελευθέρων δεν δεσμευόταν από το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα.³³³

³²⁹ Στις 8 Μαΐου, διαδήλωση των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη που διεκδικούσε αύξηση των μεροκάματων, διαλύθηκε με πολλούς τραυματίες. Σε ένδειξη αλληλεγγύης και άλλοι κλάδοι αποφάσισαν να συμμετέχουν στην απεργία που προκήρυξαν οι καπνεργάτες την επόμενη μέρα. Η κυβέρνηση απάντησε επιστρατεύοντας εργαζόμενους σε σειρά από κλάδους και διέταξε το Γ΄ Σώμα Στρατού να λάβει μέτρα για την τήρηση της τάξης. Στις 9 Μαΐου, εκτός από τους απεργούς που σύμφωνα με εκτιμήσεις ξεπέρασαν τις 25.000, έμποροι και επαγγελματίες της πόλης έκλεισαν τα μαγαζιά τους, δίνοντας παλλαϊκό χαρακτήρα στην αντίδραση κατά των μέτρων της κυβέρνησης. Η σύγκρουση στην διαδήλωση που ακολούθησε πήρε έντονο χαρακτήρα, με απολογισμό 12 νεκρούς, 32 βαριά τραυματισμένους και 250 ελαφριά – όλοι τους διαδηλωτές. Η κατακραυγή και η αντίδραση απέναντι στην μανία της χωροφυλακής ήταν τέτοια, που υπό τον φόβο αντιποίνων αυτή κλείστηκε στα αστυνομικά τμήματα, αφήνοντας τους διαδηλωτές – απεργούς να γίνουν οι κύριοι όλης της πόλης το βράδυ της 9ης Μάη. Ο στρατός επιχείρησε να αναλάβει την αστυνόμευση, όμως οι στρατιώτες ενώθηκαν με τους διαδηλωτές. Στην κηδεία των 12 νεκρών στις 10 Μαΐου που μετατράπηκε σε παλλαϊκή διαδήλωση, συμμετείχαν περίπου 150.000 Θεσσαλονικείς. Κατόπιν αυτών των εξελίξεων, η απεργία των καπνεργατών έληξε στις 11 Μαΐου αφού η κυβέρνηση ικανοποίησε όλα τα αιτήματά τους. Βλ. Ιωάννης Κολιόπουλος, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', ο.π., σελ. 378. Βλ. επίσης, Τάσος Βουρνάς, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Τόμος Β', ο.π., σελ. 400-401.

³³⁰ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 374.

³³¹ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 841.

³³² Σπύρος Λιναρδάτος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, ο.π., σελ. 250.

³³³ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 1276.

Μπορεί λοιπόν το Σύμφωνο Σοφούλη - Σκλάβαινα να αποτελούσε «νεκρό» γράμμα έπειτα από τις εξελίξεις του Απριλίου και του Μαΐου, παράλληλα όμως την ίδια περίοδο η μετωπική πολιτική του ΚΚΕ προχωρούσε αμείωτη σε άλλους τομείς, μετρώντας βήματα σε αυτήν την κατεύθυνση. Κατ' εφαρμογή των αποφάσεων του βου συνεδρίου του κόμματος τον Δεκέμβριο του 1935, πέρα από τις προσπάθειες σχηματισμού κυβέρνησης που θα εφάρμοζε ένα μίνιμουμ πρόγραμμα, το ΚΚΕ ενέτεινε τις προσπάθειες του για την ενοποίηση των συνδικαλιστικών οργανώσεων στο εργατικό κίνημα, τη δημιουργία ενιαίου αγροτικού κόμματος στην ύπαιθρο και ενιαίας οργάνωσης της νεολαίας και των γυναικών με αντιφασιστική – αντιπολεμική γραμμή συσπείρωσης.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά τη διαδικασία ενοποίησης του συνδικαλιστικού κινήματος που είχε ξεκινήσει από το φθινόπωρο του 1935, τους πρώτους μήνες του 1936 μία σειρά ομοσπονδίες και εργατικά κέντρα συγχωνεύθηκαν. Η πιο σημαντική ήταν η συνένωση των συνδικαλιστικών οργανώσεων των καπνεργατών τον Μάρτιο του 1936, οι οποίοι αποτελούσαν το πιο μαχητικό και οργανωμένο κομμάτι της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.³³⁴ Παρά την δεδομένη άνοδο του απεργιακού κινήματος στη χώρα από τις αρχές του 1936,³³⁵ τα γεγονότα του Μαΐου στη Θεσσαλονίκη με την μεγάλη καπνεργατική απεργία επέδρασαν καταλυτικά προς αυτήν την κατεύθυνση. Έπειτα από γρήγορα βήματα συντονισμού, στις 10 Ιουλίου η εκτελεστική επιτροπή της ΓΣΕΕ ανακοίνωσε την απόφαση της για ενοποίηση με την ΕΓΣΕΕ. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε κοινή συνεδρίαση των δύο συνομοσπονδιών, στην οποία ανακοίνωναν από κοινού την απόφαση τους να ενοποιηθούν και προανήγγειλαν 24ωρη πανεργατική απεργία στις 5 Αυγούστου.³³⁶

Στο επίπεδο των πολιτικών συνεργασιών, η πιο σημαντική εξέλιξη ήταν η συμφωνία του ΚΚΕ με το ΑΚΕ (Γαβριηλίδη – Σοφιανόπουλου) για τη δημιουργία

³³⁴ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 384. Για τον ρόλο που διαδραμάτιζαν οι καπνεργάτες στο εργατικό κίνημα της χώρας στον Μεσοπόλεμο, βλ. επίσης Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Τόμος Β', *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Συλλογικό, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 316-319.

³³⁵ Συγκεκριμένα υπολογίζεται ότι το τρίμηνο Ιανουάριος – Μάρτιος απέργησαν πάνω από 200.000 εργάτες. Την ίδια περίοδο σε πόλεις όπως η Δράμα, η Καβάλα, οι Σέρρες και η Ξάνθη, έγιναν παλλαϊκές απεργίες τοπικού χαρακτήρα με καθολική συμμετοχή. *Ο.π.*

³³⁶ Πρόκειται για την απεργία που επικαλέστηκε ως επικίνδυνη για κομμουνιστική στάση ο Μεταξάς για να επιβάλει την δικτατορία την προηγούμενη μέρα, στις 4 Αυγούστου.

ενιαίου αγροτικού κόμματος. Στα καλέσματα του ΚΚΕ από τις αρχές του 1936, ανταποκρίθηκε το ΑΚΕ στις 19 Απριλίου, οπότε ανακοίνωσε πρωτοβουλία για τη διεξαγωγή πανελλαδικού αγροτικού συνεδρίου συνένωσης όλων των δυνάμεων, σε αντιφασιστική, αντιπλουτοκρατική, αντιπολεμική, λαοκρατική – δημοκρατική προγραμματική βάση.³³⁷ Στις 22 Μαΐου το ΚΚΕ, με ανακοίνωση του ΠΓ του χαιρέτιζε την πρωτοβουλία και καλούσε τα μέλη του να πρωτοστατήσουν στην ίδρυση παραρτημάτων του ενιαίου αγροτικού κόμματος.³³⁸ Σύμφωνα με το στέλεχος του ΚΚΕ Γιώργο Σιάντο, μέχρι τα μέσα Ιουλίου είχαν ιδρυθεί εκατοντάδες παραρτήματα σε όλη την Ελλάδα, με περίπου 20.000 μέλη. Στις 22 Ιουλίου δημοσιοποιήθηκε η συμφωνία ΚΚΕ και ΑΚΕ, η οποία ανήγγειλε τη δημιουργία του Λαϊκού Μετώπου στην Ελλάδα. Το συμφωνητικό προέβλεπε ότι το Λαϊκό Μέτωπο θα ερχόταν στην εξουσία μέσω της κατάκτησης της πλειοψηφίας του λαού, ενώ τα κόμματα που το απαρτίζουν διατηρούσαν την οργανωτική τους αυτοτέλεια. Προέβλεπε επίσης ότι τα κόμματα του Λαϊκού Μετώπου θα κατέλθουν στις επόμενες εκλογές με κοινό συνδυασμό και εκλογικό σήμα. Το πρόγραμμα αποτελούσε μία συνέχεια του μίνιμουμ προγράμματος που αποτέλεσε τη βάση του Συμφώνου Σοφούλη – Σκλάβαινα, με την προσθήκη κάποιων πιο προωθημένων διεκδικήσεων (πλήρης ισότητα των δύο φύλων) και ενός ολοκληρωμένου πλέγματος μέτρων για την προστασία των εργαζόμενων, των αγροτών και των μικρών επαγγελματιών. Κατά τα άλλα περιλάμβανε ένα μάλλον μετριοπαθές δημοσιονομικό πρόγραμμα, με πρόβλεψη για κρατικοποιήσεις μίας σειράς κρίσιμων υποδομών και ανακατανομή των φορολογικών βαρών προς όφελος των εργαζόμενων.³³⁹ Το ενιαίο ΑΚΕ, παρότι απαγορεύτηκε από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και δεν πρόλαβε να αναπτύξει κάποια δράση, εντούτοις υπήρξε ένα από τα ιδρυτικά κόμματα που, με πρωτοβουλία του ΚΚΕ, στις 27 Σεπτεμβρίου 1941 συγκρότησαν το ΕΑΜ.³⁴⁰

Αναλόγως στη νεολαία, μετά την διάλυση της ΟΚΝΕ και την απόφαση για διάχυση των μελών της σε δημοκρατικές αντιφασιστικές οργανώσεις της νεολαίας,

³³⁷ Δημήτρης Σαρλής, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, ο.π., σελ. 400.

³³⁸ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Δ', ο.π., σελ. 379.

³³⁹ *Ο.π.*, σελ. 395-401.

³⁴⁰ Ακόμα περισσότερο, σύμφωνα με τον Γιώργο Μαυρογορδάτο το ΕΑΜ αποτελούσε στην πραγματικότητα τη συνέχεια του «Λαϊκού Μετώπου» που συγκρότησαν το ΚΚΕ και το ΑΚΕ το 1936, καθώς από τον συνασπισμό κομμάτων που συγκρότησαν το ΕΑΜ, μόνο αυτά τα δύο είχαν μαζική βάση και πανελλαδική παρουσία. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *ο.π.*, σελ. 449-450.

άρχισε να προχωράει η δημιουργία νέων οργανώσεων. Η πιο μαζική ήταν η Φιλειρηνική Ένωση Οργανώσεων Νέων (ΦΕΟΝ) που ιδρύθηκε τον Μάιο του 1936. Στο διάστημα που δραστηριοποιήθηκε μέχρι και τον Αύγουστο του 1936 οργάνωσε σειρά αντιπολεμικών εκδηλώσεων, ενώ στις 20 Ιουλίου πραγματοποίησε πανελλαδική συνδιάσκεψη όπου εξέλεξε 60μελές Γενικό Συμβούλιο και 18μελής Εκτελεστική Επιτροπή. Δεκαπέντε μέρες μετά τη συνδιάσκεψη η ΦΕΟΝ απαγορεύτηκε από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, ωστόσο η προσπάθεια αυτή μπορεί να θεωρηθεί σαν πρόδρομος της ΕΠΟΝ.³⁴¹

Αντίστοιχα και στο γυναικείο κίνημα, ο μεσοπολεμικός φεμινισμός θα γνωρίσει μεταβολές αυτήν την τελευταία περίοδο του Μεσοπολέμου, που δεν είναι άσχετες με την πολιτική των Λαϊκών Μετώπων και την αντιπολεμική – αντιφασιστική πάλη που πρότασσε. Η πλέον μαζική και δραστήρια γυναικεία οργάνωση, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας,³⁴² που είχε ως ζήτημα αιχμή από την ίδρυση του την κατοχύρωση του δικαιώματος της ψήφου και της εκλογιμότητας για τις γυναίκες, ήδη από το 1934 δήλωσε την ένταξη του στον αντιφασιστικό αγώνα, θεωρώντας τον συνεπή με τον φεμινιστικό με βάση το βασικό διακύβευμα της εποχής.³⁴³ Αποτέλεσμα της προσέγγισης των εκπροσώπων του αστικού ριζοσπαστικού φεμινισμού με τις κομμουνίστριες αυτήν την τελευταία περίοδο του Μεσοπολέμου στα πλαίσια των προτεραιοτήτων του Λαϊκού Μετώπου, ήταν η δημιουργία νέων οργανώσεων και συσπειρώσεων: Πανελλήνια Επιτροπή κατά του Πολέμου και του Φασισμού (1934), Γυναικεία Επιτροπή Συνεργαζόμενων

³⁴¹ Συσπείρωνε νεολαϊστικές οργανώσεις από το Σοσιαλιστικό, το Αγροτικό κόμμα, και άλλα δημοκρατικά κόμματα. Βλ. Δημήτρης Σάρλης, *ο.π.*, σελ. 404-405.

³⁴² Για τον Σύνδεσμο, βλ. Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μία ανθολογία*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985, σελ. 39-40.

³⁴³ Πέρα από τις πολιτικές εξελίξεις όμως, καθοριστικό ρόλο για αυτήν την μεταστροφή έπαιξαν και κάποιες προσωπικότητες με τη στάση και την πορεία τους. Η αποχώρηση της Μαρίας Σβώλου, Γενικής Γραμματέως και ιδρυτικού στελέχους του Συνδέσμου το 1932 για να ταχθεί στο πλευρό των κομμουνιστών στον αγώνα για την κοινωνική αλλαγή, ήταν η πλέον ηχηρή. Αντίστοιχα, επίδραση άσκησαν και προσωπικότητες όπως της Ρόζας Ιμβριώτη που επίσης ήταν από τα ιδρυτικά μέλη του Συνδέσμου, για να προσεγγίσει το ΚΚΕ σταδιακά και να στρατευτεί μαζί του στην συνέχεια, αλλά και της Διδώς Σωτηρίου που συνεργάστηκε με το περιοδικό *Αγώνας της Γυναίκας* την τελευταία περίοδο πριν την δικτατορία Μεταξά. Βλ. Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *ο.π.*, σελ. 93. Για τη Μαρία Σβώλου που στη συνέχεια εκλέχθηκε εθνοσύμβουλος το 1944 στις εκλογές που διενήργησε η ΠΕΕΑ κατά τη διάρκεια της κατοχής, βλ. επίσης Μάρω Παντελίδου - Μαλούτα, *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου, μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2007, σελ. 171.

Οργανώσεων (1934), Σύλλογος Εργαζόμενων Γυναικών (1935).³⁴⁴ Παράλληλα αναπτύχθηκε μία δραστηριότητα που κλιμακώθηκε την τελευταία περίοδο πριν τη δικτατορία Μεταξά. Η Επιτροπή Γυναικείας Εργασίας οργάνωσε πανελλήνια συγκέντρωση στις 24 Μαΐου 1936 στο θέατρο Αργυροπούλου, με τη συμμετοχή 70 οργανώσεων και περίπου 2.000 γυναικών. Την κεντρική ομιλία μάλιστα έκανε η Διδώ Σωτηρίου, η οποία ανέπτυξε πλήρως το πολιτικό πλαίσιο των λαϊκών μετώπων.³⁴⁵

Και σε αυτήν την περίπτωση, αμέσως μετά την επιβολή της δικτατορίας Μεταξά οι γυναικείες οργανώσεις θα αναγκαστούν να διακόψουν την λειτουργία τους, το αρχείο τους θα κατασχεθεί, οι κομμουνίστριες κατά κύριο λόγο θα διωχθούν με μανία. Η δικτατορία έτσι κι αλλιώς σηματοδοτεί το οριστικό τέλος του μεσοπολεμικού φεμινισμού και των διαχωριστικών γραμμών του. Μετά την εμπειρία του πολέμου, της κατοχής, του εμφυλίου, των εξοριών και των διώξεων, αλλά και της συμμετοχής ενός σημαντικού κομματιού των γυναικών στην εθνική αντίσταση και στις πολιτικές διαδικασίες της ελεύθερης Ελλάδας, η μεταπολεμική επανεμφάνιση του θα γίνει πλέον με νέους όρους, με βάση τα νέα διακυβεύματα

³⁴⁴ Αγγέλικα Ψαρρά, *Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Συλλογικό, επιμ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, Ηράκλειο 1988, σελ. 81.

³⁴⁵ Βλ. «Η Πανελλήνια συγκέντρωση των γυναικών», Περιοδικό *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, τεύχος 203, Αθήνα 1936.

Επίλογος

Η αντιφατική πολιτική του ΚΚΕ ως προς το ζήτημα σχηματισμού κυβέρνησης με κορμό τους Φιλελεύθερους διήρκεσε καθ' όλη την περίοδο από τις εκλογές του Ιανουαρίου μέχρι και τον Αύγουστο του 1936. Ενώ για το ΚΚΕ ήταν ξεκάθαρο ότι ο σχεδιασμός του Στέμματος οδηγούσε ολοταχώς προς την επιβολή δικτατορίας υπό τον Μεταξά, τον αποκάλυπτε και κατήγγειλε τους βενιζελικούς για τη στάση τους, εξακολουθούσε να απευθύνει εκκλήσεις για σχηματισμό κυβέρνησης από τη δημοκρατική – αντιφασιστική πλειοψηφία της Βουλής. Μία αντίφαση που πηγάζει από τις προγραμματικές επεξεργασίες που διαμόρφωσε τη συγκεκριμένη περίοδο και άνοιγαν τον δρόμο για στήριξη σε μία αστική κυβέρνηση στη βάση ενός μίνιμουμ προγράμματος.

Η πολιτική αυτή δεν λάμβανε υπόψη όμως τις σημαντικές στρατηγικές διαφορές με το κόμμα των Φιλελευθέρων, που καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολο να στερεωθεί μία κυβερνητική συνεργασία σε τέτοια βάση. Αλλά πέρα από αυτό το γεγονός, για να ερμηνεύσουμε τη στάση των βενιζελικών καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου, θα πρέπει να λάβουμε καταρχήν υπόψη την εκτίμηση ότι το ζήτημα του αποτακτικού τους έφερε σε στρατηγικό αδιέξοδο. 863 αξιωματικοί του στρατού, 88 του ναυτικού και 77 της αεροπορίας είχαν αποστρατευτεί, υπάλληλοι του κρατικού μηχανισμού είχαν απολυθεί, δήμαρχοι, κοινοτάρχες και σύμβουλοι είχαν αντικατασταθεί.³⁴⁶ Μέσα σε 10 μήνες από το κίνημα του 1935 ο κρατικός μηχανισμός είχε μετατραπεί σε αμιγώς αντιβενιζελικός. Έβλεπαν λοιπόν ότι ακόμα και αν σχημάτιζαν κυβέρνηση θα ήταν αδύνατο να κυβερνήσουν. Όλες οι υπηρεσίες και ειδικά τα σώματα ασφαλείας θα υπονόμευαν το έργο της. Γι' αυτό ακόμα και το καλοκαίρι του 1936 στήριζαν την κυβέρνηση Μεταξά, βασιζόμενοι στις δεσμεύσεις του τελευταίου ότι θα έλυνε το αποτακτικό. Θεωρούσαν ότι οι διαπραγματεύσεις για επανάκτηση τουλάχιστον ορισμένων θέσεων στον κρατικό μηχανισμό ήταν μονόδρομος. Συνυπήρχε λοιπόν η σταθερή επιδίωξη για την επαναφορά των αποτάκτων (που ο Μεταξάς άλλωστε υποσχόταν σαν «αντάλλαγμα» στη στήριξη των Φιλελευθέρων), με την ανάγκη για «προστασία του κοινωνικού καθεστώτος».

³⁴⁶ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, ο.π., σελ. 834.

Ταυτόχρονα δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι η λύση Μεταξά ήταν και αποτέλεσμα συναίνεσης των δύο πόλων του πολιτικού συστήματος, η οποία βασιζόταν στη στρατηγική σύμπλευση τους για τον προσανατολισμό και τις διεθνείς συμμαχίες της χώρας τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αναγνώριζαν επίσης την ανάγκη για μία ισχυρή και σταθερή κυβέρνηση που θα προετοίμαζε αποτελεσματικά την άμυνα της χώρας, αλλά θα ήταν ταυτόχρονα σε θέση να αντιμετωπίσει και τους «εσωτερικούς» κινδύνους, που αντικειμενικά μία οικουμενική κυβέρνηση δεν θα μπορούσε, λόγω των εσωτερικών τριγμών που θα είχε με βάση τα όσα είχαν προηγηθεί. Εξάλλου, η σκληρή καταστολή των εργατικών αγώνων από τον Μεταξά όλη αυτήν την περίοδο μέχρι την 4η Αυγούστου που δεν άφηνε κανένα περιθώριο παρερμηνείας για τις προθέσεις του, γινόταν ανεκτή ή είχε και την ανοικτή στήριξη των Φιλελευθέρων. Ενδεικτικά έδωσαν τη συγκατάθεση τους στο διορισμό του ανοιχτά φιλοναζιστή Σκυλακάκη ως υπουργό Εσωτερικών από τον Μεταξά μετά τα αιματηρά γεγονότα της Θεσσαλονίκης,³⁴⁷ ενώ στις ανησυχίες που προέκυπταν για τις δικτατορικές βλέψεις Μεταξά, ο Σοφούλης με δηλώσεις του στις 7 Ιουνίου διαβεβαίωνε ότι ο πρωθυπουργός δεν σκέπτεται κάτι τέτοιο.³⁴⁸ Αλλά και από την πλευρά του Γεωργίου Β΄, οι διεθνείς εξελίξεις και η ανάγκη αντιμετώπισης των «εσωτερικών» ταραχών ήταν που βάρυναν ώστε η λύση Μεταξά να προβάλλει ως η πλέον ενδεδειγμένη. Όταν στις 22 Ιουλίου ο Σοφούλης ανακοίνωσε στο βασιλιά τη συμφωνία των Φιλελευθέρων με το κόμμα Θεοτόκη για το σχηματισμό κυβέρνησης την 1η Οκτώβρη που θα ξεκινούσε η Βουλή τις εργασίες της, ο Γεώργιος την επόμενη μέρα κάλεσε τον Μεταξά και έδωσε τη συγκατάθεση του για την κήρυξη δικτατορίας σύμφωνα με τη μαρτυρία του στενού συνεργάτη του Ι. Μεταξά, Ι. Διάκου προς τον Γρηγόριο Δαφνή.³⁴⁹ Έτσι, η απεργία που είχε προκηρυχθεί για τις 5 Αυγούστου στάθηκε η αφορμή για να παρουσιαστούν στο υπουργικό συμβούλιο το προηγούμενο βράδυ δύο διατάγματα που ανέστειλαν βασικά άρθρα του Συντάγματος για αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος «στάσης» των κομμουνιστών. Τρεις υπουργοί αρνήθηκαν

³⁴⁷ Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα*, ο.π., σελ. 1273.

³⁴⁸ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, σελ. 844.

³⁴⁹ Ο.π., σελ. 846.

να υπογράψουν και παραιτήθηκαν, ενώ οι υπόλοιποι συναινεσαν, ανοίγοντας τον δρόμο για τη δικτατορία.³⁵⁰

Ανεξάρτητα από τα παραπάνω γεγονότα και τη στάση των Φιλελευθέρων όμως, δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι για ένα ευρύ φάσμα του αστικού κόσμου δεν μπορούσε να τεθεί καν συζήτηση για οποιαδήποτε κυβερνητική λύση με τη συμμετοχή των κομμουνιστών. Οι αντιδράσεις που προκάλεσε η δημοσιοποίηση του Συμφώνου Σοφούλη – Σκλάβαινα είναι απολύτως ενδεικτικές.

Εξάλλου, η συγκεκριμένη ιστορική περίοδος έχει έναν μεταβατικό χαρακτήρα εκ των πραγμάτων. Αν κάτι ανέδειξε η περίοδος από τον Ιανουάριο μέχρι και τον Αύγουστο του 1936, είναι ότι οι πολιτικοί σχηματισμοί που κυριάρχησαν για δύο δεκαετίες στην πολιτική ζωή της χώρας, αλλά και οι διαιρέσεις που συνεπαγόταν ευρύτερα, είχαν ξεπεραστεί από τις εξελίξεις. Σε αυτό συνέτεινε πέραν των άλλων και ο θάνατος των ηγετών των δύο παρατάξεων αυτήν την περίοδο. Του Ελευθέριου Βενιζέλου τον Μάρτιο του 1936 και του Παναγή Τσαλδάρη τον Μάιο του ίδιου χρόνου, αλλά και μίας σειράς άλλων πολιτικών προσωπικοτήτων σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή του Μεσοπολέμου.³⁵¹

Η τελευταία δημόσια τοποθέτηση του Παναγή Τσαλδάρη πριν τον θάνατο του, στις 17 Μαΐου 1936 στην εφημερίδα *Καθημερινή*, είναι η πλέον ενδεικτική για αυτό το τέλος εποχής. Ανέφερε χαρακτηριστικά: «Είναι γεγονός (...) ότι η κατάσταση των πραγμάτων της χώρας μας μετεβλήθη κατά τρόπον ριζικόν και ουσιώδη. Εντός ολίγων μηνών συνετελέσθη τεράστια μεταβολή (...) Ο πολιτικός αγών μετατοπίζεται βραδέως μεν, αλλ' ασφαλώς, εκ του πολιτικού προς το κοινωνικόν επίπεδον. Μετά την συμμαχίαν κομμουνιστών και φιλελευθέρων, την επισφραγισθείσαν διά του ιταμού συμφώνου Σοφούλη – Σκλάβαινα (...) ο κομμουνιστικός κίνδυνος κατέστη πραγματικότης. Ο αστικός κόσμος της Ελλάδος ας

³⁵⁰ Για το περιεχόμενο των δύο διαταγμάτων που ανέστειλαν επ' αόριστο τις συνταγματικές διατάξεις που κατοχύρωναν τις ατομικές και συλλογικές ελευθερίες και προέβλεπαν τη διάλυση της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής, βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ο.π., σελ. 104.

³⁵¹ Εκτός των Βενιζέλου και Τσαλδάρη, το έτος 1936 απεβίωσαν επίσης και οι Γ. Κονδύλης, Αλ. Παπαναστασίου, όπως και οι πρώην Πρόεδροι της Δημοκρατίας Π. Κουντουριώτης και Αλ. Ζαίμης. Θάνατος Βερέμης – Ιωάννης Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα, Μία ιστορία από το 1821*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2016, σελ. 218.

το αντιληφθή και ας σκεφθή περί του τρόπου, καθ' ον θα κατορθώση ν' αμυνθή, εφόσον είναι ακόμα καιρός (...) Αν σήμερα οι δεκατρείς κομμουνιστάι βουλευταί επέβαλον διά της συμμαχίας των μετά των Φιλελευθέρων τας θελήσεις των και το πρόγραμμα των επί του ελληνικού λαού, δεν είναι δύσκολον να μαντεύσωμεν τι θα κατορθώσουν μετά τας προσεχείς εκλογάς, οπότε ασφαλώς θ' αυξήση η δύναμις των (...) Δεν υπάρχουν πλέον δημοκρατικοί και βασιλικοί, βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί. Υπάρχει από την μίαν πλευράν η μεγάλη πλειονότης του ελληνικού λαού, η οποία, εμμένουσα εις τα μακραίωνας εθνικές παραδόσεις (...) Από την άλλην πλευράν, υπάρχει η μειονότης, η έχουσα ως σημαίαν την κοινωνικήν ανατροπήν (...) Το Λαϊκόν κόμμα μάχεται και θα συνεχίσει τον αγώνα του προς τας αντιθέτους των τελευταίων τούτων επάλξεις (...).³⁵²

Πρέπει να επισημανθεί ότι το δικτατορικό καθεστώς Μεταξά που εγκαθιδρύθηκε λίγους μήνες αργότερα όχι απλά εκπλήρωσε τις συγκεκριμένες εκκλήσεις, αλλά μπορεί να πει κανείς ότι ξεπέρασε κάθε προσδοκία, οπότε εκ των πραγμάτων εξυπηρετούσε και την ανάγκη αντιμετώπισης αυτού του «κινδύνου». Είναι απολύτως ενδεικτικές της στόχευσης του καθεστώτος Μεταξά, οι εισηγητικές εκθέσεις που συνόδευαν τα δύο διατάγματα της 4ης Αυγούστου, που αποτέλεσαν την ληξιαρχική πράξη γεννήσεως της δικτατορίας. Η πρώτη ανέφερε ότι «ήδη ο κομμουνισμόςπίστευσε ότι επέστη η στιγμή της ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος (...) Απορροφήσας ο κομμουνισμός και τους εμφανιζομένους ως ηγέτας της συντηρητικής εργατικής τάξεως, καθώς και της αγροτικής τοιάυτης, ήρχισεν επιχειρών αδικαιολογήτων ενεργειών, όπως δημιουργήση την ατμόσφαιραν της ενάρξεως της επικειμένης ήδη στασιαστικής εξορμήσεως του. Αρχήν εκδηλώσεως (...) θα αποτελέση η συστηματικώτατα και εντατικώτατα οργανωθείσα δι' αύριον πανεργατική απεργία, ήτις (...) πρόκειται (...) να προσλάβη την μορφήν καθαρώς εμφυλίου πολέμου». Σε αυτό το απόσπασμα εμπεριέχεται και η σαφής αιχμή για την προαναφερθείσα συμφωνία με το ΑΚΕ για τη συγκρότηση Λαϊκού Μετώπου, αλλά και για τη συνένωση ΓΣΕΕ και ΕΓΣΕΕ. Η δεύτερη εισηγητική έκθεση για τη διάλυση της Βουλής επ' αόριστο, ανέφερε ότι αυτή απέτυχε να δώσει κυβέρνηση στη χώρα και έτσι ο στρατιωτικός νόμος θα είχε ισχύ μέχρι την «οριστική κατασφάλισις του

³⁵² Γεώργιος Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, ο.π., σελ. 565-567.

κοινωνικού ημών καθεστώτος».³⁵³ Το ΚΚΕ πράγματι γνώρισε την πολύ σκληρή και βάνανυση καταστολή της δικτατορίας Μεταξά επί 4 χρόνια. Εντούτοις η δικτατορία Μεταξά ανέστειλε αλλά δεν σταμάτησε τις υπαρκτές διεργασίες που συντελούνταν στην ελληνική κοινωνία και εκφράστηκαν μετά το τέλος της.

Όσον αφορά την προσπάθεια που κατέβαλλε το ΚΚΕ για τη συγκρότηση Λαϊκού Μετώπου μέχρι και το 1936, αυτή μπορεί να οδηγήσει σε συγκεκριμένα συμπεράσματα για τα εγγενή προβλήματα που παρουσίασαν συνολικά αυτά τα μέτωπα. Η συμφωνία του ΚΚΕ με τους Φιλελεύθερους που παρέμεινε ανολοκλήρωτη, οι συζητήσεις με τα μικρότερα κόμματα που παρουσίασαν ανάλογες δυσκολίες, ακόμα και η κατάληξη του – πρόωρου κατά τα άλλα- συμφώνου του 1934 που διαλύθηκε εξ' ων συνετέθη λίγους μήνες αργότερα από τα διλήμματα που έθεσε η πόλωση λόγω του κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα. Η σύμπλευση πολιτικών δυνάμεων στο πλαίσιο των μετώπων με διαφορετικούς μεταξύ τους προσανατολισμούς και στρατηγικούς στόχους, αποδείχτηκε ότι οδήγησε αργά ή γρήγορα είτε σε αζεπέραστες ιδεολογικές και πολιτικές διαφωνίες, είτε στην ενσωμάτωση των κομμουνιστικών κομμάτων στην αστική πολιτική. Σε κάθε περίπτωση οδηγούνταν σε αδιέξοδο, όταν έφτανε η συζήτηση στο ζήτημα της εξουσίας. Η εμπειρία της Γαλλίας και την Ισπανίας είναι οι πιο χαρακτηριστικές διεθνώς.

Αξίζει να αναφερθεί επίσης, ότι η προσπάθεια αυτή όπως εκφράστηκε με το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα στο Μεσοπόλεμο δεν έμεινε ακριβώς ατελής, καθώς συνδέεται άμεσα με την πολιτική που ακολούθησε το ΚΚΕ λίγα χρόνια αργότερα στο πλαίσιο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το ΚΚΕ πρωτοστάτησε στην οργάνωση της εθνικής αντίστασης κατά τη διάρκεια της τριπλής φασιστικής κατοχής στη χώρα. Στη βάση αυτής ακριβώς της πολιτικής των λαϊκών μετώπων και των πλατιών συμμαχιών που χάραξε την τελευταία περίοδο του Μεσοπολέμου, προχώρησε στη συγκρότηση του ΕΑΜ σε συνεργασία με αστικές δυνάμεις. Με βάση αυτήν την πολιτική επίσης, ακολούθησε μία σειρά από πολιτικές επιλογές, όπως η συμμετοχή στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας μετά την απελευθέρωση της χώρας τον Οκτώβρη του 1944. Τα όσα ακολούθησαν με τη σύγκρουση του Δεκέμβρη του 1944, αλλά και με τον τριετή

³⁵³ Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων*, σελ. 848-849.

εμφύλιο του 1946 – 1949, αποκάλυψαν τα όρια που είχαν οι συμμαχίες με κάποιες από αυτές τις δυνάμεις. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για ένα ζήτημα που ξεφεύγει από τα όρια της συγκεκριμένης εργασίας, αλλά χρησιμεύει για να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι το Σύμφωνο Σοφούλη – Σκλάβαινα, όπως και οι αντίστοιχες προσπάθειες συγκρότησης μετώπου τα χρόνια 1934 – 1936 δεν αποτελούν κάποια ξεκομμένα ιστορικά γεγονότα, αλλά ένα σημαντικό κρίκο στην αλυσίδα της πολιτικής ιστορίας του 20ου αιώνα στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα της μεταπολεμικής ιστορίας της χώρας, με τα νέα πολιτικά διακυβεύματα που κυριάρχησαν.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Πρωτογενείς Πηγές

- *Αναλυτικοί Στατιστικοί Πίνακες Βουλευτικών Εκλογών 1935 και 1936*, στο Αλεξόπουλος Αναστάσιος (επιμ.), *Μητρώον Γερουσιαστών και Βουλευτών, Βουλή των Ελλήνων, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών*, Αθήνα 1977.
- Βρανάς Φαίδων (επιμέλεια), *Ιωάννης Μεταξάς: Το προσωπικό του ημερολόγιο 1933-1941*, εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1960.
- Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, χ.ε., Αθήνα 1958.
- *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, Τόμοι Α2 (1918-1939), Β1 (1939-1949), Β2 (1939-1949), εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2019.
- *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής*, Γ' Αναθεωρητική, προεδρία Θ. Σοφούλη, συνεδριάσεις Α' – Θ' (2 Μαρτίου 1936 – 30 Απριλίου 1936), Αθήνα 1938.
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, εκδόσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, Αθήνα 1945.
- Ιωαννίδης Γιάννης, *Αναμνήσεις - Προβλήματα της πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση 1940-1945*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1979.
- ΚΚΕ: Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ (επιμέλεια), *Το ΚΚΕ στον ιταλοελληνικό πόλεμο 1940-41*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2015.
- ΚΚΕ: Τμήμα Ιστορίας της ΚΕ (επιμέλεια), *Το πρώτο συνέδριο του ΣΕΚΕ (Πρακτικά)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982.
- Λένιν Β. Ι., *Για τον πόλεμο και τη σοσιαλιστική επανάσταση*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013.
- Μπαρτζιώτας Βασίλης, *Εξήντα χρόνια κομμουνιστής*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.
- Νεφελούδης Βασίλης, *Αχτίνα Θ': Αναμνήσεις 1930-1940*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2007.
- Ντιμιτρόφ Γκεόργκι, *Ο φασισμός*, μετ. Δ.Χ., εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 1978.
- *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Γ' (1929-1933) και Τόμος Δ' (1934-1940), εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1975.

Τύπος

- *Ακρόπολις*
- *Βραδυνή*
- *Έθνος*
- *Ελεύθερος Άνθρωπος*
- *Ελληνικό Μέλλον*
- *Εστία*
- *Καθημερινή*
- *Νέος Ριζοσπάστης*
- *Ο Αγώνας της Γυναίκας*
- *Πρωΐα*
- *Ριζοσπάστης*
- *Τύπος*

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

α) Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Έφη - Ψαρρά Αγγέλικα, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Μία ανθολογία*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1985.
- Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, Τόμος Θ1-Θ2, μετάφραση Αντρέας Σ. Σαραντόπουλος, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1963.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Αναστασιάδης Γιώργος (επιστημονική επιμέλεια), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον συνταγματικό λόγο*, συλλογικό, εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1985)*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1988.

- Βερέμης Θάνος – Κολιόπουλος Ιωάννης, *Νεότερη Ελλάδα, Μία ιστορία από το 1821*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2016.
- Bernstein Serge - Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τόμος Γ' (*Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*), μετ. Μιχάλης Κοκολάκης, Αθήνα 1997.
- Βουρνας Τασος, *Ιστορία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας*, Τόμος Β', *Από την έλευση του Βενιζέλου στην Ελλάδα (1909) ως την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου (1940)*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1998.
- Βούρος Γεώργιος, *Παναγής Τσαλδάρης (1867-1936)*, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2014.
- Γεωργαντίδης Χ. Ν., Νικολακόπουλος Η., «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 36, 1979.
- Γκίκας Αναστάσης, *Ρήξη και ενσωμάτωση, Συμβολή στην ιστορία του εργατικού-κομμουνιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου (1918-1936)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2010.
- Clogg, Richard, *Σύντομη ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μετάφραση Χάρης Φουντέας, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1999.
- Δάγκας Αλέξανδρος –Λεοντιάδης Γιώργος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα έναντι του φασισμού και του πολέμου, 1934-1941. Οι απόψεις Παπαπαναγιώτου*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923 – 1940*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1997.
- Δαφνής Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, εκδόσεις Γαλαξίας, Αθήνα 1961.
- Ελεφάντης Άγγελος, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Hering Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, Τόμος Β', μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2006.
- Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, *Βιογραφικό Λεξικό Ελλήνων Βουλευτών 1946-1956*:
<https://greek-parliament-members.anavathmis.eu/>

- Καραπάνου Άννα (επιμ.), *Η πολιτική κληρονομιά του Ελευθέριου Βενιζέλου. Συνέχειες και ασυνέχειες*, Συλλογικό, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2021.
- Κασιμάτης Γιώργος – Αναστασιάδης Γιώργος (επιμ.), *Αλέξανδρος Σβάλος: Ο συνταγματολόγος, ο πολιτικός, ο οραματιστής*, Συλλογικό, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009.
- Κούμας Μανόλης, *1936. Η επιβολή της δικτατορίας Μεταξά*, εκδόσεις Μεταίχιμο, Αθήνα 2020.
- Κωστής Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2018.
- Λεμπεντέβα Ναταλία - Ναρίνσκι Μιχαήλ, *Η Κομμουνιστική Διεθνής στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, μετάφραση Θ. Ψαλιδόπουλος, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Πώς φτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, εκδόσεις Διάλογος, Αθήνα 1978.
- Μαΐλης Μάκης, «Η στρατηγική του ΚΚΕ με ΓΓ της ΚΕ τον Νικο Ζαχαριαδη (1931-1956)», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τεύχος 6, 2013.
- Μαρκέτος Σπυρίδων, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2000.
- Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2017.
- Ντούρος Δημήτρης, *Η κατάρρευση της Ελληνικής Δημοκρατίας του Μεσοπολέμου: Από τις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 έως την 4η Αυγούστου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αθήνα 2016.
- Παντελίδου - Μαλούτα Μάρω, *Μισός αιώνας γυναικείας ψήφου, μισός αιώνας γυναίκες στη Βουλή*, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2007.
- Πετράκη Μαρίνα, *Ο μύθος του Μεταξά: Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μετ. Μάρα Μοίρα, εκδόσεις Ωκεανίδα, Αθήνα 2006.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2016.

- Σάρλης Δημήτρης, *Η πολιτική του ΚΚΕ στον αγώνα κατά του μοναρχοφασισμού (1929-1936)*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1987.
- Σκαλιδάκης Γιάννης, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και ο πόλεμος», στο *28 Οκτωβρίου 1940: Η Ελλάδα στη δίνη του πολέμου*, Συλλογικό, Ελευθεροτυπία 2011.
- Φόστερ Ουίλιαμ, *Ιστορία των τριών Διεθνών*, εκδόσεις Γνώσεις, Αθήνα 1980.
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Τόμος Β', *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Συλλογικό, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.
- Χριστόπουλος Γεώργιος – Μπαστιάς Ιωάννης (Διεύθ. Έκδοσης), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΕ', *Νεώτερος ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, Συλλογικό, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.
- Ψαρρά Αγγέλικα, *Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο, στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Συλλογικό, επιμ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χ., Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

β') Ξενόγλωσση

- Cassels Alan, *Ideology and international affairs in the modern world*, London and New York, 1996.
- Colton Joel, *The Formation of the French Popular Front, 1934-1936*, στο Martin Alexander, Helen Graham (επιμέλεια), *The French and Spanish Popular Fronts. Comparative Perspectives*, Cambridge University, 1989.
- Graham Helen, *The Spanish Republic at war 1936-1939*, Cambridge University, 2002.
- Mavrogordatos George, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, 1983.
- Payne Stanley, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*, Yale University, 2004.